

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

რამინ რამიშვილი

ივრის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები

I

ს ი მ ნ ი

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1970

ნაშრომი ეძღვნება იერის სიონის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლას, რომელთაგან ბაზილიკა უკვე კარგა ხანია იქცევა მკვლევართა ყურადღებას. დანარჩენი მასალები კი ქვეყნდება პირველად. მათ შორის განსაკუთრებით საინტერესოა მიწისქვეშა აკლდამა და მრავალსართულიანი სამაროვნიდან მომდინარე სამარხეული კომპლექსები, რომლებიც საშუალებას გვაძლევენ გავაშუქოთ იერის ხეობის მოსახლეობის პოლიტიკური, ეკონომიური, სოციალური და მატერიალური კულტურის ისტორიის არაერთი საყურადღებო საკითხი აღრეფეოდალურიდან მოყოლებული გვიანფეოდალურ ხანამდე.

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

1962 წ. იანვარში სიონშენის ღირექციამ, რომელიც მდ. იორზე დიდი წყალსაცავის მშენებლობას ხელმძღვანელობდა, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის აცნობა სიონის ეკლესიის გარშემო ახალ არქეოლოგიურ აღმოჩენათა შესახებ¹. ისტორიის ინსტიტუტმა სათანადო სადაზვერვო შემოწმების შემდეგ სიონში მიაღწინა არქეოლოგიური ექსპედიცია², რომელსაც თავდაპირველად გათვალისწინებული ორი კვირის ნაცვლად, თითქმის სამი თვის განმავლობაში მოუხდა ველზე დარჩენა.

პროექტით, სიონის ბაზილიკის ტერიტორიაზე, რომელიც უშუალოდ კაზხლის სიახლოვეს მდებარეობდა, გათვალისწინებული იყო რამდენიმე მეტრის სისქე მიწის აღება და შემდგომ ამ ადგილების დაბეტონება, რასაც, ბუნებრივია, უნდა მოჰყოლოდა სიონის ტაძრის და მასთან დაკავშირებული სხვა ძეგლების დანგრევა-განადგურება, ამიტომაც იყო, რომ ჯერ კიდევ 1950 — 1952 წწ. უკარმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, მომავალი წყალსაცავის ზონაში მოქცეულ ძეგლთა მოსალოდნელი ბედის გათვალისწინებისას განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია ივრის სიონის ბაზილიკას (ამის შესახებ დაწერილებით იხ. შესავალში).

1961 წ. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებული სამეცნიერო-მეთოდური საბჭოს გადაწყვეტილებით, კულტურის სამინისტროს, ზელოვნებისა და ძეგლთა დაცვის სამმართველოს სარესტავრაციო-სამეცნიერო სახელოსნოს დაველა სიონის ბაზილიკის, როგორც მნიშვნელოვანი ისტორიული ძეგლის, დაშლა და გატანა მომავალი წყალსაცავის ტერიტორიიდან. ამასთან დაკავშირებით სარესტავრაციო სახელოსნომ ჩაატარა შემდგომი სამუშაოები: გააშვილეს ბაზილიკის ყველა კედელი ზეძირკველის დონემდე, აღწერეს, აზომეს და დანომრეს კედლის პერანგის თითოეული ქვა, ხოლო შემდეგ დაშალეს და თბილისში გადაზიდეს³. სამწუხაროდ, მთელი ეს მუშაობა სახელოსნომ ჩაატარა არქეოლოგთა მეთვალყურეობის გარეშე.

¹ სიონშენს მსგავსი ცნობა იმავე დროს გაუგზავნია ს. ჯანაშვილის სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმისათვისაც. მუზეუმის თანამშრომლებმა ი. კიკვიძემ და ი. გავაშვიძემ ჩვენზე ადრე მოინახულეს სიონის მშენებარე კაზხლის მიღამოები და აღმოჩენის ადგილიდან მუზეუმში ჩამოიტანეს ზოგიერთი მონაპოვარი, მათ შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევდა მორეწმუნოებული ქვის ნატეხი, რომელიც, როგორც შემდგომ გამოირკვა, მესამე სამარხიდან იყო მონგრეული.

² ექსპედიციის მუშაობაში მონაწილეობდნენ: რ. რამიშვილი, ბ. ჭობენაძე, ვ. კანდელაკი, ო. თორთლაძე და მ. კოზლოუსკი. გარდა ამისა, ექსპედიციაში სხვადასხვა ვადით იმყოფებოდნენ: პ. ჭლამაია, ნ. ვაშაქიძე, გ. ლორთქიფანიძე და ნ. კილურაძე.

³ ამჟამად ივრის სიონის ეკლესია, მცირეოდენი ცვლილებებით, აღდგენილია თბილისის მატერიალური კულტურისა და ხალხური ყოფის ღია მუზეუმში. ხუროთმოძღვარ ლ. ხიმშიაშვილის ხელმძღვანელობით.

სიონის ბაზილიკის „ევაკუაცია“ მშენებლებმა ამ ძეგლის შესწავლის ბოლო ეტაპად მიიჩნიეს და შეუდგნენ გვეგით გათვალისწინებული მიწის აღებას, რის დროსაც, როგორც შემდგომ დავრწმუნდით, დაინგრა ასობით სამარბი. შესაძლებელია ყოველივე ამის შესახებ ვერაფერი შეგვეცუო, რომ მშენებლები შემთხვევით არ წასწყდომოდნენ რაღაც მიწისქვეშა ნაგებობას, რომელიც მათ იორზე ჩამავალი გვირაბის შესასვლელად მიიჩნიეს (სინამდელიეში ეს იყო აკლდამის დრომოსი). ამ „განსაკუთრებულმა შემთხვევამ“ აიძულა მშენებლობის ღირეპცია მიემართა ისტორიის ინსტიტუტისათვის.

ინსტიტუტის 1962 წ. არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ სიონის ბაზილიკის ნაშთების გარშემო მხოლოდ მაშინ დაიწყო ფართო არქეოლოგიური კვლევა-ძიება, როდესაც ეკლესიის ეზოდან სულ 250—300 კვ. მ ფართობი-ლა იყო გადაარჩენილი.

მოგვიანებით, როდესაც ბაზილიკის აბსიდის აღმოსავლეთით, მრავალრიცხოვან ქვისსამარხებს შორის აღმოაჩინეს და გააშთშვლეს აკლდამის მონუმენტური ნაგებობა და ჩუქურთმიანი სამარხი, მეთოდური საბჭოსავე დადგენილებით გადაწყდა ამ ორი უნიკალური ძეგლის გადატანაც მომავალი წყალსაცავიდან, აღნიშნული ძეგლების არქეოლოგიური შესწავლისა და ნაგებობათა ევაკუაციისათვის საჭირო სახსრები გაიღო სიონმშენმა (მშენებლობის უფროსი გ. მაეჟკი, უბნის უფროსი ჯ. სირბილაძე). მშენებლობის ტემპის შესაბამისად, როგორც არქეოლოგიური კვლევა-ძიება, ასევე ძეგლთა ევაკუაციაც მიმდინარეობდა საგრძნობი აჩქარებით (1962 წ. მაისისთვის უკვე წყლის შეგუბება უნდა დაეწყათ).

აკლდამის დაშლა-გადმოტანის განხორციელებაში ღიდი როლი შეასრულა იმ პრაქტიკულმა გამოცდილებამ, რომელიც სარესტავრაციო-სამეცნიერო სახელოსნოს სპეციალისტთა ჯგუფმა (ხელმძღვანელი ლ. ხიმშიაშვილი) შეიძინა ბაზილიკის ევაკუაციისას.

იმის გამო, რომ მოჩუქურთმებული სამარხი, რომელიც აკლდამის სიასლოვს გაითხარა, ძალზე დაზიანებული იყო, გადაწყდა მისი ცალკეული ქვების გაშვარება, რისთვისაც ლ. ჯანაშის სახელობის სახელმწიფო მუზეუმმა სიონში მიაღწინა ქიმიკოს-რესტავრატორთა და მუზეუმის თანამშრომელთაგან შედგენილი საგანგებო ექსპედიცია⁴, რომელმაც ჩუქურთმიანი სამარხის ცალკეული ქვები სათანადო ქიმიური დამუშავების შემდეგ თაბაშირში ჩასმული, თბილისის გადმოიტანა⁵.

გარდა ნივთიერი კულტურის ძეგლებისა, სიონის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ დააგროვა ღიდალი ოსტეოლოგიური მასალა, კერძოდ, თავის ქალები, რომლებიც შესასწავლად გადაეცა ანთროპოლოგ ე. ჯავახიშვილს. ამასთანავე, ექსპედიციის ბოლოსათვის, სიონში იმყოფებოდა ნორმალური ანატომიის კათედრის ანთროპოლოგთა ჯგუფი (ხელმძღვანელი მ. აბდუშელიშვილი), რომელმაც შეაგროვა სამარხებიდან მომდინარე დამატებითი ოსტეოლოგიური მასალა.

სიონის არქეოლოგიური ექსპედიცია პარალელურად აწარმოებდა ფართო სადაზვერვო მუშაობას იმ ვრცელ ტაფოზში, რომელიც მანამდე სიონსა და

⁴ მონაწილეობდნენ: რ. ბახტაძე (ხელმძღვანელი), მ. ავაქიძე, ვ. ციკარიშვილი, ნ. სარაჯიშვილი, და მ. სულეიანოვი.

⁵ ამჟამად ჩუქურთმიანი სამარხის ქვები ინახება ს. ჯანაშის სახელობის სახელმწიფო მუზეუმის არმაზის ზაზამი.

სხვა სოფლებს ეკავათ და რომელსაც სულ მალე წყალი დაფარავდა. აიზომა რამდენიმე მეტ-ნაკლები სიდიდის, გვიანდელი ეკლესია თუ ნიშ-ხატი, შეგროვდა ტოპონიმიკური მასალა და სხვაგვარი ისტორიული ცნობები.

გარდა ამისა, დოკუმენტური ფილმების სტუდიამ სიონში ჩაატარა კინოგადაღება (ოპერატორი მ. ჭეიშვილი), არქეოლოგიურ ძეგლებთან ერთად ფირზე აღბეჭდილია მთელი ის ტაფობი, რომელშიაც ახლა წყალი დგას.

სამთიანი საველე მუშაობის დროს ექსპედიციის საქმიანობას ყურადღებით აღევნებდნენ თვალს ინსტიტუტის ხელმძღვანელი ნ. ბერძენიშვილი და არქეოლოგი გ. ლომთათიძე, რომლებმაც არაერთი საგულისხმო რჩევა მოგვცეს — როგორც არქეოლოგიური კვლევა-ძიების პროცესში, ისე მოპოვებული მასალის შესწავლის დროსაც.

საველე დოკუმენტაცია (ნახაზები, ნახატები, ფოტოები) შედგენილია: ო. თორთლაძის, ლ. ხიმშიაშვილის, ვ. კანდელაკის, გ. ქუმსიაშვილის, მ. კოზლოვსკისა და ჯ. რამიშვილის მიერ.

ტექსტში ჩართული ნახატების ნაწილი შესრულებულია ირ. ციციშვილის, ნ. თოფურიძის, ვ. კანდელაკის და ბ. მჭედლიშვილის, ხოლო ფოტოსურათები — მ. კოზლოვსკის, ოთ. თორთლაძის და ჯ. რამიშვილის მიერ.

წინამდებარე ნაშრომის დაწერიდან რამდენიმე წელი გავიდა და, ბუნებრივია ამ ხნის განმავლობაში ბევრ საკითხს ახლებური შუქი მოეფინა. ჩვენ შევეცადეთ შეძლებისდაგვარად გავვეთვალისწინებია როგორც ახალი სამეცნიერო ლიტერატურა, ისე არქეოლოგიური მასალებიც.

რადგან ნაშრომი წარმოადგენს ივრის სიონში გათხრილი ძეგლებისა და მოპოვებული მასალების პუბლიკაციას, ძირითადი ყურადღება კომპლექსების აღწერაზე, მასალის დარგობლივ და ტიპოლოგიურ ანალიზზე და ქრონოლოგიური ჯგუფების გამოყოფაზეა გამახვილებული. ამასთანავე არც ზოგადი საკითხებია დავიწყებული. ასეთია მაგ., ქალეთის „ქვეყნის“ მოცულობის, მისი როლისა და პოლიტიკური ცენტრის განსაზღვრა, ამ „ქვეყნის“ მეურნეობრივი დახასიათება და გზები, მთისა და ბარის ურთიერთობა არქეოლოგიური მასალებს მიხედვით და სხვ.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

ივრის ხეობა, რელიეფისა და ბუნებრივ-ეკოლოგიური პირობების მიხედვით, ორ მთავარ, ერთიმეორისაგან მკვეთრად განსხვავებულ, მთიან და დაბლობ ნაწილად იყოფა.

მდ. იორი, რომელიც „გამოსდის ფშავისა და თიანეთის შორის მთას დაღის ჩრდილოდამ სამხრით, უჭარამამდე“¹, ხაშში-სართიჭალას მიდამოებამდე მთაგორიანს ხეობაში მოედინება. ივრის ხეობის ეს ნაწილი, მდინარის მრავალრიცხოვანი შენაკადებითურთ, წარმოადგენს აღმოსავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ ნაყოფიერ კუთხეს. მართალია, ზოგან ივრის ხეობა „მთოვან-კლდოვანია“², მაგრამ მაინც მის სიღრმეში ურთი-ერთს კარგად ერწყმის ფრიალო „ვიწროვები“ და ვრცელი ტყეები, საკმაოდ უხვი სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები და ალპური საძოვრები, წყალუხვი ხევ-მდინარენი და სხვადასხვა წიაღისეული, რაც, ძველთაგანვე ამ ხეობაში მოქმედ სავაჭრო სატრანზიტო გზებთან ერთად, საკმაოდ ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა მრავალდარგოვანი და მოწინავე მეურნეობის განვითარებისათვის.

ივრის ხეობის ბუნებრივი თავისებურებანი ყოველთვის განსაზღვრავდა ამ მხარის სამეურნეო პროფილსაც. მაშინ, როდესაც ივრის შუა და ქვემო ნაწილებში (უჭარამის ქვემოთ) მთავარი იყო ბარის ტიპის მეურნეობა (მემინდვრეობა, მევენახეობა, მებაღეობა-მეხოსტნეობა, მესაქონლეობა), მის ზემო ნაწილში (არტნის ხევი, თიანეთის, ერწოს და ჟაღეთის „ქვეყნები“) მთის ტიპის მეურნეობა ბატონობდა და სხვა დარგებთან შედარებით წამყვანი მაინც მესაქონლეობა იყო³.

ისტორიულად ივრის ხეობის ორივე გეოგრაფიულ-მეურნეობრივი ზონა წარმოადგენდა მთლიან ეკონომიურ რაიონს და მათ ერთიმეორის გარეშე, რა იქნა უნდა, არ შეეძლოთ სრულყოფილი და ინტენსიური განვითარება. ივრის ხეობის ზემო ნაწილის სამეურნეო ღირებულებას განსაკუთრებით საძოვართა სიუხვე ზრდიდა. მაგრამ, გარდა მეურნეობრივისა, პოლიტიკური ისტორიის დიდი საზრისოთაც ხეობის აღნიშნული ნაწილი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესია საქართველოს მოწინავე მხარეთა შორის. სადღეისოდ უკვე საკმაოდ კარგად არის ცნობილი ის დიდი როლი, რასაც ივრის ხეობის ზემო ნაწილის მომცვე-

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა საშუალო საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლ. მ. ი. უ. რ. ის ა. და ნ. ბ. ე. რ. ძ. ე. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ის რედაქციით, 1941, თბ., გვ. 88.

² ი. ქ. ვ. ე. გვ. 90.

³ დ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი, ცაბე-ქალაქი უჭარა (ივერია-ალვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან), თბ., 1966, გვ. 55.

ლი „ერწო-თიანეთის ქვეყანა „ასრულებდა „ისტორიული კახეთის წარმოქმნის პროცესში“⁴.

როგორც მართებულად წერდა ნ. ბერძენიშვილი, „საქართველოში თითო-ეულ მხარეს „თავისი ისტორია აქვს“. ზოგადისა და საერთოს გვერდით თითოეულ მათგანს დანარჩენთაგან განსხვავებული ისტორიული განვითარების თავისებურებაც გააჩნია. მათი შესწავლა-წარმოჩენა აუცილებელია... სწორედ საქართველოს მთლიანი ისტორიული განვითარების ცოცხლად, ზორცმესხმულად წარმოდგენისათვის“⁵. ეს პირველ რიგში ეხება ივრის ხეობის ზემო ნაწილს, სადაც „ერწო-თიანეთის ქვეყანათა“ ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლა უაღრესად იმედისმომცემ პერსპექტივას გვიშლის აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიის მთელ რიგ საკითხთა ახლებურად გასაშუქებლად.

ივრის ხეობა მეურნეობრივი და პოლიტიკური ისტორიის თვალსაზრისით, კარგა ხანია იქცევს მკვლევარ-ისტორიკოსთა ყურადღებას და ამ ასი წლის მანძილზე მის სიძველეთა შესწავლას არაერთი ნაშრომიც მიეძღვნა⁶.

ივრის ხეობის საფუძვლიანი არქეოლოგიური შესწავლა დაიწყო მხოლოდ 1950 წ., როდესაც ძველ ნაქალაქარ უჯარმაში განხორციელდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტისა და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძღვანელი ნ. ბერძენიშვილი, თხრის ხელმძღვანელი გ. ლომთათიძე), რომლის მიზანს არა მარტო საკუთრივ უჯარმის არქეოლოგიური გათხრა-შესწავლა წარმოადგენდა, არამედ აგრეთვე მთელი ივრის ხეობის შუა და ზემო ნაწილის მოხილვა და დაწვევა როგორც არქეოლოგიური, ისე ისტორიული გეოგრაფიის თვალსაზრისით⁷.

ამას გარდა, ექსპედიციას განსაკუთრებით უნდა გაემახვილებინა ყურადღება ივრის ხეობის იმ მონაკვეთებისადმი, სადაც სათავეს იღებდა სამგორის სარწყავი სისტემა და არც თუ შორეულ მომავალში უნდა აშენებულიყო დიდი წყალსაცავი, რომელიც დაფარავდა თითქმის მთელ ტაფობს სოფ. სიონის მადამოვებში. ამიტომაც იყო, რომ უჯარმის არქეოლოგიური ექსპედიციის ერთ-

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წ. (საანგარიშო მოხსენება) საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 176.

⁵ იქვე, გვ. 175.

⁶ П. Иоселиани, Города, существовавшие и существующие в Грузии, Тифлис, 1850, стр. 46—48; Д. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, Тифлис, 1875; П. С. Уварова, Поездка в Пшавнию, Хевсуретию и Сванетию. МАК, X, М., 1904 стр. 4—5, 57—58; ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი II, თბ., 1948, გვ. 42—154; გ. ჩიტაია, თიანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, ენოიმკის მოამბე, XI, თბ., 1941, გვ. 57—66; ვ. ბარდაველიძე, ივრის ფშაველები (დღიური) იქვე, თბ., გვ. 67—182. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1955 წ. (საანგარიშო მოხსენება), თბ., 1964; გ. ლომთათიძე, უჯარმაში წარმოებულ არქეოლოგიური თხრის წინასწარი ანგარიში. 1952 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილი სესიის ანოტაციები, 1953. (მოხსენების ხელნაწილი იახსნა არქეოლოგიის სექტორის არქივში). ძირითადი დებულებანი გამოქვეყნებულია (იხ. საქართველოს არქეოლოგია, 1959, გვ. 303—304, 351, 353, 357—377); ირ. ციციშვილი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბ., 1955, გვ. 49; მ. ილიაძე, უჯარმა, „ძეგლის მეგობარი“, 6, თბ., 1966; დ. უსხელიშვილი, ციხე-ქალაქი, უჯარმა (ივერია-ლვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან), თბ., 1966; ვ. ხოშტარიძე, ივრის ხეობის ისტორიულ-გეოგრაფიული მომხილვა, ხელნაწერი, 1953 წ. მოხსენდა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის სამეცნიერო სესიას და სხვა.

⁷ გ. ლომთათიძე, დასახ. ნაშრ.

მა რაზმმა (რაზმის ხელმძღვანელი, ხუროთმოძღვარი ირ. ციციშვილი): 1951 წელსვე დაზვერა იერის სიონი მისი მიდამოებითურთ და უპირველეს ყოვლისა არქეოლოგიურად შესწავლა ყველაზე უფრო საყურადღებო, ლიტერატურაში მანამდე უცნობი ძეგლი — სიონის ბაზილიკა⁸. ძეგლის შესწავლა ძირითადად ამ დანგრეული შენობის კედლების და შიდა სივრცის გაწმენდაში გამოიხატებოდა და მიზნად ისახავდა მის აზომვას, ფიქსაციას და დათარიღებას.

ჩატარებულმა კვლევა-ძიებამ ცხადყო, რომ იერის სიონის ბაზილიკა წარმოადგენს ადრექრისტიანული ხანის ქართული ხუროთმოძღვრების საკმაოდ მნიშვნელოვან ძეგლს⁹.

მიუხედავად იმისა, რომ ტაძარმა ჩვენამდე ძალზე დაზიანებული სახით მოაღწია, არქეოლოგიურმა შესწავლამ შესაძლებელი გახადა გარკვეულიყო ხსენებული ნაგებობის კონსტრუქციული თავისებურება, მხატვრული ღირებულება და აგრეთვე ადგილი ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიაში. (ტაბ. II—1, 2).

სიონის ტაძარი გეგმით წარმოადგენს ოთხკუთხედს, რომელიც მრგვალი, ნონოლითური სვეტების ორი წყვილით დაყოფილია სამ ნაწად. ზოგორც ამ პერიოდის სხვა ბაზილიკებში, აქაც ცენტრალური, განიერი ნაეი, აღმოსავლეთ ბოლოში თავდება ნალისებური ღრმა აფსიდით¹⁰, რომელიც შიდა სივრცისაგან კანკელით ყოფილა გამოჯნული¹¹. საყურადღებოა, რომ აბსიდა გარედან ხუთწახნაგაა და ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადის ხაზს გარეთაა გამოშვერილი (ტაბ. 1). ეკლესიის ნაეები ურთიერთდაკავშირებული ყოფილა აგრეთვე კარგად გამოსახული ნალისებური თაღებით, რომლებიც პილონებზე და ნაგებობის ცენტრალურ ნაწილში განლაგებულ ქვის სვეტებზე ყოფილა დაყრდნობილი. ეკლესიის კედლებში გამოყენებულია შირიმის არც თუ მთლად ნატიფად გათლილი კვადრები¹².

აღსანიშნავია, რომ ეკლესიის კედლების პერანგის წყობაში მეტწილად დაცული არ იყო რიგების ჰორიზონტალობა, რისი მაგალითიც ქართულ ხუროთმოძღვრებაში უკვე გვიანანტიკური ხანიდან მოგვეპოვება. კერძოდ, ახ. წ. I ს. მიწურულით დათარიღებული მცხეთის სადგურის აკლდამის ფასადი წარმოადგენს ამგვარი სამშენებლო ტექნიკის საუცხოო ნიმუშს¹³. რადგან შირიმის ქვა ნასვრეტოვანების გამო ჩუქურთმების ამოსაყვეთად გამოუსადეგარია, ტაძრის მონოლითური სვეტების, მათი თავებისა და ყველა სხვა ჩუქურთმიანი ნაწილებისათვის რბილი ქვიშაქვებია გამოყენებული.

⁸ ე. ხ. ო. შ. ტ ა რ ი ა, დასახ. ნაშრ.

⁹ იველისხმება ირ. ციციშვილის მიერ 1951 წ. 20 დეკემბერს ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტში წაკითხული მოხსენება იერის სიონის არქეოლოგიურ-ხუროთმოძღვრულ გამოკვლევასთან დაკავშირებით. შდრ. Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Тб. 1959, стр. 132.

¹⁰ ირ. ციციშვილი, ქართული არქიტექტურის ისტორია, თბილისი, 1955.

¹¹ ირ. ციციშვილი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. მე-17, ნახატი 8.

¹² შესაძლებელია, ნასვრეტოვანი კირქვების ანუ შირიმის ქვაფილები დროთა ვითარებაში გამოიფიტა და ამიტომ ტოვებს ასეთ შთაბეჭდილებას.

¹³ გ. ლ. მ. თ. ა. თ. ი. რ. ციციშვილი, ახლად აღმოჩენილი აკლდამა მცხეთაში, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, № 10—11, 1951, № 10.

1951 წ. ჩატარებული თხრისას ნანგრევებში აღმოაჩინეს ჩუქურთმით შემკული არაერთი ქვა, რაც იმაზე მიგვითითებს, რომ თავის დროზე იერის სიონის ეკლესია შიგნიდან უხვად ყოფილა შემკული სხვადასხვაგვარი ჩუქურთმით¹⁴.

გარდა ამისა, აბსიდის ბათქაშზე აქა-იქ შემორჩენილი იყო ფრესკის ნაშთები.

სიონის ტაძრის გარეთა მხარე, რომელიც მოკლებულია სამკაულს და ხასილდება მძიმე და უხეში ფორმებით, კონტრასტს ქმნის მის შიდა სივრცესა და მდიდრულ მორთულობასთან. ქრისტიანულ ნაგებობათა მხატვრული გაფორმებისას აქცენტის გადატანა მის შიდა მორთულობაზე საერთოდ დამანასიათებელია ადრეული ხანის ქართული (და განსაკუთრებით კახური) ქრისტიანული ხუროთმოძღვრებისათვის. მაგრამ ძეგლის არქაულობას მოწმობს არა მარტო მისი მშენებლობის თავისებურება, არქიტექტურული პროპორციები და მხატვრული გაფორმების ხერხები, არამედ მორთულობის მოტივთა საქმოდ დიდი სიძველე და მათი მიმბაძველობა შედარებით არქაული ფორმებისადმი. ყოველივე ეს იძლევა უფლებას, რომ იერის სიონის ბაზილიკა ძირითადად ადრეფეოდალური ხანით იქნას დათარიღებული¹⁵. მაგრამ, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგი მკვლევარი (მაგ. ი. ციციშვილი) ამ ნაგებობას ადრეფეოდალური ხანის ადრეულ ეტაპებს უკავშირებს და V — VI სს-ით დათარიღებს¹⁶, ხოლო გ. ჩუბინაშვილის აზრით ძეგლის მხატვრულ შედარებითი ანალიზი საშუალებას არ იძლევა იგი VIII — IX სს-ზე ადრინდელი დროით დათარიღდეს¹⁷.

1952 წ. შემდეგ უქარმის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის მოულოდნელმა შეწყვეტამ ერთხანს კვლავ შეანელა ინტენსიური არქეოლოგიური კვლევა-ძიება იერის ხეობის შუა და ზემო ნაწილებში, თუმცა გარკვეული მუშაობა მომდევნო 10 წლის მანძილზე, ერწო-თიანეთის მხარეში მაინც ჩატარდა.

კერძოდ, საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს სახვითი ხელოვნებისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის სამმართველომ 1953 წ. იერის ხეობაში

¹⁴ ირ. ციციშვილი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XV—II, ნახ. 9, 10.

¹⁵ როდესაც სიონის ეკლესიის ხნოვანებაზე საუბარი ივლისსხვება საკუთრივ ბაზილიკა ჩრდილო მინაშენითურთ. ხუროთმოძღვრული და არქეოლოგიური დაკვირვების მეოხებით კარგად ჩანდა, რომ ბაზილიკა და ჩრდილო მინაშენი მშენებლობის ერთ ხანას განეკუთვნება. ამაზე უპირველეს ყოვლისა მეტყველებს ბაზილიკის ჩრდილო ნაიდან, ჩრდილო მინაშენში გასასვლელი კარის არსებობა (ტაბ. I). ამასთანავე საყურადღებოა მათი საძირკვლების ორგანული ურთიერთკავშირი და მსგავსება.

რაც შეეხება სამხრეთ მინაშენს, იგი აშკარად გვიანდელი ჩანდა არა მარტო განსხვავებული სარწმუნოლო მასალითა და წყობით. არამედ იმიტომ, რომ თავდაპირველი გეგმით იმ მხარეს რაიმე ნაგებობის არსებობა გამორიცხული იყო, თუნდაც იმიტომ, რომ სამხრეთი კარიბჭე გარედან ამშვენებულია მდიდრული ჩუქურთმით.

სამხრეთი მინაშენის აგების ზუსტი თარიღი ძნელი დასადგენია, მაგრამ, რომ იგი შუაფეოდალური ხანისათვის უკვე არსებობდა, ამას ადასტურებს სამხრეთი მინაშენის საკუთრებულის წინ აღმორჩენილი დიდი კოლექტიური სამარხი, რომელიც მასში მოპოვებული მასალების მიხედვით XII—XIII სს. განეკუთვნება.

¹⁶ ირ. ციციშვილი, 1951 წ. 20 დეკემბერს ივ. ჭავჭავაძის ისტორიის ინსტიტუტში წაკითხული მოხსენება; აგრეთვე იხ. გ. ყუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 133.

¹⁷ გ. ყუბინაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 132—133; შდრ., იქვე, გვ. 31—32 და 50.

ჩაატარა თიანეთის რაიონის ისტორიულ ძეგლთა პასპორტიზაცია, რასაც ო. ლამბაშიძე ხელმძღვანელობდა¹⁸.

1954 წ. ივრის ხეობაში ისტორიულ-არქეოლოგიური დაზვერვა ჩაატარეს დ. მუსხელიშვილმა და ლ. ჭილაშვილმა. ისინი საგანგებო ყურადღებას აქცევდნენ ივრის ხეობის ისტორიულ გეოგრაფიასთან დაკავშირებული მასალების შეკრებას¹⁹.

1958 წლიდან კულტურის სამინისტროსთან არსებულმა ძეგლთა დაცვის სამმართველომ, გ. ჩუბინაშვილის თაოსნობით, საგანგებო ყურადღება მიაქცია ქალეთის ეკლესიას.

ქალეთის ეკლესიის ნანგრევთა შესასწავლად ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტმა და საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს ძეგლთა დაცვისა და რესტავრაციის სამმართველომ 1958—60 წწ. მოაწვეეს რამდენიმე ერთობლივი ექსპედიცია, რაც მიზნად ისახავდა გათხრა-გაწმენდითი სამუშაოების მეშვეობით²⁰ გამოველინათ ქალეთის ეკლესიის ხუროთმოძღვრული სახე, აეზომათ და შეესწავლათ მისი მხატვრულ-სტილისტიკური თავისებურება. პარალელურად წარმოებდა ძეგლის დაცვისა და გამაგრების საკითხის შესწავლა, რის საფუძველზედაც 1961—1962 წწ. ქალეთის ეკლესიაზე ჩატარდა აღდგენა-გამაგრებითი მუშაობა

ქალეთის ხუროთმოძღვრულ ძეგლზე ჩატარებულმა კვლევა-ძიებამ საკმაოდ საყურადღებო მასალა მოგვცა საქართველოში სამნავიანი ბაზილიკის ტიპის ნაგებობათა გავრცელებისა და განვითარების საკითხისათვის. გარდა ამისა, ივრის ხეობის სიძველეთა სიას შეემატა ერთი, საკმაოდ კარგად შესწავლილი ისტორიული ძეგლი²¹.

ახალი ეტაპი ივრის ხეობის არქეოლოგიურ შესწავლაში დაიწყო 1962 წლიდან, როდესაც ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის სიონის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ განახორციელა არქეოლოგიური გათხრა ივრის სიონის წყალსაცავის ტერიტორიაზე, სადაც გამოჩნებულა წინამდებარე მონოგრაფიაში განხილული ძეგლები და მასალები²².

მომდევნო წლებში ივრის ხეობაში უკვე აღარ შეწყვეტილა არქეოლოგიური კვლევა-ძიება. ასე, მაგალითად, 1963 წ. განხორციელდა ერწოს ველის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომლის მოწყობის აუცილებლობაც ჯერ კიდევ 1962 წ. გახდა ცხადი. ამ ექსპედიციამ გულდასმით დაზვერა

¹⁸ იხ. „თიანეთის რაიონის ისტორიული ძეგლების პასპორტები“, საქმე № 76, შემდგენი ოთ ლამბაშიძე, 1953 წ. (საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს სახეითი ხელუწებისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის სამმართველოს არქივი).

¹⁹ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 40; ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორის მოსაპოვებლად წარდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი, ხელნაწერი, თბ., 1967.

²⁰ აღნიშნულ პერიოდში ქალეთის ეკლესიაში ჩატარდა შრომატევადი მიწის სამუშაოები: გარშემოთხარა საძირკვლის ღონებზე, ხოლო შიდა ფართობი მთლიანად გამოასუფთავეს. სამუშაოები, ყოველივე ეს გაკეთდა არქეოლოგიის მეთოდურურობის გარეშე, რის შედეგადაც გამოუყენებლად დარჩა ძეგლის არქეოლოგიური დათარიღების კარგი შესაძლებლობა.

²¹ Г. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, стр. 136—139; ნ. ქალაშვილი, ქალეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, თბ., 1964.

²² რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, არქეოლოგიური გათხრები ივრის სიონში 1962 წ. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1962 წ. საველ-არქეოლოგიური კვლევის შედეგებისადმი, 1963, გვ. 79—84.

ერწოს ველი და არაერთ საყურადღებო არქეოლოგიურ ძეგლზე მოაწყო საცდელი თხრა. ახლად გამოვლენილ ძეგლებს შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს სოფ. თრანის „რკინის კალოსა“ და სოფ. მაგრანეთის ქუშანანთ გორის სამაროვნები²³.

1963 წელსვე მოეწყო ქალეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია²⁴.

ამჟამად ქალეთს უწოდებენ მცირე არქიტექტურულ კომპლექსს ივრის ხეობაში, ღომელიც შედგება გალავნით მოზღუდული მცირე ეკლესიისა და ერთი მაღალი კოშკისაგან. აღნიშნული კომპლექსი მდებარეობს ქალეთის ეკლესიის („ხატის“) მოპირდაპირე მხარეს, იორს გაღმა, კლდოვან თხემზე, ივრის კალაპოტიდან დაახლოებით 250—300 მ სიმაღლეზე. გარდა აღნიშნული ძეგლის სტრატეგრაფიის გარკვევისა, ექსპედიცია მიზნად ისახავდა არქეოლოგიურ-ღაზვერეოთი თხრის წაშლას ე. წ. „ქალეთის ქვეყანაში“, რის დროსაც სხვა მრავალრიცხოვან ძეგლთა შორის განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია ნასოფლარ საყარაულოს დასავლეთ განაპირას, ჩეკურაანთ გორის ხევის პირას მდებარე გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვანმა. რომელიც, თავის მხრივ, ფარავდა ადრებრინჯაოს დასასრულისა თუ შუაბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური ძეგლების შემცველ კულტურულ ფენას.

ქალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ მუშაობა განაგრძო 1964 წელსაც, რის შედეგადაც საბოლოოდ გაირკვა, რომ ქალეთის თხემზე, მის ჩრდილო ნაწილში მდებარე არ არის მოსალოდნელი რაიმე ძველი ნაგებობის კვალის აღმოჩენა²⁵. არქეოლოგიური მონაბოვრის მიხედვით ქალეთის ქედზე მოქცეული ხუროთმოძღვრული კომპლექსი თარიღდება XI—XIII სს.-ით. იქვე დადასტურდა გვიანფეოდალური ხანით დათარიღებული ფენების არსებობაც²⁶.

გარდა ზემოაღნიშნულისა, 1964 წ. ქალეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ნასოფლარ კუპრიაანთ კარში მიაკვლია გვიანი ბრინჯაოს ხანის დასასრულის საკმაოდ საინტერესო სამაროვანს, ღომლის ქვეშაე მოქცეულია ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკული ნატეხებისა და ნატრის შემცველი მძლავრი კულტურული ფენა. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ერწო-თიანეთის მხარეში გრძელდებოდა შემდეგ წლებშიც²⁷. ამის შედეგად დაგროვდა უაღრესად საყურადღებო ნივთიერი მასალა, რომელიც, გარდა მთელი ხეობის ზოგადი ისტორიული სურათის უკეთ გარკვევისა, დიდად გვეხმარება საკუთრივ ივრის სიონის ისტორიის ცალკეულ ეტაპთა გაშუქებაში და საშუალებას გვაძლევს ნათლად წარ-

²³ რ. ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ბ. ჯ ო რ ბ ე ნ ა ძ ე, ერწოს ველის ღაზვერეოთი-არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში (1963 წ.). ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის XII სამეცნიერო არქეოლოგიური სესიის ანოტაციები, თბ., 1964, გვ. 13—22.

²⁴ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, რ. ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ქალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1963 წ. ანგარიში, XII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1963 წ. საეულე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1964, გვ. 3—5.

²⁵ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, რ. ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ქალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1963 წლის ანგარიში, XII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1963 წ. საეულე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1964, გვ. 4.

²⁶ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ქალეთის არქეოლოგიური შესწავლის შედეგები, ზელნაწერი, 1965 წ.

²⁷ 1965 წ. იოზებოდა „რკინის კალოს“ სამაროვანი ერწოს ველზე. 1966 წ. — ქუშანანთ გორის მდებარე სამაროვანი და ადრეფეოდალური ხანის სამაროვნები მაგრანეთში. 1967—68 წ. კელაე გაგრძელდა ერწოს ველის არქეოლოგიური ექსპედიცია. იოზებოდა მდებარე სამაროვანი და ადრეფეოდალური ხანის მამოსახლარი ქუშანანთ გორაზე.

მოვიდგინოთ ის როლი, რომელსაც თანამედროვე სიონის ადგილას მდებარე ქალაქური ტიპის სამოსახლო ასრულებდა ადრეფეოდალური ხანიდან მოკიდებული.

სოფელი სიონი ამჟამად წყლითაა დაფარული²⁸. დაიტბორა ქედებით გარშემორტყმული ვრცელი ტაფობი, სადაც გარდა სიონისა ადრე მდებარეობდნენ სოფლები: კუბრიაანთ კარი, კიოტაანთ კარი, უკულმართი, მაქალოიანი, ჭიზო, საყარაულო, გონდაური და დიღმელაური²⁹. მაგრამ, გარდა ამ 8—10 კმ სიგრძის ტაფობისა, წყალმა მოიცვა ხეობის საკმაოდ მოზრდილი ნაწილიც, ისე რომ წყალსაცავში უდიდესი მარაგის დაგროვებისას ხელოვნური „ზღვის“ ბოლო თიანეთის მახლობლად მდებარე სოფ. ლელოვნამდე აღწევს. აღნიშნული მხარე თავისი ვრცელი სახნავ-სათესებითა და საძოვრებით თიანეთის რაიონის ერთ-ერთ საკმაოდ ღონიერ სასოფლო-სამეურნეო მიკრორაიონს წარმოადგენდა.

ექსპედიციის სამუშაო ადგილი, სიონის გორა, წყლის შეგუბებამდე წარმოადგენდა ივრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე წაგრძელებულ მცირე ქედობს. რომელიც აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ იყო დამხრბილი. მისი დასავლეთი ბოლო, რომელიც ივრის პირზე იყო წამდგარი, სამი მხრიდან იფარგლებოდა საკმაოდ დამრეცი ფერდობებით, ხოლო მისი თხემი წარმოადგენდა მდინარისაკენ დახრილ ვაკობს. რომელზედაც იდგა ზემოხსენებული სამნავიანი ბაზილიკა³⁰. ამ წაგრძელებული ქედობის დასავლეთი ნახევარი ამჟამად ნაწილობრივ კაშხლის მიწაყრილის, ხოლო ნაწილობრივ — წყალს ქვეშ არის მოქცეული.

სულ სიონის სამაროვანზე გათხრილ-შესწავლილია ასამდე სამარხი, რომელთა შორის განსაკუთრებით გამოირჩევა შიგნიდან მოჩუქურთმებული, ორგანოფილებიანი ქვისსამარხი და დიდი მიწისქვეშა კოლექტიური სამარხი-აყლდამა, რომელთა შესახებაც ქვემოთ ცალ-ცალკე გვექნება საუბარი.

გარდა ამისა, სიონის ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მისგან 150—200 მეტრზე—იქ, სადაც ამჟამად კაშხლის საავარიო წყალსაშვების სათავეა, სიონის გორის სამხრეთი ფერდობის ძირთან გაითხარა აგრეთვე შირიმის ქვით

²⁸ სოფლის მოსახლეობა, რომელიც დაახლოებით 120 კომლისაგან შედგებოდა, სხვა მგზობელ სოფლებთან ერთად გადაყვანილ იქნა სართიქალაში, თუმცა სიონელთა ერთი მცირე ჯგუფი (15—20 კომლი) მაინც დარჩა ადგილობრივ და თავიანთი სახლ-კარი ძველი სიონის ჩრდ.-აღმოსავლეთით ადგილ პანტიანში გადაიტანეს. ახლა იმ დასახლებულ პუნქტს, რომელიც სიონის კაშხლის გვერდით პანტიანშია განლაგებული, ოფიციალურად დაბა სიონმშენი ეწოდება. მისი აწინდელი მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი წარმოდგენილია საქართველოს სხვადასხვა კუთხებიდან მოსული მუშებითა და ტექნიკური პერსონალით. მანძილი დაბა სიონმშენიდან თბილისამდე 80 კმ-ია.

²⁹ სიონს გარდა სხვა სოფლები შედარებით პატარები იყვნენ (საშუალოდ .15—30 კომლი).

³⁰ გარდა აღნიშნული ეკლესიისა, ადგილობრივთა გადმოცემით, ამ ქედობის აღმოსავლეთ ნაწილში, ბაზილიკასა და პანტიანს შორის მრავლად ყოფილა ნანგრევები, მათ შორის კოშკებიანი გალავანი და სხვა რაღაც კედლები დაუნგრევიათ საეკლესიო საეკლესიო შენების დროს, ხოლო სამაროვნის სიახლოვეს, მის აღმოსავლეთით მდებარე სასახლის ნანგრევები მიწაყრილის ქვეშ მოპყლია.

ნაგები, ადრეფეოდალური ხანის რამდენიმე სამარხი, რომელთაგან ერთში საკმაოდ საინტერესო დამატარილებელი ნივთები აღმოჩნდა³¹.

სამარხთა აგება-მოწყობის თავისებურების, დაკრძალვის წესის, სამარხეული კომპლექსების შედგენილობისა და სტრატეგრაფიული დაკვირვების მიხედვით, სიონის სამაროვანზე შეიძლება გამოიყოს სამარხთა სამი ძირითადი, ქრონოლოგიურად ურთიერთმონაცვლე ჯგუფი:

1. ადრეფეოდალური ხანის დასასრულის სამარხები.
2. შუაფეოდალური ხანის კოლექტიური სამარხები, რომლებიც ფართოდ ყოფილა გამოყენებული შუაფეოდალურიდან გვიანფეოდალურისაკენ გარდასვალ ხანაშიც (X IV — XV სს.).
3. გვიანფეოდალური ხანის სამარხები, რომელთა თარიღიც ძირითადად XVI — XVIII სს-ით იფარგლება.

³¹ სამარხი ნაგები იყო შირიმის კარგად დამუშავებული და ერთიმეორესთან ნარიმანდებით გადაბმული ფილებით. როგორც ჩანს, სამარხს ჰქონია შირიმისავე სახურავი, რომელიც მიწის თხრის დროს აუღიათ (სიგრძე — 2,23 მ., სიგანე—0,78 მ., სიღრმე—0,45 მ.). შიგ აღმოჩნდა ორი ჩონჩხი, რომელთაგან უფრო ადრეული გვერდზე იყო მიხეტილი, ხოლო მეორეს ქრისტიანულ წესით ჩასვენებულს, თავის ქალასთან აღმოაჩნდა ბრინჯაოსლეოიანი სამი საკინძი (№ 485). ამათგან ორი სარდიონის მრგვალი თავითაა შემკული (სიგრძე — 7,9 სმ), ხოლო მესამე მარჯნისთავიანია (სიგრძე — 6,8 სმ). მსგავსი საკინძები საქმოდ მრავლადაა ცნობილი V—VIII სს. ისეთი სამაროვნებიდან, როგორიცაა: სამთაერო, არმაზისხევი, სანგრისხევი, ბეთანია, კარსნისხევი, კაქრეთი, შატანი და სხვ.

თ ა ვ ი რ ვ ა ლ ი

ადრეფეოდალური ხანის ძეგლები

ვიდრე ადრეფეოდალური ხანის ძეგლთა აღწერა-დახასიათებაზე გადავდოდეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ სიონის სამაროვანზე იმდროინდელი ნივთიერი მასალა მეტად უმნიშვნელო რაოდენობითაა მოპოვებული და ამას, როგორც ჩანს, თავისი მიზეზები აქვს.

უპირველეს ყოვლისა საყურადღებოა, რომ ეკლესიის უშუალო სიახლოვეს არ აღმოჩენილა ადრეფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელი ტიპიური კომპლექსის შემცველი არც ერთი რიგითი სამარხი.

თუ აღმოსავლეთ საქართველოს, დღემდე ცნობილი სხვა სამაროვნების მონაცემებს გავეთვალისწინებთ და შევუპირისპირებთ სიონის განათხარს, აღმოჩნდება, რომ ასეთი სამარხების აღმოჩენა ეკლესიის გარშემო არც იყო მოსალოდნელი.

ადრეფეოდალური ხანის რიგითი სამარხები, როგორც შესწავლილ სამაროვანთა ანალიზიდან ჩანს, თითქმის IX ს-მდე—ცალკე, ეკლესიებისაგან მოშორებით არსებობდნენ. ეტყობა, სამაროვანთა ადგილმდებარეობის შერჩევის წინარეპრისტიანული ტრადიცია საკმაოდ დიდ ხანს შემორჩა საქართველოს დარიგითი სამარხების ეკლესიებთან მიახლოებას და მათ ირგვლივ თავმოყრას დიდი დრო დასჭირდა. ამ მოვლენის შესახებ ნაშრომის დასკვნით ნაწილში უფრო სრულად გვექნება საუბარი. მანამდე კი უნდა ითქვას, რომ ეკლესია და მისი უშუალო შემოგარენი სამუდამო სავანედ, გაცილებით უფრო ადრე (თითქმის ქრისტიანობის გავრცელებისთანავე) აურჩევია სასულიერო წოდებას და საზოგადოების ზედა ფენას და ეს იმთავითვე სოციალური განსხვავებისა და უპირატესობის განმსაზღვრელ ერთ-ერთ მთავარ ნიშნად ყოფილა მიჩნეული. იერის სიონში ამის მაგალითად გამოდგება ეკლესიის ჩრდილო მინაშენის საკურთხევის ქვეშ დატანებული საძვალე, მოშორებით აღმოჩენილი საგვარეულო დიდი აკლამა და რამდენადმე მოგვიანებით ნაგები ჩუქურთმიანი ქვის სამარხი (№ 3).

მეორე მხრივ ნიშანდობლივია, რომ ადრეფეოდალური ხანის ის რამდენიმე ტიპიური რიგითი სამარხი, რომლებიც 1962 წ. გაითხარა უშუალოდ ეკლესიის სიახლოვეს კი არ მდებარეობდა, არამედ საკმაოდ მოშორებით და არც თუ სახარბიელო ადგილას. ეს ფაქტი ერთხელ კიდევ ადასტურებს მოსაზრებას, რომ მოსახლეობის ფართო ფენებს სასაფლაოები ძველი ტრადიციისამებრ ჯერ კიდევ „საკულტო შენობებისგან განცალკევებით ჰქონიათ.

ამასთანავე ადრეფეოდალური ხანის სამარხეული მასალის სიმცირე სიონის სამაროვანზე იმითაც უნდა იყოს გამოწვეული, რომ როგორც ეკლესიის.

კრიბტა და აკლდამა, ისე ჩუქურთმიანი სამარხი მომდევნო საუკუნეებშიც: ყოფილან გამოყენებული, რასაც უნდა მოჰყოლოდა ამ კოლექტიურ სამარხებში თავდაპირველი კომპლექსების დარღვევა-განადგურება.

ადრეფეოდალური ხანის ბოლოდან, როგორც სიონის, ასევე სხვა სამაროვანთა მიხედვით, ეკლესიების სიახლოვეს თანდათანობით იწყება რიგითი სამარხების გაჩენაც, რომლებიც აღნაგობით, საშენი მასალითა და მშენებლობის ტექნიკით ადრეფეოდალური ხანის ტიპიურ, რიგით სამარხებთან დიდ სიახლოვეს ამჟღავნებენ, მაგრამ ხასიათდებიან ინვენტარის დიდი სიღარიბით. მათში უკვე აღარ ჩანს ეს ტიპიური სამარხეული კომპლექსები, რომლებიც ესოდენ დამახასიათებელი იყო საკუთრივ ადრეფეოდალური ხანის სამარხებისათვის. თუმცა აქვე უნდა შეინიშნოს, რომ ამ სამარხებსაც, ისევე როგორც ზემოხსენებულ მდიდრულ სამარხებს, ემჩნეოდან მომდევნო ხანებში მრავალგზისა გამოყენების კვალი და ამდენად ადრეფეოდალური ხანის მიწურულის ქვისსამარხებში შუაფეოდალური ხანისათვის ტიპიური კომპლექსების აღმოჩენა ჩვეულებრივ ეოვლენას წარმოადგენდა.

სიონის სამაროვანზე აღმოჩენილი შირიმის ფილებით ნაგები სამარხები განეკუთვნება ადრეფეოდალურიდან შუაფეოდალურისაკენ გარდამავალ ხანას. საკუთრივ შუაფეოდალური ხანისათვის კი სამარხთა აღნიშნულ ტიპს ენაცვლება ქვიშაქვისა და შირიმის დაუდევრად დამუშავებული ფილებით ნაგები უსახური სამარხები. მიუხედავად არქაულობის რიგი გარეგნული ნიშნებისა, თავისი შინაარსის მიხედვით ადრეფეოდალური ხანის მიწურულისა თუ შუაფეოდალური ხანის ადრეული ეტაპის ამ სამარხებს მომდევნო თავში განვიხილავთ. წინამდებარე თავს კი მთლიანად ვუთმობთ აკლდამის და ჩუქურთმიანი სამარხის განხილვას.

აკლდამა

ყველაზე უფრო საყურადღებოსა და მნიშვნელოვანს სიონის განათხარ ძეგლებს შორის წარმოადგენს მიწისქვეშა საგვარეულო აკლდამა, რომლის აღწერა-დახასიათებაზეც განსაკუთრებით ვრცლად შევჩერდებით.

აღწერილობა. სიონის აკლდამა¹ მდებარეობდა ეკლესიის აღმოსავლ-

¹ რომ აკლდამა, როგორც საგანგებო ზაქავე ნაგებობა, საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებაზე ადრეც ყოფილა ცნობილი, ეს მცხეთაში ვათხილი ორ აკლდამის მიხედვითაც კარგად ჩანს (გ. ლ. მ. თ. ი. ძე, ი. ციციშვილი, ახლად აღმოჩენილი აკლდამა მცხეთაში, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მოამბე“, ტ. XI, № 10, თბ., 1951, გვ. 641; ა. ა. ა. ქ. ი. ძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში, 1, თბ., 1963, გვ. 105—110; ირ. ციციშვილი, ანტიკური ხანის აკლდამა ბაგინთიდან, საქართ. სსრ მეცნ. აკად., „მოამბე“, ტ. XI, № 3, 1950, გვ. 189—194 და სხვ). მაგრამ თუ როდის გაიკეთდა ეს სახელწოდება ჩვენში, მაღალ ზუსტად არაა გარკვეული. ივ. ჯავახიშვილის აზრით (იხ. მისი მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, „მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში“, თბ., 1946, გვ. 92) „საქართველოში ეს ტერმინი ქრისტიანობასთან ერთად უნდა იყოს შემოსული“. აკლდამა, როგორც ივ. ჯავახიშვილი განმარტავს ებრაული სიტყვაა (ageldam) და სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს „სისხლისათვის განკუთვნილ სახლს“, ისეთ ადგილს, სადაც მიცვალებულებს მარხავდნენ (ნ. მარს აღნიშნული ტერმინი არამეული წარმოშობისად მიაჩნია — იხ. მის მიერ გამოცემული „შრომა და მოღვაწეობა ღირსად ცხოვრებისა..., მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა ხანძთისა, III p. წიგნი VII, გვ. XII).

თით უფრო სწორად, მისი ჩრდილო მინაშენის აღმოსავლეთით (ტაბ. I, საერ-
ო გეგმა), ეკლესიის გარეთა კედლიდან 4,5 მ² დაცილებით. აკლამის სახე-
რავის კეხი მიწის ზედაპირიდან დაახლოებით 100 მ სიღრმეზე იყო მოთავსებუ-
ლი. ასე, რომ იგი მთლიანად მოყვითალო სქელ თიხნარში იყო ჩასმული (ეკლე-
სიის გარშემო თიხნარებს ზემოდან მხოლოდ 0.7 მ სისქე ჰუმუსური ფენა
წყო). ჩანს, მშენებლებს საკმაოდ შრომატევადი მიწის სამუშაოების შესრულე-
ბა დასჭირდებოდათ აკლამის ჩასადგმელი ქვაბულის მოსამზადებლად². (აკლ-
დამის საერთო სიგრძე დამკველი კედლითურთ უდრის 8,75 მეტრს).

აკლამა ნაგებია დიდის გულმოდგინებით დამუშავებული შირიმის ქვა-
თლილებით. ვიდრე აკლდამის აღწერა-დახასიათებას შეუდგებოდეთ, ორიოდ
სიტყვით შევეხებით სამშენებლო მასალასაც.

შირიმის ქვა (ანუ ტრავერტინი), რომლითაც, გარდა აკლდამისა, ნაგები იყო
ბაზილიკა და სამარხთა ერთი ნაწილიც, როგორც დაკვირვება გვიჩვენებს, არა

საბას ლექსიკონშიც აკლდამა განმარტებულია, როგორც „საძელ საფლავი“, ზოლო აკელ-
დამა კი, როგორც „დაბა სისხლისა“ (იხ. „სიტყვის კონა“, თბ., 1949, გვ. 11). როგორც სტ.
მენთეშაშვილი აღნიშნავს (იხ. მისი „მიცვალებულთა დამარხვისა და სამარხების ტერიტოლოგი-
სათვის“, სსმპ, ტ. XII, თბ., 1944, გვ. 175). საბას ლექსიკონის ერთ ვარიანტში აკლდამა განმარტე-
ბული ყოფილა როგორც „სახლი სისხლისა“.

როგორც ირკვევა, ტერმინ „აკლდამა“ საქართველოში თავისებური, ადგილობრივი მნიშვნელო-
ბა შეუძენია. ქართული ისტორიული წყაროების ანაღზმა ივ. ჭავჭავაძის საშუალება მისცა გაე-
რკია, რომ ჩვენში ძველთაგანვე, მიცვალებულის დაკრძალვასთან დაკავშირებით არსებული ორი
ტერმინი: „დაფლვა“, და „დამარხვა“, რომლებიც სხვადასხვა ვითარების ამსახველი იყვნენ. „მარ-
ხვა ძველ ქართულში შენახვის ნიშნავს და არა დასაფლავებას“ (დასახ. ნაშრ., გვ. 92). დასაფლავე-
ბისათვის საჭირო ყოფილა მხოლოდ საფლავის ამოთხრა, სამარხი კი გულისხმობს უკვე არსებულ
ნაგებობას. სადაც შესაძლებელი იქნებოდა გარდაცვლილის შენახვა ანუ დამარხვა. ამდენად „აკლ-
დამა“ საქართველოში იყო „სამარხი“, მიცვალებულის შესანახი ნაგებობა და იგი განირჩეოდა
საფლავისაგან. ქართული წყაროები, ამდენად, სრულიად ცხადად განასხვავებენ საფლავსა და აკლ-
დამას. ეგრძოდ, ერთ-ერთი ამის დამადასტურებელ მაგალითად ივ. ჭავჭავაძის მოაქვს ნაწყვეტი
სტრატეგი მონაზონის თხზულებიდან, სადაც მოთხრობილია სპარსელების მიერ იერუსალიმის
დარბევის ამბავი. ქართულ ტექსტში ვითხულობთ. დახოცილი „რომელიმე საფლავთა შინა
და აკლდამათა დაეპარხენით“—ო. (იხ. წარტყუნვა იერუსალიმისა, თქმული ნეტარისა სტრატეგი
მონაზონისა. Текстъ и разсказаніи по армянско-грузинской филологіи. რუსეთის აკადემიის სა-
მეცნიერო ორგანო ნ. მარის რედაქტორობით. წიგნი IX, საეკტ-პეტ., 1909). ეს ორი ტერმინი,
როგორც ივ. ჭავჭავაძის შენიშნავს, ერთი და იგივე მნიშვნელობისა რომ ყოფილიყო, ერთი და იმა-
ვე წინადადებაში ჯერ იქნებოდა ნახმარი (გვ. 92).

ამავე აზრისაა აკლდამის დანიშნულების შესახებ სტ. მენთეშაშვილი. მისი სიტყვით, „აკლდამას
ეუწოდებთ ისეთ სამარხს, რომელიც წარმოადგენს შენობას და რომელშიც განუწყვეტლივ მარხა-
დნენ მიცვალებულებს“. (იხ. დასახ. ნაშრ., გვ. 176).

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ საქართველოში ტერმინ „აკლ-
დამის“ შემოსულამდე (თუ თვით ამგვარი შენობა ჩვენში ტერმინზე ადრე იყო გავრცელებული, და
ჩანს ეს ასეცაა) აღნიშნულ ნაგებობათა სახელწოდება „სამარხი“ ყოფილიყო. ამ მოსაზრების სა-
სარგებლოდ მეტყველებს „ეპისარქიანის“ ერთი ადგილიც (იხ. „ეპისარქიანი“, თბ., 1938, გვ. 324),
სადაც ჩანს, რომ ტერმინი „სამარხი“ XI ს. ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილა და მთარგმნელსაც
გამოუყენებია. ალბათ ამავე, მნიშვნელობითაა ნახმარი იგივე ტერმინი ანასეულ ქართლის ცხოვ-
რებებში (ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, 1942 წ. გვ. 83, 118), სადაც წმ. ნინოს სამარხაზეა საუბარი.

² თუ სიონის აკლდამის მოცულობის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ნაგებობის ჩასადგმელი ქვაბული-
დან დაახლოებით 200 კუბ. მ მიწა უნდა ამოეღოთ. ამ ქვაბულს, როგორც ჩანს, ჰქონდა ისეთივე
მოყვანილობა, როგორიც თვით ნაგებობას. აკლდამის საკნის ჩასადგმელი ნაწილი კვადრატული
ყოფილა (6×6 მ), ზოლო სიღრმე ქვაბულის ამ ადგილას—5 მ; გარდა ამისა, ამ ოთხკუთხა ქვაბულს
აღმოსავლეთიდან უერთდებოდა დროშისის—თხრილი (3×2 მ), რომელიც დამრეცად იყო ამოქ-
არი და აღმოსავლეთისაკენ თანდათანობით მიწის ზედაპირს უახლოვდებოდა.

მარტო სიონში, არამედ ადრეშუასაუკუნეთა კახეთის და საქართველოს ზოგიერთი სხვა კუთხის ქვეთხურობაში საკმაოდ ფართოდ ყოფილა გამოყენებული³.

საკუთრივ სიონის აკლდამის მშენებლებს, როგორც ჩანს, ამ მასალის მზოვებისა და მოხმარების უკვე საკმაოდ დიდი გამოცდილება და კულტურა ჰქონიათ. ამას გარდა, შირიმის ასეთი უხვი გამოყენება, მიგვითითებს ადგილობრივ მისი დიდი მარაგის არსებობაზეც⁴.

თუ სიონის მიხედვით ვიმსჯელებთ, შირიმის ქვის საბოლოო დამუშავება წარმოებდა სამშენებლო მოედანზე, ამას ადასტურებს არა მარტო სიონის ძეგლთა ქვის თავისებური წყობა, სადაც თითოეული ქვისათვის ამა თუ იმ კონკრეტულ შემთხვევაში სასურველი ფორმის მიცემა იყო საჭირო, არამედ ისიც, რომ აკლდამისა და ეკლესიის სიახლოვეს აღმოჩნდა შირიმის ქვების დასამუშავებელი მოედანი.

შირიმის ქვა, ნასერეტოვნების გამო, საკმაოდ მსუბუქი და გამძლე სამშენებლო მასალაა. ამასთანავე იგი შედარებით ადვილია დასამუშავებლად (იოლად ითლება და იხერხება), მაგრამ აქვს ერთი თვალსაჩინო ნაკლი; თითქმის გამოუსადეგარია ჩუქურთმის და წარწერების ამოსაჭერლად. მიუხედავად ამისა, კახეთის ხუროთმოძღვრებაში, გარკვეულ ეტაპზე, სხვაგვარი სამშენებლო მასალის სიმცირის და შირიმის დადებითი თვისებების გამო იგი, როგორც ითქვა. მეტად პოპულარული იყო და ხუროთმოძღვრები მისი ფექტური გამოყენებით საკმაოდ თვალსაჩინო წარმატებასაც აღწევდნენ — როგორც სამშენებლო, ასევე მხატვრული გაფორმების ხელოვნებაში.

თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ერწო-ყალბის მხარეში. გარდა მონუმენტური ნაგებობისა (მაგ. სიონის ბაზილიკა, „უაღეთის ხატი ბეწენწურებისა და საყდრიონის ეკლესიები, არჩილის მონასტერი, სიონის აკლდამა და სხვა), შირიმის ქვათილებს, იმავე ადრეშუასაუკუნეებში. ფართოდ იყენებდნენ სამარხების მოსაწყობადაც (მაგ. თრანს, მაგრანეთი, სიონი და სხვა), მაშინ სრულიად აშკარა გახდება, რომ მისი მოპოვება დამუშავების საქმე ამ მიკრორაიონში საკმაოდ კარგად ყოფილა მოწესრიგებული.

სიონის აკლდამის გეგმა რაიმე განსაკუთრებული სირთულით არ ხასიათდება: მას აქვს დასაყრდლაივი საკანი და აღმოსავლეთი მხრიდან შესასვლელი ტალანი⁵ (ტაბ. I).

³ კახეთის სამშენებლო მასალის თავისებურებამ, როგორც ცნობილია, საკმაოდ მნიშვნელოვანი დალი დასვა მთელ აქაურ ხუროთმოძღვრებასაც. ადრეულ შუასაუკუნეთა დასაწყისიდანვე, როცა მთელს საქართველოში და კერძოდ კახეთშიაც სასულიერო და საერო ხუროთმოძღვრება დიდი აღმშენებლობის გზას დაადგა, როგორც ჩანს, კახეთის რაიონების მეტად მზარდ მოთხოვნილებას — სამშენებლო მასალაზე ძირითადად შირიმის ქვით აკმაყოფილებდნენ. ამდენად ამ მასალის გამოყენების ფაქტი კახეთის ხუროთმოძღვრებაში ერთგვარ დამთავრებულ მნიშვნელობასაც კი იძენს.

⁴ კახეთის მთიანი რაიონები განსაკუთრებით მდიდარია შირიმის საბადოებით. ისე, რომ თვითველ მიკრორაიონს მოეძებნება ამ ქვის მარაგი. მაგალითად, სიონის სიახლოვეს აქამდლ ორი ასეთი კარიერია ცნობილი: ერთი იქვე, სიონთან, უკულმართის ხეზე მრავალწყაროს ქვემოდა (ლექსო რაზიკაშვილის ცნობა), ბოლო მეორე სოფ. თრანს ზემოდ, ადგილ „შირიმის წყაროზე“ (ჩიტო წიკლაურის ცნობა), რომელიც სიონიდან დაახლოებით 10—12 კმ-ზეა.

⁵ ლიტერატურაში ნაგებობის ამ ნაწილს ჩვეულებრივ დროშოს უწოდებენ. ჩვენ ქვემოთ, ამ სიტყვის ბაღლად ვხმარობთ ტერმინ ტალანს. შესაძლოა, იგი ზუსტად არ გამოხატავდეს ტერმინ

აკლდამის თალიანი საკანი გეგმით წარმოადგენს სწორკუთხედს ($3,70 \times 3,45$ მ), რომელიც ოდნავ მოგრძო მხრით აღმოსავლეთიდან დასავლეთითაა დამხრილი. საკნის კედლები, გარდა აღმოსავლეთისა, სადა და ყრუა. აღმოსავლეთი მხრიდან კი დატანებული აქვს დაბალი კარი, რომელიც მოგრძო ტალანში გადის (ტაბ. I).

აკლდამის ტალანში შესასვლელი კარი ოდნავ უსწორო სწორკუთხა მოყვანილობისაა (სიგანე — $0,76$ მ; სიმაღლე სამხრეთ კუთხესთან $0,95$ მ, ჩრდ. კუთხესთან — $0,92$ მ; ტაბ. III, 1), მისი ზღურბლი აკლდამის იატაკის დონეზე $1,30$ მ-ით მაღლა დგას და შესასვლელის წინა მოედანი შირიმის კარგად დამუშავებული ფილებითაა მოგებული (სიგანე — $1,10$ მ, სიგრძე დაახლოებით 1 მ). აღმოსავლეთი მხრიდან, კარის ორივე მხარეს ამოყვანილი ყოფილა დამცველი კედლები, ამათგან სამხრეთისა უკეთ იყო შემონახული (მონგრეული ჰქონდა მხოლოდ რამდენიმე ზედა ქვათილი), ხოლო ჩრდილოეთისა კაშხლის მშენებლებს თითქმის მთლიანად მოენგრიათ. შემორჩენილი დამცველი კედლის უდიდესი სიმაღლე $1,70$ მ იყო. ხოლო სიგრძე — $1,25$ მ. სავარაუდოა რომ მეორე კედელიც ამგვარივე უნდა ყოფილიყო. კარის თავზე გადებულია შირიმის დიდი ($0,25$ მ სისქე და $0,70$ მ სიგანე) ქვათილი, (ტაბ. III, 2).

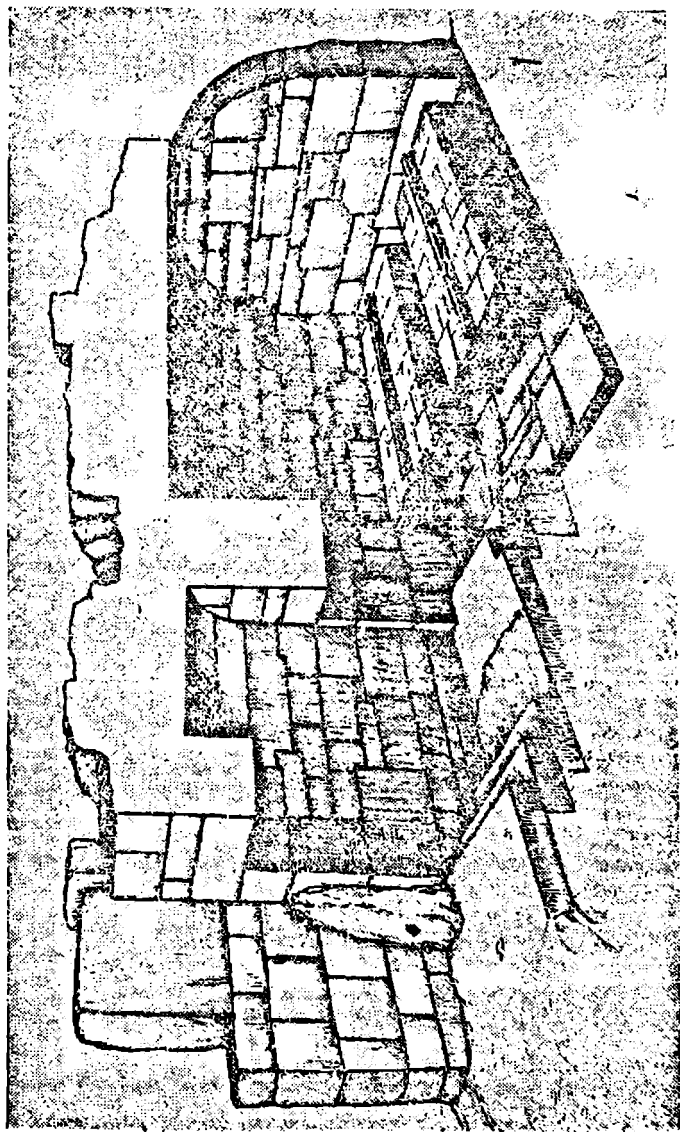
კარის ზღურბლიდანვე (ფასადის ხაზიდანვე) იწყება შირიმის ქვით ნაგები სამსაფეხურიანი კიბე, რომელსაც შევყავართ აკლდამის ტალანში (სურ. 1). ამ სამი საფეხურიდან პირველი დაბალია, ხოლო მომდევნოები — შედარებით მაღალი ($0,24$ და $0,26$ მ). კარი, ჩანს, იკეტებოდა შირიმისავე საგნებო ქვათილით. გათხრისა ქვათილი თაყის ადგილას იდო, თუმცა კი მთლად ზუსტად არ იყო მორგებული კარის ჩარჩოზე (ტაბ. III, 1).

საკუთრივ ტალანის იატაკიც საგულდაგულოდაა მოპირკეთებული კედლები კი — ნამდვილი ოსტატობით ნაშენები. ნაგებობის ამ ნაწილს აქვს თალიან სახურავი. ნახევარწრიული თალი დაფუძნებულია ტალანის გვერდით კედლებზე. ისევე როგორც მთელს აკლდამაში, კედლების შიდაპირის მოპირკეთებისას არც ტალანშია დატული რიგების პორიზონტალურობა. სხვადასხვა ზომის ქვები დიდი სიზუსტითაა ერთი სერიისაში „ჩაკერებული“, მაგრამ როგორც კი იწყება თაღის გადაყვანა, აკლდამის მშენებელი მაშინვე გადადის პორიზონტალურ მწყრივებზე და, რა თქმა უნდა სხვაგვარად თაღის გადაყვანა ძლიერ გაჭირდებოდა (ტაბ. IV, 1.) ტალანის იატაკიდან თაღის უმაღლეს წერტილამდე მანძილი უდრის $2,15$, ხოლო საკუთრივ ტალანის სიგრძე (საკანის ფასადის კედლამდე) — $1,20$ მ-ს.).

აკლდამის ტალანი ებჯინება დასაკრძალავი საკნის აღმოსავლეთ ფასადს, რომელშიაც მოთავსებულია საკუთრივ საკანში შესასვლელი, აგრეთვე ოთხკუთხი კარი (სიგანე უდრის $0,65$ მ, ე. ი. 11 სმ-ით უფრო ვიწროა, ვიდრე პირველი ზედა კარი. სიმაღლე პირველ საფეხურთან 1 მ-ია. სურ. 1 და 2).

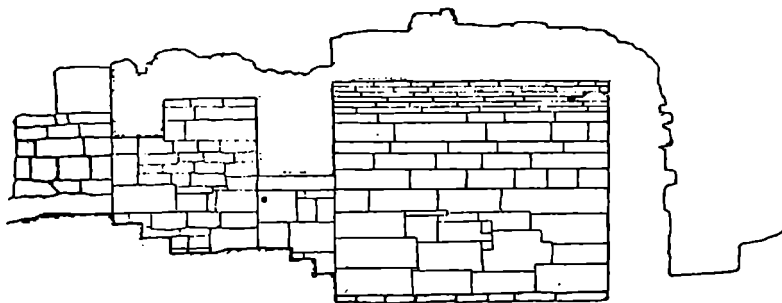
დასაკრძალავი საკნის ოთხი კედლიდან აღმოსავლეთისა ერთადერთია, რომელსაც ორივე მხარე შირიმის ქვებით აქვს მოპირკეთებული. საერთოდ, ამ საკმაოდ სქელი ($1,09$ მ.) კედლის წყობა შედგენილია კარგად გათლილი კვადრებისაგან — ისე, რომ კედლის შუაგულში არა თუ ხურდა ქვა, ჰარბად კირის ხსნარიც კი არ არის ნახმარი.

„ღრმოსის“ შინაარსს, მაგრამ მაინც ვაშკობინეთ „ღრმოსისა“ და სხვა, აგრეთვე არც თუ ისე უშეთად ხმარებულ ტერმინებს „კორიდორს“ და „დერეფანს“.

სურ. 1. აქლდამი. აქსონომეტრიკული კარიკა.

ტალანიდან საკანში ჩადის კიბე, რომლის სამივე საფეხურიც საკნის აღმოსავლეთ კედელშია მოქცეული (ტაბ. IV, 2). ამ საფეხურთაგან პირველი აქაც დაბალია (0,17 მ), ხოლო უკანასკნელის სიმაღლე 0,30 მ უდრის. ჩანს, უფრო მოგვიანებით ამ კარისათვის საეკტივ გაუკეთებიათ, როგორც მიგვითითებს გამირის შესაყრელი ზერელი, რომელიც კარის სამხრეთ კედელშია გამოთხრილი.

სურ. 2. აკლამა. სიგრძივი ჭრილი.

საკნის იატაკი (3,45×3,7 მ), თითქმის ოთხკუთხა მოყვანილობისაა და მოგებულია შირიმის კარგად დამუშავებული, მეტ-ნაკლები სიდიდის ფილებით (სურ. 3). რომლებზედაც დაფუძნებულია ორი მოზრდილი სარეცელი ანუ საცხედრე⁶ (სურ. 1). საცხედრეები აგრეთვე შირიმის მოზრდილი ქვათილებითაა ნაგები. ერთი სამხრეთ კედელზეა მიდგმული, ხოლო მეორე—ჩრდილოეთისაზე, ისე რომ მათ შორის დარჩენილია ვიწრო გასავლელი (0,52 მ). დაახლოებით ასეთივე ვიწრო ადგილია დატოვებული აკლამის დასავლეთ კედელსა და საცხედრეებს შორის. სწორედ აქ ყოფილა საძვლე განყოფილება, სადაც დახვებული იყო ასეული წლების მანძილზე გადანახვეტი ძვლები (ტაბ. VI, 1).

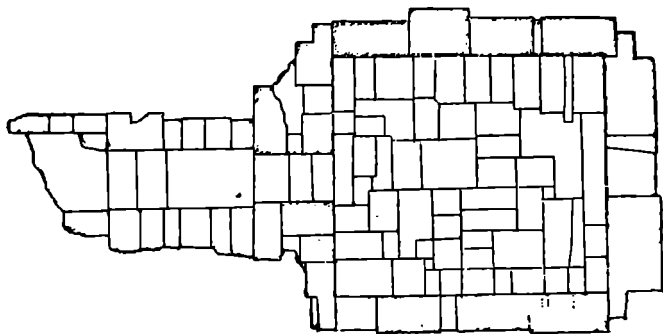
ორივე საცხედრე დაბალი ბარიერით ორ-ორადაა გაყოფილი, — ისე რომ. აკლამაში ერთდროულად შესაძლებელი ყოფილა, სულ ცრტა, ოთხი მიცვალებულის დაკრძალვა (ტაბ. V, VII და სურ. 1). სამხრეთ კედელზე მიდგმული საცხედრის სიგრძე უდრის 1,96 მ-ს, საერთო სიგანე—1,45 მ-ს, სიმაღლე — 0,48 მ-ს; საცხედრის პირველი განსასვენებლის სიგანე — 0,69 მ-ია. მეორე განსასვენებლისა — 0,72 მ.

პირველი საცხედრის ორ განსასვენებელს შორის ბარიერის ჩასასმელად ამოკვეთილია ვიწრო, დაბალი ფოსო, რომელშიაც (მთელ სიგრძეზე) 7-8 სმ სიმაღლის და 4,5 სმ სისქის მცირე ტიხარია ჩასმული.

ზუსტად ასევეა მოწყობილი მეორე ჩრდილო საცხედრე (სიგრძე — 1,96 მ, სიგანე — 1,46 მ, სიმაღლე — 0,48 მ).

⁶ ყოლითოს აკლამებთან დაკავშირებით სტ. მენთეშაშვილი ვაყვრით ეხება აკლამის შემადგენელ ნაწილთა ტერმინოლოგიის საკითხსაც და აკლამებში გამართულ ტახტ-სარეცელებს უწოდებს „საცხედრეებს“. იქვე იგი ყურადღებას აქცევს „საძვლესაც“. მისი სიტყვით, „საუხედრეს“ უწოდებთ აკლამის იმ ადგილს, რომელზედაც გვამი უდევიათ, ხოლო „საძვლეს“ — იმ ადგილს, სადაც ... ჩონჩხია გადახვეტილი. (იხ. მ. ი. ს., „მოცულებულია დამარხვისა და სამარეების ტერმინოლოგიისათვის“, სსმ, XII-B, გვ. 176).

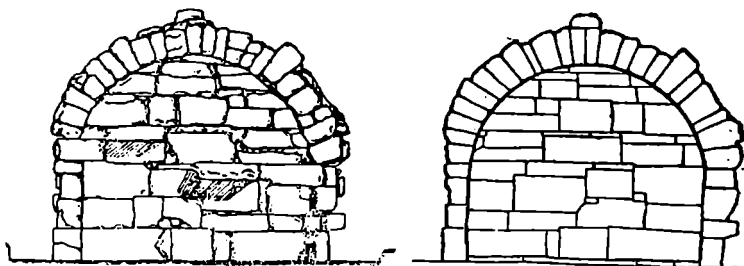
აკლამაში საცხედრებზე დაცული ძეგლების დიდი ნაწილი მტვრით იყო დაფარული, მხოლოდ საცხედრებს შორის დარჩენილ ვიწრო გასასვლელში და ნაწილობრივ საცხედრეთა კუთხეებზე ეყარა ამოხვეტილი თალიდან ჩაცვენითი მიწა და შირიმის ქვის ნატეხები (ტაბ. V, VI)⁷.

სურ. 3. აკლამას იატაკი.

აკლამის კედლები ნაშენებია შედარებით დიდრონი, კარგად დამუშავებული ქვათილებით. აკლამის შიდა მონიშვნების ხარისხი და საერთოდ ყოველმხრივ დახვეწილი ნამუშევარი გვიჩვენებს, რომ ხუროთმოძღვრის ჩანაფიქრი ზედმიწევნით კარგად, სრულყოფილად არის განხორციელებული.

ისევე როგორც ტალანის კედლის საპირე წყობაში, არც საკანშია დაცული რიგების ჰორიზონტალურობა და მეტ-ნაკლები, სიდიდის ქვათილები ერთმეორეში დიდი ხელოვნებითაა მორგებული-„ჩაკერებული“ (სურ. 2 და 4).

სურ. 4. აკლამა. დასავლეთი კედელი გარედან და შიგნდან.

⁷ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სიონის აკლამა მძარცველთა ყურადღებას იქცევდა უძველესი დროიდანვე, რაკი იგი უძველესად წარჩინებულთა სამარხავი იყო, მაგრამ არც ისაა გამორიცხული, რომ იგი მოგვიანო ხანაში სრულიად შემთხვევით ქცეულიყო გაძარცვის საგნად. საქმე ის არის, რომ აკლამის თავზე 1 მ სისქის მიწაში მრავლად აღმოჩნდა შემდგომ ჩაჭრილი სამარხები, რომელთა უმეტესობა ეკუთვნოდა გვიან შუასაუკუნეებს. შესაძლებელია, ამ სამარხთათვის მიწის ამოთხრისას აკლამა ყოველგვარი წინასწარი განზრახვის გარეშე იქნა აღმოჩენილი და გაძარცვული. ასეა თუ ისე, თალის დასავლეთი ნაწილიდან ამოუშტვრევითი რამდენიმე ქვათილი (ტაბ. VIII, 1)

აყლდამის კედლების მეორე, გარეთა მხარე უსწორმასწორო და უსასურია და არსებითად შედგება ღუღაბისა და რიყის ქვებისაგან, რითაც ამოვსებული იყო სივრცე მოსაპირკეთებელ ქვათილებსა და აყლდამის თხრილის კედლებს შორის. აყლდამის კედლების შიდა მოპირკეთებისათვის გამოყენებული ქვათილები საკმაოდ ღრმად შედიან კედლის სისქეში და ღუღაბნარევი ღორღის სქელ ფენასთან ერთად, ქმნიან მძლავრ კედლებს, რომელთა სისქეც ზოგან 1,35 მეტრს აღწევს.

ისევე, როგორც ტალანის თაღოვან სახურავში დასაყრდელად საკანშია:ყ. დიდის ოსტატობით გადაყვანილი ნახევარწრიული თაღი დაფუძნებულია ორ—სამხრეთისა და ჩრდილო—კედელზე. თაღოვანი სახურავის პირველი მწკრივი იწყება იატაკის დონიდან 1,5 მ სიმაღლეზე. აქედან მთელ თაღში წყობის წესიერება უკვე მკაცრად დაცული, თუმცა უნდა შეინიშნოს, რომ თაღის ფუძისა და მომდევნო ქვედა მწკრივების წყობაში (ორივე მხრიდან) მეტწილად დიდი ქვათილებია გამოყენებული, ხოლო ზემოთ, თაღის ცენტრისაკენ შედარებით თხელი (ტაბ. VIII, სურ. 2.)

აღსანიშნავია, რომ თაღის თითოეული მწკრივისათვის ქვები ცალ-ცალკეა გათლილი — ისე, რომ გამოსაჩენი პირი ქვათილებს შედარებით ვიწრო აქვთ, ეს, ერთი მხრივ, უზრუნველყოფდა წესიერი ნახევარწრის გადაყვანას, ხოლო მეორე მხრივ თაღს კონსტრუქციულად მეტად საიმედოს და მყარს ხდიდა, განსაკუთრებით მაღალხარისხოვანი ღუღაბი სწორედ თაღშია გამოყენებული.

როგორც ძეგლის შესწავლამ ცხადყო, სიონის აყლდამის თაღები წინასწარ გამართული საგანგებო ქარგილების მეშვეობითაა გადაყვანილი⁸. თაღის წყობაში გარდა საკუთრივ თხელი ღუღაბისა, როგორც გამოირკვა მშენებლებს დიდი რაოდენობით გამოუყენებიათ შირიმის ქვის ფხვნილი, რომელიც სუფთად გაცრილი და თხლად აზელილი ჩაუსხამთ კამარაში ვერტიკალურად დაყენებული შირიმის ქვათილებს შორის. საყურადღებოა ისიც, რომ ამგვარი ხსნართევე ხშირად „შეკეთებულია“ ხოლმე კედლის წყობაში გამოყენებული ქვების დაზიანებული ადგილები⁹.

მშენებლებს ღუღაბის სქელი ფენა კამარაზე (ზემოდან) ისე გადაუსწორებიათ, რომ მიუღიათ დამრეცი, ორფერდა სახურავი, რომელიც გადაღესილი ყოფილა საგანგებოდ შემზადებული ე. წ. ჰიდრაულიკური ანუ წყალგამძლე

და ამრიგად წარმოუქმნათ ჩასაძრომი ბერელები, რა თქმა უნდა აყლდამის „დაუპირეზებელ სტუბებს“ არა თუ საენდრევეზე, არამედ საძელში გადახვეტილი ძელების გროვაშიც კი არაფერი დარჩენილათ გაუქრავი. მატი საფუძვალეულო „ძიების“ უტყუარი საბუთი იყო ისიც, რომ საცხდრეების წინ (აყლდამის სესახელელთან) იატაკიდან ერთი ფილა კი ამოეღოთ და იქ საკმაოდ ღრმად ჩანდა ნაი ინქის. ზემდგომ, როდესაც სიონის აყლდამა, ჩვენი მეთვალყურეობით, მთლიანად დაარღვიეს გაღმოსატანად, გამოირკვა, რომ განძის მაძიებლებს მართლაც დიდი შრომა ჰქონიათ გაწეული, თუცა ეს ისეთივე ამო უნდა ყოფილაყო, რადგან არა თუ ამ ერთი ქვის, არამედ მთელი იატაკის ქვეშაც რაიმე უნიშვნელო ნივთის ნატეხიც კი არ აღმოჩენილა.

⁸ სწორედ ამიტომ იყო, რომ აყლდამის გაღმოსატანის მეთოდების შემუშავებისას არქ. ლ. ხიმშიაშვილმა აუცილებლად მიიჩნია ქარგილების გაკეთება და გამოყენება. იხ. ლ. ხიმშიაშვილი, პირველი მერცხალი, „ძეგლის მეგობარი“, № 8, გვ. 85—86.

⁹ ეგრესა და თიანეთის მხარეში, ადგილობრივი მოსახლეობა შირიმის მტვერს ღვსაც იყენებს მშენებლობაში, კერძოდ — კედლების შესასლად. იგი, როგორც ადგილობრივ დაერწმუნდით, საკმაოდ წარმატებით ენაცვლება გვჯა და ცემენტს.

სხნარით¹⁰. ორფერდა სახურავის ამ გადაღესილი ზედაპირისაგან აქა-იქ მოზრდილი ფრაგმენტები-ღა იყო გადარჩენილი. როგორც ჩანს, მოგვიანო ხანის იმ სამარხებმა, რომლებიც აკლდამის თავზე გაუმართავთ, დააზიანეს არა მარტო ის ნალესობა, არამედ კამარის ქვების ზედაპირიც კი.

სავარაუდებელია, ორფერდა გადანალესს ზემოდან კრამიტები ჰქონდა დალაგებული¹¹. მართალია, in situ არც ერთი კრამიტი არ გვინახავს დადებული, მაგრამ აკლდამის გარშემო, სახურავის ღონეზე მიწის ფენაში მიმოფანტული გვერდებაკეილი და კეხის კრამიტის ნატეხები გვაფიქრებინებენ მათ ამგვარ გამოყენებას.

აკლდამის გარშემო მიმოხეული კრამიტი საკმაოდ ახლოს ემსგავსება აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანანტიკური და ადრეული შუასაუკუნეებისათვის დამახასიათებელი კრამიტის ნიმუშებს. თიხის ფაქტურისა და დამზადების ხელოვნების მიხედვით თუ ემსგავსებათ, იგი საკმაოდ მაღალხარისხოვანი უნდა უოფილიყო. ზოგიერთს ემჩნევა წითელი საღებავის კვალი.

აკლდამის საკნის ორფერდა სახურავი, როგორც ჩანს, უფრო მაღლა იდგა. ვიდრე ტალანისა (იხ. აკლდამის განივი ჰრილი, სურ. 2), სადაც კამარა ალბათ ისევე იყო გადახურული, როგორც ძირითადი საკნისა. ტალანის კამარის ზედაპირი აგრეთვე ძალზე დაზიანებული იყო (უფრო მეტად, ვიდრე საკნისა) ეტყობა იმის გამო, რომ გვიან ზუსტად მის მაღლა აღუმართავთ რაღაც ნაგებობა¹², რომლის საძირკვლის გაჭრისას დაზიანებულა არა მარტო თალის ზედა ნალესობა, არამედ კამარის კიათილილებიც კი.

გვიანდელი სამარხებისაგან საგრძნობლად იყო დაზიანებული აგრეთვე აკლდამის გარეთა, გვერდითი კედლები, რომლებიც ნაწილობრივ ამოენგრიათ იმისათვის, რომ დარჩენილ ვიწრო ზოლში როგორმე კიდევ ერთი ქვისსამარხი დაეტიათ.

სიონის აკლდამა ასეთ ძეგლთა შორის იშვიათ გამოჩაყლისად იქცა იმიტად, რომ იგი დიდი სიფრთხილით დაშალეს თბილისში გადატანის მიზნით, რის წყალობითაც საშუალება მოგვეცა დაწვრილებით გამოგვერკვია, როგორც მისი შენების თანმიმდევრობა, ასევე კონსტრუქციული თავისებურება და საერთოდ სამშენებლო ხელოვნების ზოგიერთი საკითხი.

ამგვარი დაკვირვების შემდეგ აკლდამის მშენებლობის მიმდინარეობა ასე წარმოგვიდგება: ითხრება სათანადო ქვაბული, რომლის იატაკსაც საგულდაგულოდ ასწორებენ. იჭრება ძალზე დაბალი (5—10 სმ) საძირკველი და იწყება

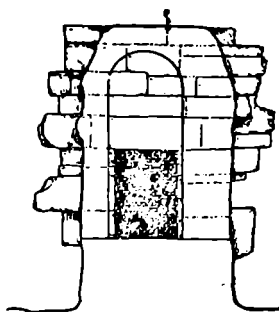
¹⁰ ე. წ. პირდავლიყური ანუ წყალგამძლე ხსნარი ჩვეულებრივ მზადდებოდა ხოლმე მაღალხარისხოვანი კირისა და დანაყილი კერამიკული მასის შერევით. კერამიკული ნაფხვენი ამგვარ ხსნარში მკიდის როლს ასრულებდა და, გარდა იმისა, რომ მას გამძლეობასა და სიმტკიცეს მატებდა, სრულიად წყალგაუვალი ხდებოდა. გარდა ამისა, დანაყილ-დაქუცმაცებული კერამიკული მასა კირს მოყვარდისფროს ხდიდა, რაც ერთგვარ პეწსაც მატებდა მას. მართალია, სიონის აკლდამაში ეს ხსნარი არ ჩანდა, მაგრამ, მაგ. ბიჭვინთაში, სადაც იგი გამოსჩენ ადგილებში ხშირადაა გამოყენებული, საკმაოდ ეფექტურია.

¹¹ ასეთისავე ეთარებას ეხედავთ მცხეთის სადგურთან 1951 წ. გათხრილ აკლდამაში (გ. ლ. მ. თ. ა. თ. ი. ძ. ი. რ. ც. ი. ც. ი. შ. ე. ლ. ი., დასახ. ანმარ.).

¹² აკლდამის ტალანის თავზე დადგმული შენობის ნაშთების მიხედვით თუ ემსგავსებათ, იგი (ტაბ. II, 1) მოგრძო-სწორკუთხა უოფლია (სიგრძე — 4 მ; სიგანე — 2,70 მ). შესაძლებელია, ეს იყო ცალკე სამლოცველო ან სხვა რამ დანიშნულების ნაგებობა. ყოველ შემთხვევაში, მისი გვიანდლობა აკლდამასთან შედარებით აშკარაა. ეს ჩანდა სტრატეგრაფიულადაც და შემორჩენილ ნაგარეთა ქვის წყობის მიხედვითაც.

საქნის კედლების მშენებლობა. ეს უკანასკნელები მთელ პერიმეტრზე, იმ დონემდე, ვიდრე კამარის გადაყვანა დაიწყებოდეს, ერთდროულად შენდებოდა. შიგნიდან იყენებენ შირიმის კარგად დამუშავებულ ქვათილებს (რომლებიც კედლის სისქეში საკმაოდ ღრმად შედიან), ხოლო გარედან თხრილის კედელსა და შირიმის ქვებს შორის სივრცეს ავსებენ მალალხარისხოვანი დუღაბითა და რიყის ქვებით. კედლის შიგნითა წყობაში სრულებით არ იცავენ მწკრივების ჰორიზონტალობას, თითოეული ქვა ითლება კერძო შემთხვევისათვის, კედლის წყობაში იხმარება მეტად დიდრონი ცალკეული ქვები. საპირე ქვები ერთიმეორეში დიდი ოსტატობითაა „ჩაკერებული“. განსაკუთრებით ოსტატურადაა გადაბმული ქვები კუთხეებში.

კედლების ამოყვანის შემდეგ (იატაკის დონიდან 1,5 მ) იწყება კამარის გადაყვანა, ამისათვის ხელოსანს შეუჩერებია სამხრეთი და ჩრდილო კედლების ამოყვანა და ჭერ დასავლეთისა და აღმოსავლეთის კედლები მოუთავებია; ზუსტად ისეთივე ნახევარწრიული მოყვანილობა მიუცია მათთვის, როგორიც კამარას უნდა ჰქონოდა. ამათგან დასავლეთი კედელი სრულიად ყრუა და იგი იოლი ამოსაყვანი უნდა ყოფილიყო (სურ. 4). რაც შეეხება საქნის აღმოსავლეთ კედელს იგი შედარებით მეტ შრომას მოითხოვდა. ჭერ ერთი, მისი შენების დასაწყისშივე, გარდა კარის დატანებისა, საჭირო იყო ამ კედლის ორივე ფასადის ერთდროულად მოპირკეთება. ამასთანავე, მშენებელს კედელში მოქცეული სამსაფეხურიანი კიბე თანდათანობით უნდა გაემართა. კარის თავზე შირიმის კარგად გათლილი სამი ქვათილის გადაების შემდეგ ეს კედელიც, მსგავსად დასავლეთისა, აგრეთვე ნახევარწრიულად ამოუყვანიათ (სურ. 1.). რადგან წინასწარვე ჰქონია გამიზნული შესასვლელი ტალანის შენება, ოსტატს აკლდამის აღმ. ფასადი მთლიანად კი არ მოუპირკეთებია შირიმის ქვათილებით, არამედ დაახლოებით იმდენზე (ან ოდნავ მეტზე), ამაღლენიც თალიან ტალანში შეიძლებოდა გამოჩენილიყო (სურ. 5).

სურ. 5. აკლდამა. საქნის აღმ. ფასადი.

მშენებლობის ამ საფეხურზე, როგორც ჩანს, უნდა ეზრუნათ იატაკის მოგებასა და საცხდრეების გამართვაზედაც. შეიძლებოდა ეს სამუშაო კამერის გადაყვანის შემდგომაც შესრულებულიყო, მაგრამ, გარდა იმისა, რომ დიდრონი ქვათილების შეტანა ვიწრო კარიდან საკმაოდ გაჭირდებოდა, კამარაშეკრულსათვის, სიბნელის გამო, მუშაობა ალბათ საგრძნობლად უხერხული იქნებოდა.

ყოველივე ამის შემდეგ ხუროთმოძღვარს გაუშმართავს ხის ქარგილები რომელთა მეშვეობითაც უნდა შეეკრა კამარა. ჩრდილო და სამხრეთ საყრდენ კედ-

ლებზე ჭერ კამარის ქუსლია დაფუძნებული. ამ დონეზე პირველი სამი-ოთხი მწკრივი შედარებით მსხვილი ქვათილებითაა ამოყვანილი და თან უკვე დაცულია რიგების ჰორიზონტალურობა. კამარის ამ ნაწილში კარბადაა გამოყენებული დუღაბი და ზიპი. ძეგლის დაშლისას განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა კამარის მოწყობის თავისებურება: როგორც ჩანს, კამარის მწკრივები მშრალად

ლაგდებოდა ქარგილზე იმ ვარაუდით, რომ პირის მხარე ქვებს ერთიმეორეზე კარგად ჰქონოდათ მორგებული, ხოლო შემდგომ ამ წესით შვეულად დაწყობილ ქვათლილებს შორის დარჩენილი სივრცეზე „შირიმის მიწის“ ხსნარითა და დულაბით ივსებოდა. გარდა მაღალხარისხოვანი დულაბისა, კამარის გამძლეობას. როგორც უკვე აღინიშნა, აძლიერებდა ისიც, რომ თვით შირიმის ქვები ოდნავ სოლისებურად არის გათლილი. კამარა ცენტრში თავდება წვეილი, ჩამკეტი მწკრივით, რომელშიაც კარგად გათლილი სოლისებური ქვათლილებია გამოყენებული.

კამარის აშენების შემდგომმა ნაგები ტალანი, რომელიც დამრეცად ამოჭრილ თხრილში ისეა დაგეგმილი, რომ ორი სამსაფეხურიანი კიბით პირველი, ზედა კარი რაც შეიძლებოდა ახლო ასულიყო მიწის პირთან. ამ მხრივ შენებულებს კარგად გამოუყენებიათ ადგილმდებარეობაც (სიონის გორის ჩრდილო ფერდობი). საჭიროებისას აკლდამის საკანში შესაღწევად ითხრებოდა ტალანის წინა მცირე მოედანი, შიშვლდებოდა დამცველი კედლები და აკლდამაში კარში გაჭედილი ფილაქვის გამოღების შემდეგ შედიოდნენ.

აკლდამის ტალანის ცილინდრული კამარა ზუსტად იმავე წესითაა ნაგები, როგორც საკნისა, მაგრამ მისი კედლებიც და კამარაც გაცილებით თხელი იყო. კიდრე ძირითადი საკნისა. დერეფნის იატაკი და პირველი შესასვლელის კიბეები, რომლებიც თიხნარზე მჭიდროდ იყო დაგებული, კედლების ამოყვანისთანავე უნდა იყოს გაკეთებული, ხოლო კამარა შემდეგ.

კრამიტის სახურავი, ჩვენი ვარაუდით, ტალანსაც უნდა ჰქონოდა, რადგან კრამიტის ყველაზე მეტი ნატეხი სწორედ მისი სახურავის დონეზე ამოიკრია.

შესაძლოა აკლდამა შიგნიდან შეღესილი ყოფილიყო დანაყილი შირიმით, რაზედაც მიგვითითებს დასავლეთ კედელზე შემორჩენილი თხელი ბათქაშის ფრაგმენტები.

ასე წარმოგვიდგება სიონის აკლდამის შენების თანმიმდევრობა და ტექნიკა. კიდრე საკუთრივ ამ ძეგლის ხუროთმოძღვრულ ანალიზზე გადავიდოდეთ, მოკლედ აღვწერთ თუ რა სურათი დაგვხვდა აკლდამის გახსნისას და რა აღმოჩნდა მასში.

როგორც უკვე აღინიშნა, აკლდამის საკანში მდებარე ორი დიდი საცხედრე (თავისი ორ-ორი, სულ ოთხი სარეცლით) შევსებული იყო ყველაზე ბოლოს დაკრძალულთა ჩონჩხებით. ამათგან სამხრეთ კედელზე მიდგმული საცხედრის პირველ სარეცელზე (იანგარიშება სამხრეთიდან) აღმოჩნდა გვერდიგვერდ მდებარე ორი, ძლიერ დაზიანებული ჩონჩხი (ტაბ. V, 1). როგორც ჩანს, ისინი ერთიმეორისაგან დროის დიდი განსხვავებით არ უნდა იყვნენ დაკრძალულნი. ამ სარეცელზე მდებარე ძვლები გარდა იმისა, რომ პაერის მოქმედების შედეგად ჩაფერფლილი იყო, ეტყობა, „განძის“ მაძიებელთაც მცირედ გადაუჩხრეკიათ. ძვლებს ფარავდა კედლიდან და კამარიდან ჩამოცვენილ, ბათქაშის ანატაკეტთა თხელი ფენა და მტვერი, აგრეთვე გახვრეტილი კამარიდან ჩამოყრილი მიწის მცირე ნამცეცები. პრეპარაციის შემდეგ გაიკვია, რომ ამ ორ ჩონჩხს თან არც ერთი ნივთი არ ზღებია, ოღონდ ყურადღება მიიქცია ძალზე თხელი ქსოვილის ნაშთებმა, რომელიც, ეტყობა ზემოდან ეფარა სამხრეთით, კედლის ძირას მდებარე მიცვალებულს.

სამხრეთი საცხედრის მეორე სარეცელზე იდო ერთი ჩონჩხი, რომელსაც ზემოდან ეყარა კამარის ნახვრეტებიდან ჩამოყრილი მიწის საკმაოდ სქელი ფენა (ტაბ. V, 1). მიცვალებულის თავთან. შედარებით

ადრეული ძელების გროვაზე იდგა პატარა კოქობი (№ 188, ტაბ. XXIX, 5) ნაწილობრივ პირ-მუცელ ჩამომტვრეული, მოვარდისფრო, თხელი, ორყურა. წას აქვს დაბალი ყელი და ბრტყილი ძირი. ღერო ბრტყელი, შუაში ჩალარული ყურები, თავით პირზეა მიძერწილი, ზოლო ბოლოთი მუცლის შუა ნაწილს უერთდება. კოქობის სიმაღლე უდრის 5,5 სმ, ძირის დიამ.—4,3 სმ., მუცლისა — 6,5 სმ; პირისა — 6 სმ.. ყელის სიმაღლე — 0,8 სმ., ყურის სიგანე — 1 სმ.

მეორე, აგრეთვე პატარა კოქობი იდგა თავის ქალასთან, ჩრდილოეთით. ესეც დაზიანებულია, აკლია პირისა და ყელ-ყურის ნაწილი. კეცი ღია ფერისაა (ე. წ. „ფერმკრთალი“ კერამიკა), კოქობი ხასიათდება დაბალი ყელით, ტალღოვანი მუცლითა და ბრტყელი, ოდნავ ჩალარული ყურით. გარეთა კანები ანუ ბურცოებში გამოხედილია შიგნიდან დაწნეული (№ 189, ტაბ. XXXI, 4). კოქობის სიმაღლე უდრის 6,5 სმ, ძირის დიამ. — 5,5 სმ. მუცლისა — 8 სმ პირისა—5,5 სმ, ყელის სიმაღლე—2 სმ, ყურის ღეროს სიგრძე—1 სმ.

მეორე საცხედრის პირველ სარეცელზე აგრეთვე ორი მცველებულის ძელები აღმოჩნდა (ტაბ. V, 2). ამ ძელებსაც. დასავლეთ ნაწილში, ზედ ეყარა კამარიდან ჩამოცვენილი მიწა. თუმცა ნაკლები, ზემოთ აღწერილზე. აქაც აშკარად შეიმჩნეოდა „მჩხრეკელთა“ ხელი. გარდა ქსოვილის ორიოდ ნაფლეთისა, ამ სარეცელზეც არაფერი აღმოჩენილა.

მეორე საცხედრის მეორე სარეცელზე, საკმაოდ უცნაური პოზით ესვენა მოსული ადამიანის ხელუხლებელი ჩონჩხი (ტაბ. V, 2). ძელები კარგად იყო შემონახული და ისეთი შთაბეჭდილება დაგვრჩა, რომ ეს იყო აკლდამაში ყველაზე გვიან ჩასვენებული მცველებული. მასაც. გარდა ქსოვილის ნაშთებისა, არავითარი ნივთი არ ხლებია თან. ქსოვილის ნაფლეთების ნაწილი შალის წინდებისა (№ 197)

გარდა ზემოთ აღწერილისა, აკლდამის საცხედრეთა დასავლეთით მდებარე ვიწრო ზოლი ერთიანად იყო ამოვსებული საცხედრეებიდან სხვადასხვა დროს გადახვეტილი ადამიანთა ძელებით. ძელები მცირე რაოდენობით ეყარა საცხედრეთა შორის გასავლელშიც. როგორც ჩანს, ყოველი ახალი მიცვალებულის ჩასვენებისას, თუ კი საცხედრეებზე თავისუფალი ადგილი აღარ იყო, მველ მიცვალებულთა ძელებს იმ ე. წ. საძვალეში გადახვეტავდნენ, რომელიც დასავლეთ კედელსა და საცხედრეებს შორის დარჩენილ სივრცეში იყო წარმოქმნილი, ამიტომ, ძელებთან ერთად ის მცირერიცხოვანი ნივთებიც, რომლებიც მიცვალებულებს ჰქონიათ ჩატანებული, საძვალეში აღმოჩნდებოდა ზოლზე. დაკრძალვის ასეთი წესი, ეტყობა, საერთოდ დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო იმდროინდელი აკლდამებისათვის (რასაც პარალელური მასალების განხილვისას ვნახავთ).

აკლდამის საძვალე განყოფილებაში სულ აღმოჩნდა 40 ადამიანის ნაშთი და მათ შორის 4 ბავშვისა იყო (აღრიცხვა წარმოებდა თავის ქალების მიხედვით).

რაც შეეხება სამარხეულ ინვენტარს, მისი სიმცირე არ უნდა იყოს საკვირველი იმის გამო, რომ ადრეფეოდალურ ხანაში, ქრისტიანობის გავრცელებას შემდეგ, როგორც ცნობილია, სამარხებში ინვენტარი მკვეთრად კლებულობს. ამასთანავე დარწმუნებული ვართ. რომ „განძირ“ მაძიებლებიც აკლდამიდან მთლად ხელცარიელნი არ უნდა იყვნენ გასულნი. ყოველ შემთხვევაში, ის მაინც ჩანდა აშკარად, რომ, როგორც საცხედრეებზე, ისე საძვალეში მდებარე ძელები საკმაოდ გულდასმით იყო ნაჩხრეკი.

აკლამაში, გარდა ზემოთ ჩამოთვლილისა, საძვალის გადარჩევისას აღმოჩნდა შემდეგი ნივთები:

ჯამი თიხისა მთელი წითლად გამომწვარი, ღრმა, კიდევებული და კალთა დამრეცი (№ 190). ჯამის გვერდზე, გარედან, ამოკაწრულია კუთხეებმომრგვალებული სვესტიკა. თიხა შეიცავს მინარევებს, თუმცა კარგადაა შეზე-ლილი და გამოწვის ხარისხიც ჯეროვანი ჩანს. იდგა საძვალეს მარჯვენა ნა-წილში, ძვლების გროვაზე¹³ (ტაბ. XXXI, 1).

სიმაღლე უდრის 7,3 სმ, პირის დმ — 14,5 სმ, ქუსლის დმ — 6,4 სმ, ქუს-ლის სიმაღლე — 1 სმ ჯამში ეყარა ნახშირის წვრილი ნატეხები და ნაცარი. რომლებიც რაღაც სარიტუალო წესის აგების ნაშთს უნდა წარმოადგენდნენ.

ჯამი თიხისა (№ 191), პირჩამოტეხილი, წითლად გამომწვარი. აქვს შევ-ულკედლიანი პირი, დამრეცი კალთები და ქვეშიდან შეზნეპილი ქუსლი. შა-ლაპირი მოხატულია თეთრი ანგობით გამოყვანილი მცენარული ორნამენტით. რომელზედაც ალაგ-ალაგ მწვანე ჭიქურის მოზრდილი ხალებია დაღვენილი. სიმაღლე უდრის 8,3 სმ, პირის დმ — 17,7 სმ, ქუსლის დმ — 6,8 სმ. იდგა აკლ-დამის იატაკზე სამხრეთი საცხედრის აღმოსავლეთ ბოლოში გადმოცენილ ძვლებს შორის (ტაბ. VI, 2 და ტაბ. XXXI).

ჯამი თიხისა. აკლია ძირ-კედლის ნაწილი. მოხატულია ანგობით. რომელზედაც აქა-იქ მწვანე ჭიქურის ხალებია დაღვენილი. თიხა კარგადაა დამუშავებული. ნატეხები ეყარა აკლდამის იატაკზე, ჩრდილო საცხედრის აღმოსავლეთ ბოლოში. სიმაღლე უდრის 7,5 სმ; ქუსლის დმ — 5,5 სმ. პირის დმ — 14 სმ (№ 192, ტაბ. XXXI).

ნატეხები (193, 194, 195, 196) თიხის სხვადასხვაგვარი ჭურჭლე-ბისა. ნაწილი საძვალის გადარჩევისას იქნა ნაპოვნი. ნაწილი კი აკლდამის იატაკზე იყო მიმოხრეული.

ბეჭედი ვერცხლისა (№ 181), ოვალური. რკალის ღერო ბრტყელია (სურ. 17). ღერო ფარავის ადგილას შესქელებულია და ოდნავ მაღლა აზიდულ ფარავზე ამოკეითლია ჯვარი, მის ორივე მხარეს თითო წერტილი. აღმოჩნდა პირველი სარეცლის უკან, გადასაყარში. რკალის დმ — 1,7 სმ, ღეროს სიგანე — 0,5 სმ, ფარავის სიგრძე — 0,7 სმ, სიგანე — 0,5 სმ.

ბეჭედი ვერცხლისა (№ 182, სურ. 17) ოდნავ დაზიანებული თვალ-ბუდით. რკალი მასიური და ოვალურ-განაკვეთიანია; მოგრძოა, ხოლო ზედა ნაწილში ოდნავ შევიწროებული; მისი ბოლოებით შექმნილია ბრტყელი ფუძე. რომელზედაც დარჩილულია წაკვეთილი კონუსის მოყვანილობის თხელფურ-ცლოვანი თვალბუდე. თვალბუდეს ქვემო ნაწილში გარშემოუყვება S-ისებ-რი სპირალების წრე. ბუდეში ზის ვერცხლის თხელ ფირფიტაზე დაკრული მი-წის სადა, ამოზურტული თვალი. იგი აღმოჩნდა სამხრეთი საცხედრის მეორე სარეცლის უკან გადაყრილი ძვლების მტვერში, სარეცლის პირიდან 25 სმ

¹³ აღნიშნული ჯამი გვიანდელ ეპოქაში თარიღდება.

სიღრმეზე. ბეჭდის რკალის სიგრძე უდრის 32 მმ, სიგანე — 22 მმ, ღეროს სიგანე — 4 მმ, თვალბუდის სიმაღლე — 8 მმ, თვალბუდის ფუძის დმ — 13 მმ.

ქვემოთ, შუასაუბრეების კუთვნილი მასალების განხილვისას, იქ სადაც ბეჭდების საერთო მიმოხილვა გვექნება, მათ ხნოვანებას უფრო დაწვრილებით შევვებით, მაგრამ აქამად მოკლედ მაინც გვინდა აღვნიშნოთ, რომ აღნიშნული სამკაული მეტად დამახასიათებელია სწორედ განვითარებული შუასაუბრეებისათვის.

ბეჭედი ვერცხლისა (№ 183, სურ. 17). დაცულია კარგად. რკალის განივკვეთი ბრტყელია, მხრებისაკენ შესამჩნევად ფართოვდება და გადადის ორკუთხედ, ბრტყელ ფარაკში, რომელიც დანარჩენ რკალზე ოდნავ უფრო სქელია. ფარაკს ნაპირებზე შემოუყვება ოთხკუთხი ნაქდები ჩარჩო, რომელშიც მცირე ნაქდები წრეებისაგან შედგენილი პირამიდაა გამოსახული. რკალი გარედან, ფარაკის სიახლოვეს ორივე მხრიდან შემკულია ასეთივე ნაქდებთა მწკრივებით. შემკობის ეს ხერხი აგრეთვე შუაფეოდალური ხანის (XI—XII სს.) ბეჭდებისათვისაა დამახასიათებელი. ბეჭდის რკალის დმ უდრის 20 მმ, ღეროს სიგანე — 5 — 8 მმ, ფარაკის ზომა 8×8 მმ. აღმოჩნდა ზემოთ განხილული ბეჭდის სიახლოვეს.

სამაჯურის ნაწილი ვერცხლისა (№ 185, ტაბ. XXXIV, 5) ნაშთის მიხედვით ჩანს, რომ სამაჯური ორწილი უნდა ყოფილიყო. ფუჯე და ბრტყელი ღერო შემკულია რელიეფური ორნამენტით, რომელიც ცალ მხარეს ხვეულებით ბოლოვდება. აღმოჩნდა ჩრდილო საცხედრის უკან, საძვლეს ხველაზე ქვედა ფენაში, თითქმის აკლამის იატაკის დონეზე. სიგრძე უდრის 3,5 სმ; ღეროს სიგანე — 0,7 სმ. ეს სამკაული აკლამაში აღმოჩენილთა შორის უველაზე უფრო ძველად მივიჩნიეთ.

ლილები ვერცხლისა (№ 186), ოთხი ცალი. მრგვალი, მორჩილულ-კუნწიანი. ლილის დმ უდრის 8 მმ, ყუნწის სიგრძე — 4 მმ. აღმოჩნდა სამძალეს ჩრდილო ნაწილში.

ლილი ბრინჯაოსი (№ 184), მრგვალი, ფუჯე, პატარა ყუნწის მქონე. დმ — 8 მმ-ია, ყუნწის სიგრძე — 2 მმ.

აღმოჩნდა სამხრეთი საცხედრის უკან, საძვალეში 20 სმ სიმაღლეზე.

რგოლი ბრინჯაოსი (№ 187), მრგვალგანივკვეთიანი, თავებგადასული, შესაძლოა ბეჭედი იყოს. რკალის დმ 15 მმ. ღეროს დმ — 9 მმ.

მონეტა ვერცხლისა (№ 536) საქართველოს მეფე კონსტანტინე II-ისა, არათანაბრი მრგვალი, გაცვეთილი. დმ — 1,3 — 1,5 სმ. აღმოჩნდა სამხრეთი საცხედრის უკან, საძვალეში, ტახტის პირიდან 10 სმ სიღრმეზე.

ასე გამოიყურება სიონის აკლამიდან მომდინარე არქეოლოგიური მონაპოვარი.

ძეგლის ანალიზი. პირველი, რაც აკლამაში აღმოჩენილი მასალების აღწერიდანაც კი ჩანს, ისაა, რომ იგი არაერთგვაროვანია და ეკუთვნის სხვადასხვა დროს. რა თქმა უნდა, ამ მონუმენტურ სამარხზე ნაგებობაში, ყველა ნიშნით, გაცილებით მეტი მნიშვნელოვანი ნივთები უნდა აღმოჩენილიყო, მაგრამ ისიც კი, რაც განძის მაძიებელთა ხელს გადარჩენია, საშუალებას

გეაქლევს, მთელ ამ მონაპოვარში, გამოეყოთ ორი ძირითადი ჯგუფი: შუაფე-
ოღალური ხანის და გვიანფეოღალური ხანისა. უფრო უწინდელს, კერძოდ
ადრეფეოღალურ ხანას, გარდა ერთი სათუო ნივთისა (სამაჯურის ნაწილი), ვე-
რაფერი მივაკუთვნეთ. ამიტომ სიონის აკლდამიდან მომდინარე არქეოლოგი-
ური მონაპოვარი მისი აგების დროის განსასაზღვრავად თითქმის გამოუსადე-
გარია. ასეთ ვითარებაში, სიონის აკლდამის მშენებლობის თარიღის გასარკვე-
ვად, გარდა თვით ძეგლის სტილისტური თავისებურებისა, მიემართავთ პარა-
ლელურ ძეგლებსაც.

სიონის აკლდამა მსგავს ნაგებობათა შორის სრულიად განსაკუთრებულსა
და მეტად მნიშვნელოვან ძეგლს წარმოადგენს. აკლდამები საქართველოს ტე-
რიტორიაზე არაერთია მიკვლეული, მაგრამ თავისი მონუმენტურობით, საშენი
მასალის დამუშავების ხარისხით, შენების ტექნიკითა და ხუროთმოძღვრის
ხანათიქრის ბრწყინვალე განხორციელებით სიონის აკლდამა შეიძლება მიჩ-
ნეულ იქნეს ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების თვალსაჩინო ძეგლად.

უბრევლეს ყოვლისა, როგორც აღინიშნა კიდეცა, საშენი მასალის შირი-
მის კარგად დამუშავებული ქვათილიების გამოყენება ამ ნაგებობას უკვე უკავ-
შირებს ძეგლთა გარკვეულ წრეს, სადაც შირიმის ქვა ინტენსიურად გამოყე-
ნებულია მაინცდამაინც ადრეულ შუასაუკუნეებში.

მაგრამ, გარდა განსაკუთრებული საშენი მასალისა, მეტად ორიგინალური
და თავისებურია საპირე ქვის წყობის ხასიათი. როგორც ითქვა, სიონის აკლ-
დამის კედლებში ახსად არ არის ე. წ. წესიერი წყობა, დაცული არაა მწყრივთა
პორიზონტალურობა და გადაბმა. ეს აკლდამა რომ ანტიკური, ან უფრო სწო-
რად, გვიანანტიკური ხანის ნაგებობათა კომპლექსში აღმოჩენილიყო, მას ალ-
ბათ ყოველგვარი ყოყმანის გარეშე მივაკუთვნებდით წინარექრისტიანულ ხა-
ნას, ვინაიდან, მაგალითად, ქვის წყობითა და საკნის აღნაგობით საკმაოდ ახ-
ლოს ღვას მცხეთის სადგურთან აღმოჩენილ აკლდამასთან, სადაც აგრეთვე
კარგად გადაყვანილი ცილინდრული თალია დადასტურებული,¹⁴ თუმცა, მე-
ორე მხრივ იმ აკლდამას არც ტალანი და არც შიდა სარეკლები არ გააჩნია.

მაგრამ სიონის აკლდამას, როგორც გეგმით, ასევე ქვის წყობის თავისე-
ბურების მიხედვით გვიანანტიკური ხანის საყურადღებო პარალელები მოეძებ-
ნება არა მარტო საქართველოში, არამედ საქართველოსათვის ისეთ შორეულ
ადგილებშიც კი, როგორიცაა ილურატი¹⁵ და ოღვია¹⁶ (ყიზიშში). ამ მხრივ გან-
საკუთრებით საყურადღებოა ილურატში 1947 წ. გათხრილი და ახ. წ. I ს-ით
დათარიღებული დრომოსიანი აკლდამა, რომელიც გეგმითა და საპირე ქვის
წყობით საკმაოდ უახლოვდება სიონის აკლდამას. აქ განსაკუთრებით თვალსა-
ჩინოა ის, რომ ილურატის (ისევე, როგორც მცხეთის) აკლდამის კედლის წყო-
ბაშიც სრულებით არაა დაცული ზიგების პორიზონტალურობა, რაც ესოდენ
დამახასიათებელია სიონის აკლდამის და აგრეთვე ტაძრისათვის. რა თქმა უნდა,
ამ შორეული პარალელის მოტანით სრულიადაც არა გვსურს ვამტკიცოთ სიო-
ნის აკლდამის და ამ უკანასკნელის თანადროულობა, მაგრამ არ შეიძლება
არ აღინიშნოს, რომ სიონის აკლდამაში თვალნათლივია შემონახული საქართვე-

¹⁴ გ. ლომთათიძე, ირ. ციციშვილი, დასახ. ნაშრ; И. Ц и ц и ш в и л и, Гроб-
ница у станции Мухета, КСИИМК, вып. 54, 1954, стр. 116—126.

¹⁵ В. Г а й д у к е в и ч, Илурат. Итоги арх. исслед., 1948—1953 гг., МИА, 85— П,
М., 1958, стр. 139, рис. 152.

¹⁶ Л. С л а в и н, Древний город Ольвия, Киев, 1951, стр. 55—60.

ლოსათვის უკვე კარგად ნაცნობი, ჯერ კიდევ გვიანანტიკური ხანისათვის დამახასიათებელი სამშენებლო ტრადიცია და ქვის თავისებური წყობა. ეს მოვლენა, როგორც უკვე აღინიშნა, დამახასიათებელია არა მარტო სიონის ძეგლებისათვის, არამედ ადრეფეოდალური ხანის მთელი ჭართლ-კახეთისათვის და განსაკუთრებით კი იორ-ალაზნის შუა და ზემო ნაწილში აღნუსხულ ნაგებობათათვის.

ქვის წყობის ამ თავისებურებით სიონის აკლდამა განსაკუთრებით ახლოს დგას სიონისავე ზემოთ განხილულ ბაზილიკასთან.

ჩვენი აზრით, სიონის აკლდამის ანალიზისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს საკუთარივე სიონის ბაზილიკის შესწავლას და განსაკუთრებით დათარიღების საკითხს. უძველესია, სიონის აკლდამა იმთავითვე ეკლესიასთან იყო დაკავშირებული. ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადის სიახლოვეს ასეთ საპატიო ადგილას დიდი აკლდამის აგება უკვე გვაგულისხმებინებს იქ ეკლესიის არსებობას; ხოლო ქვის წყობის მხრივ მათ შორის უმჭიდროესი მსგავსება-კავშირი თავისუფლად გვაფიქრებინებს იმასაც, რომ ეს ორი ძეგლი დროის ძალიან დიდი განსხვავებით არ უნდა იყოს წარმოქმნილი. ამიტომ აკლდამის დათარიღებისა და უკეთ გააზრებისათვის, ჩვენის აზრით, დიდი მნიშვნელობა ენიჭება თვით ბაზილიკის ხნოვანების სწორად გარკვევას.

მაგრამ დღესდღეობით ეს არც თუ მთლად ადვილ საქმედ გვესახება, იმიტომ რომ, როგორც უკვე ითქვა, ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში სიონის ბაზილიკის დათარიღების ორი, ერთიმეორისაგან საკმაოდ განსხვავებული ცდა არსებობს.

თუ ისტორიულ წყაროთა ცნობებს გავითვალისწინებთ, ერწო-ჯალეთის მიდამოებში ეკლესია უძველესი დროიდანვე უნდა არსებულობდა, რადგან, ტრადიციის თანახმად, ქართლის მოქცევისთანავე წმინდა ნინოს მოღვაწეობის ერთ-ერთ უპირველეს სარბიელს სწორედ ერწო-თიანეთის ქვეყანა წარმოადგენდა. მემართვის სიტყვით, წმ. ნინომ „წარიყვანა იაკობ მღვდელი საბერძნეთით მოსული, და ერისთავი ერთი, წარვიდა და დადგა წობენს და მოუწოდა მთელთა. ქართლელთა და ფხოველთა და წილკნელთა და უქადაგა სარწმუნოება ქრისტესი, ხოლო მათ განუყარეს თავი და ერისთავმან მცირედ წარჰმართა მახვილი და შიშითა მოსცენს კერპნი მათნი დაღუწად და გარდავიდა ერწუდ და დადგა ჟალეთს, დაბასა ეღრმა და ნათელსა ერწუთიანეთელთა“¹⁷. მოსალოდნელია, რომ მსგავსად სხვა ადგილებისა, „ჯალეთის ქვეყანაში“ მოსული წმ. ნინო, იმხანად საგანგებო ქრისტიანული ნაგებობის უქონლობის გამო, აღმართავდა ჯვარს და ამის შემდეგ ჟალეთი ამ მხარის ერთგვარი რელიგიური ცენტრი გახდებოდა¹⁸. ამჟამად ჩვენთვის ძნელია ნინოსეული ჯვრის

¹⁷ სამი ისტორიული ქრონიკა (ქართლის მოქცევის, სუმბატის ბაგრატიონების შესახებ და მესხური დავითისა), გამოცემული ეკლესიის წინასიტყვაობით და შედარებით. ქც-სა და სხვა ქრონიკებთან, ექვთიმე თაყაიშვილის მიერ, თბილისი, 1950, გვ. 19.

¹⁸ ქრისტიანობის ყველაზე მოქცეულად აღიქმული გარემოები ემდებოდა და სიმბოლო, რომელიც ამ სარწმუნოებას ჩვენშიც თვითდასეუ მოიტანა და მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიანიჭა, იყო ჯვარი (აქედ. ს. ჯანაშიას მართებული აზრით, ახალი სარწმუნოების მიღების პირველი აქტები მღვთმარეობდა ნათლისღებასა და ხის ჯვრის აღმართვაში. ჯვრის, როგორც ქრისტიანული რელიგიის სიმბოლოს დიდი როლი კარგად ჩანს ისტორიული წყაროებიდანაც. (ს. ჯანაშია, საქართველო აღმოსავლეთი ფეოდალიზაციის გზაზე. შრომები, I, თბ., 1949, გვ. 235).

„ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით ქრისტიანობის გავრცელების გარიგრაზე წმინდა ნინოს მირიან მეფისათვის უბრძანებია: „წარისუენით ორნი ქუარნი და აღმართენით ერთი თხოთას, სა-

ზედმიწევნითი ლოკალიზაცია, მაგრამ ვარაუდის სახით შეგვიძლია დავუშვათ, რომ იგი მდებარეობდა თანამედროვე სიონის ადგილას, რადგან მომდევნო ხანაში სწორედ იქ განვითარებულა სამაჟო ძლიერა სამოსახლო თავისი ღიდი ეკლესიით, სასახლითა და ციხე-სიმაგრითურთ. საფიქრებელია, რომ იგივე სა-მოსახლო ყოფილიყო ისტორიული ქალეთის „ქვეყნის“ პოლიტიკური ცენტრი, თორემ შეუძლებელია იგი აერჩიათ ისეთი უმნიშვნელოვანესი აქტის ჩასატარებელ ადგილად, როგორც იმ მხარის მოსახლეობის ნათლილება იყო.

ასეა თუ ისე, მოსალოდნელი იყო, რომ იმ ადგილას (იმ გეოგრაფიულ პუნქტში), საიდანაც IV ს-ის დასაწყისში მთელ ერწო-თიანეთს უქადაგეს ახალი სარწმუნოება, ეკლესია ადრევე აეგოთ, მაგრამ ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიის ზოგი სპეციალისტის ვარაუდით, „ქალეთის ქვეყანაში“ არსებული ვერც ერთი ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი ეკლესია წმინდა ნინოს ეპოქასთან მიახლოებულ ხანითაც კი ვერ დათარიღდება. კერძოდ, როგორც უკვე აღინიშნა¹⁹, გ. ჩუბინაშვილი სიონის ბაზილიკას VIII—IX სს-ით ხოლო ქალეთის „ხატს“ IX—X სს-ით ათარიღებს²⁰.

და გამხილა ღმერთმან ძალი მისი და ერთი მეც სალომეს, მხეველსა ქრისტესა, და აღმართო. უჯარმოს ქალქსა (ანახელი ნუსხა, თბ., 1942, გვ. 77). ასევე არანაყლებ ცნობილია ლევენდარული „ქვარია პატროსანი“ მცხეთაში (ქცა. I გვ. 121), უჯარმის ციხეში და სხვანაირად.

რა თქმა უნდა, სახელმწიფოს იმის სამართლებად არა მხოლოდ, რამ საღაც რამ ნათილღებში ჯერბი აღიმართა, ყველგან მაშინვე ეკლესიები აეწესებინა. თვით მცხეთაშიც კი მხოლოდ VI ს-ის ბოლოს. გურამ კურაპალატმა „იწყო ეკლესია ჯუარისა პატროსნი, და აქაშიმდე ჯუარი ეკლესია ზედა იყო“. (ქცა, I, ქუანწერი, გვ. 221). ასე რომ, წესადღოა, წამართული სალოცავების ადგილას აღმართული ჯერბი სამართალ კარგა ხანს მდგარიყეს, ვიდრე იქ სათანადო რწმონებში გაჩნდებოდა. თავისთავად ეს ჯერბი ეკლესიის გარეშე უკვე ასრულებდნენ ხოლმე თავის დანიშნულებას. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სიონის ეკლესიის ზედა სიერის გათხრისას (1962 წ.) ცენტრალური ნაწილს შუამი აღმოჩნდა რიყის ქვებით ამოვსებული საქმოდ ღრმა ორმო (ტაბ. IX, 3) და განიდა პირობითი ვარაუდით, რომ ეს ორმო იყო ნაღობი ქართლ-კახეთის ქრისტიანობის გავრცელების გარიგებაზე აქ აღმართული კერისა, რომელზედაც შემდგომ ეკლესია აშენდა.

¹⁹ Г. Чубинашвили, გვ. 132—133 და 190. სქოლიო 5. სიონის ეკლესია აგრეთვე საქმოდ გრძელად აქვს განხილული რ. შერაღიხი, რომელიც აღნიშნულ ძეგლს VIII ს-ით, ათარიღებს. იხ. მისი ე. წ. Малые дворы в архитектуре средневековой Грузии. Тб., 1962. стр. 31—32 (Рис. 50).

²⁰ Г. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., გვ. 136—138. გარდა ამისა, ქალეთის ხუროთმოძღვრულ ძეგლს საგანგებო მონოგრაფია უძღვნა ხელოვნებათმცოდნე ნ. ქალდეიშვილი (იხ. მისი „ქალეთის ხუროთმოძღვრული ძეგლი, თბ., 1965). ამ მონოგრაფიაში, რომელიც აკად. გ. ჩუბინაშვილის ხელმძღვანელობაში დაწერილი, ავტორი საესებოთ ისარგებს ზემოთ მოტანილ თარიღს, რაც თავის მხრივ ძეგლის მეტად ფართო მხატვრულ-სტილისტიკურ ანალიზზეა დაფუძნებული. რა თქმა უნდა, ასეთი საფუძვლიანი ყოველ-ძიების შემდეგ ჩვენთვის ძნელია რაიმე განსჯაზედულის თქმა, მაგრამ მაინც გვინდა შევნიშნოთ, რომ ზოგიერთი ნიშნით ქალეთის ეკლესია IX—X სს-ზე უფრო ადრინდელ ძეგლებსაც უკავშირდება. მაგალითად, ამ მხრივ საყურადღებოა ქალეთის სარკმელთა თავსაშეკრული, რომელიც ადრეველიაღორთი ხანის ადრე ეტაპისათვისა დამახასიათებელი.

არანაყლებ საყურადღებოა ეკლესიის შიგნით, საყურთხელების წინ შირიმის ქვათლილებით ნაგები ექვსკუთხედის. სექსაგონის ამ აგების ფაქტი, რაც აღნიშნულ ძეგლს საქმოდ ახლო აკავშირებს მცხეთის ჯვართან, საღაც მონათესავე ფუნქციით მატარებელი ოქტოგონია დადასტურებული (მცხეთის ჯვრის ეკლესიის ოქტოგონის დანიშნულების შესახებ იხ. Г. Чубинашвили. Памятники типа Джвари. Тб., 1948. стр. 78—86). უნდა შევნიშნოს, რომ მცხეთის ჯვრის შემდეგ ქალეთის „ხატი“ ერთდერითა, საღაც მცდეი ნაგებობა იქნა მოკვლეული.

გარდა ზემოთქმულისა, ძეგლის მედარბით არქაულობის მაჩვენებელი უნდა იყოს გათხრით მუშაობის დროს აქ აღმოჩენილი დამკრეველი სანათლაეი, რომელიც, უდავოა, იმათივე ქალეთის ეკლესიისთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული (იხ. ნ. ქალდეიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 14, ტაბ. II, 12). თავის დროზე, ჩანს, სანათლაეი წარმოადგენდა საქმოდ დიდ (85x60x45 სმ)

მაგრამ, თუ გულდასმით ჩაუვყვირდებით არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით მოპოვებული მასალების ხასიათს და შევეუჩერებთ მათ ისტორიულ წყაროთა საკმაოდ ანგარიშგასაწევ ჩვენებას და ამასთანავე თუ გავითვალისწინებთ თვით ამ ხუროთმოძღვრული ძეგლის სტილისტურ-მხატვრულ ზოგთავისებურებას, ვფიქრობთ, შეუძლებელი არ უნდა იყოს სიონის ბაზილიკის ბნოვანების რამდენადმე უფრო ღრმად გაღატანა, მითუმეტეს, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ამგვარი ცდა უკვე არის²¹.

უპირველეს ყოვლისა ეკლესიის ბნოვანებაზე მსჯელობისას ყურადღებას იპყრობს თვით ძეგლის სახელწოდება „სიონი“, რომელიც საკმაოდ ძველი ჩანს²². კ. კეკელიძე საქართველოში სახელწოდება „სიონის“ გაჩენას საესეზოო მართებულად უკავშირებს ქრისტიანობის გავრცელების საწყისებს და ფიქ-

რატყუბა ყუთს, როჲელიც გამოთლილი იყო ერთა მოთლიანი მაგარი ქვისაჲან. სანათლავის კედლები სპიი მხრივ მორთული ყოჲილა რელიეფური გამო-სახულებით, ხოლო მეოთხე მხარე სრულიად გლუვი ჰქონია. სანათლავის შემორჩენილ ერთ კედელზე გამოხატულია ნათლისღების სცენა, მეორეზე—სამი მღვდომარე ფეგურა და ტალკლაცხა ჯვარი. სიუჲეტების, განსაკუთრებით ნათლისღების სცენის მიხედვით ნ. ქაღიშვილი ამ სანათლავსაც იმავე დროით ათარიღებს, რითაც ეკლესიას თუმც გარკვეული ეჭვი მის შედარებით არქაულობაში მაინც გამოთქმული აქვს (გვ. 57—66). მაგალითად, ორივე კომპოზიციის გარშემო მოცემული ორნამენტული არშია, რომელიც მცენარეული მორტივებითაა შესრულებული, ნ. ქაღიშვილს საესებით სამართლიანად მიაჩნია არქაული იერის მატარებლად. აღნიშნული ორნამენტი, რომელსაც მრავლად მოეძებნება პარალელები ადრეულ შუასაუკუნეთა ხუროთმოძღვრულ ძეგლებში (აქაურთა, თელავანი, ჭვრის მცირე ტაძარი ქართლში და თეოდორის ეკლესია სომხეთში) საკმაოდ დიდ სიახლოვეს აქვას სანათლავის ორნამენტულ მორტივებთან, რაც გარკვეულად მის ასაქმდაც უნდა მიგვითითებდეს. გარდა ამისა, არქაულობის თვალსაზრისით არანაკლებ საყურადღებოა ნათლისღების კომპოზიციაში გამოხატული მტრედი, რომელსაც ნისკარტში გვირგვინი უპყრია. მსგავსი ფრინველი, სხვათა შორის, აგრეთვე ნისკარტში გვირგვინით გამოისახულია ბოლნისის სიონში (იხ. გ. 4 უ ბ ნ ა შ ა ნ ლ ი, Болнисси, ИИЯИМК. IV, стр. 164, рис. 93).

რაც შეეხება ჭვრის გამოსახულებას, მასაც ზუსტი ანალოგები უფრო ადრეული ხანის ძეგლებში მოუპოვება (ბოლნისის სიონი, ელიქილისა, ერეკლე, ჭვრის ტაძარი და სხვა). მართალია, ელიქილის სანათლავის ჭვარი აქვს თავისებურება. იგი ოთხკუთხა ჩარჩოშია ჩასმული და მკლავებ-შორისი არეები ვარდულებით აქვს შემკული, მაგრამ მკლავების მოხაზულობით მისი განსხვავება, მაგალითად, მცხეთის ჭვრის ამაღლების კომპოზიციაში წარმოდგენილი ჭვრისაგან თითქმის შეუძლებელია (იხ. გ. 4 უ ბ ნ ა შ ა ნ ლ ი. Памятники типа Джварн, табл. 24, 25).

ჩვენ მთერ აქ დასახილებული სანათლავიცა და სეგსავონიც ეგებ უფრო ადრინდელი იყოს, ვიდრე საკუთრივ ელიქილის ეკლესია, მაგრამ მათი კავშირი ამ უკანასკნელთან მაინც დამაფიქრებელი ჩანს.

²¹ იერის სიონისადმი მიძღვნილი ნაშრომი, რომელიც 1951 წ. 20 დეკემბერს ისტორიის ინსტიტუტში, საანგარიშო მოხსენების სახით წაითხა არქ. ირ. ციციშვილმა ჭვრეკრობით კიდევ არ არის გამოქვეყნებული.

გ. ჩ უ ბ ნ ა შ ვ ი ლ ი, (იხ. Архитектура Кахетии, გვ. 133), აცხადებს, რომ ირ. ციციშვილი ძეგლის ბნოვანების განსაზღვრისათვის იმდენად მისი ხუროთმოძღვრულ ანალოზს არ ეყრდნობა, რამდენადაც ისტორიულ წყაროთა ცნობებს, მაგრამ უნდა შევნიშნოთ, რომ ირ. ციციშვილს 1951 წ. წაკითხულ მოხსენებაში საკმაოდ კრცლად ჰქონდა განხილული სიონის ბაზილიკის მხატვრულ-სტილისტური მხარეც.

მოგვიანებით (1955 წ.) გამოქვეყნებულ ლექციების კურსში (ქართული არქიტექტურის ისტორია, გვ. 49) ირ. ციციშვილი სიონის ეკლესიის მოიხსენიებს V—VII სს. დათარიღებულ ძეგლთა-გვფში. სიონის ბაზილიკას გაეკრთა ეგება დ. მუსხელიშვილი (იხ. მისი აცხებ-ქალაქი უჯარმა, ივერია-ალვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან“, თბ., 1966, გვ. 26), რომელიც აღნიშნავს სიონის ტაძრის დათარიღების შესახებ ორი აზრის არსებობას (V ს. — ირ. ციციშვილი და VIII—IX სს. გ. ჩუბინაშვილი და რ. შერლინგი).

²² ამ საკითხთან დაკავშირებით ირ. К. К с е л и д з е, Об Иерусалимском происхождении грузинских церквей, ეტრულები ქართ. ლიტერატურის ისტორიიდან.

რობს, რომ „სიონი“ შეიძლება აღმოცენებულიყო მხოლოდ ისეთ განსაკუთრებულ ადგილებში, რომლებიც იმთავითვე იჩემებდა ამა თუ იმ მხარის რელიგიური მესვეურის როლს.

„სიონის“ ამგვარი გაგებიდან გამომდინარეობს ნ. ბერძენიშვილის ერთი მეტად საყურადღებო მოსაზრებაც, რომელიც მას სწორედ ივრის სიონთან დაკავშირებით აქვს გამოთქმული. (ეს მოსაზრება შემდგომ გაიზიარა და განავითარა დ. მუსხელიშვილმა).

ამ ვარაუდით, „უკვე ასეთი სახელწოდება (სიონი) უნდა მოწმობდეს, რომ აქ (იგულისხმება ივრის სიონი. რ. რ.) ოდესღაც საეპისკოპოსო კათედრა ყოფილა“²³.

ახლა რაც შეეხება საკუთრივ ამ ძეგლის გეგმისა და მხატვრული გაფორმების ზოგიერთ საკითხს, რომლებთაც უმთავრესი მნიშვნელობა ენიჭებათ მის დასათარიღებლად.

როგორც შესავალშივე ითქვა, სიონის ბაზილიკის გეგმის ძირითად დამახასიათებელ ნიშნებს წარმოადგენს აღმოსავლეთ კედლის ხაზს გარეთ გამოშვებული ხუთწახნაგა აფსიდა და დიდი სვეტების ორი მწკრივი, რომლებიც ბილონებთან ერთად, ეკლესიის შიდა სივრცეს, სამ ნავად ყოფს (ტაბ. I).

როგორც გ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, საქართველოში ცნობილი რამდენიმე ათასი ქრისტიანული ხუროთმოძღვრული ძეგლიდან გეგმის გარეთ გამოსული აფსიდა (როგორც ნახევარწრიული, ასევე მრავალწახნაგა) მხოლოდ სამ ათეულ ნაგებობას თუ აქვს²⁴. მაგრამ თუ საქართველოს და სხვა მხარეთა სათანადო ძეგლებს კარგად დავაკვირდებით, აშკარად გამოჩნდება, რომ გარეთ გამოშვებული აფსიდის მქონე ეკლესიები უპირატესად ჩვენში აღრეკრისტიანული ხანისთვისაა დამახასიათებელი (მაგ., ბოლნისი²⁵, ქვემო ბოლნისი²⁶,

²³ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 26. სხვაგვარად აქვს განმარტებული „სიონი“ ივ. ჯავახიშვილს: მისი აზრით, „სიტყვა სიონი — გეგმის განსაკუთრებული სახის დამახასიათებელი სახელია. სიონი ქართულად ბაზილიკას პნიშნავს“ (მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, გვ. 77). ამა თუ იმ ეკლესიის „სიონად აღშენება...“, ივ. ჯავახიშვილის რწმენით ნიშნავდა ძველის ბაზილიკურ წესზე ავებას. მაგრამ ამ რიგის ძველთა ურთიერთშედარებისა და მათი ისტორიულ კრილში განხილვით ირკვევა, რომ ტერმინ „სიონში“ ხუროთმოძღვრული ძეგლის თავისებური სახის ძებნა არ უნდა იყოს მართებული. სხვა რომ არა იყოს რა, საქართველოში ზოგი ისეთი სიონიკა ცნობილი, რომლებიც არასდროს ბაზილიკები არ ყოფილან. სხვათაშორის ამ უხერხულობაზე თვით პატიცემული მკვლევარიც მიუთითებს, კერძოდ, როდესაც ატენის ტაძარზე მსგელობს (გვ. 78). მაგრამ აქას ივ. ჯავახიშვილი იმით ხსნის, რომ ატენის სიონი, რომელიც ევრის ტიპის ნაგებობაა, თავდაპირველად ბაზილიკა უნდა ყოფილიყო. ატენის სიონის ხუროთმოძღვრული ანალიზი კი ცხადყოფს, რომ იგი იმთავითვე ევრის ტიპის ნაგებობად იყო გათვალისწინებული (Г. Чубинашвили, Памятники типа Джварн, стр. 44—49). ამიტომ ისტორიულ წყაროებში არც თუ იშვიათად ხმარებული გამოთქმა „სიონად აღშენება“ შესაძლოა გულისხმობდეს არა გეგმის განსაკუთრებულ სახეს, არამედ წინაშწარი განზრახვით მის საეკლესიო ცენტრად აგებას.

²⁴ Г. Чубинашвили, Болнис, 1940, стр. 126.

²⁵ Г. Чубинашвили, დასახ. ნაშრომი.

²⁶ Г. Чубинашвили, Церковь близ селения Болнис—Капанакчи, „Христ. Восток“, том V, вып. III, 1917, табл. XLVII.

3. რ. რამიშვილი

ბიკვინთა²⁷, ჭერემის ბაზილიკა²⁸, აკაურთა, წყაროსთავი²⁹ და სხვა; აგრეთვე სომხეთში ბაშ-აპარანი³⁰, ეგვარდის ბაზილიკა³¹ და სხვა).

ამიტომ, რომ გ. ჩუბინაშვილი ჭერემის საკათედრო ეკლესიის განხილვისას გამოჰყოფს ამ ნაგებობის უძველეს ფენას და სწორედ გამოშვერილი ჭუთწახანაგა აფსიდის მიხედვით ათარილებს მას ვახტანგ გორგასალის ან მისი მახლობელი ხანით³².

ხოლო სიონის ბაზილიკის კავშირი ჭერემის უძველეს ნაგებობასთან და სხვა თითქმის იმავე დროის ეკლესიებთან იმდენად ნათელია³³, რომ, ვფიქრობთ, ამ ნიშნით იგი აშკარად VIII—IX სს. უფრო ადრეულ ხანს უნდა მიეკუთვნოს. მაგრამ, გარდა ამისა, სიონის ბაზილიკის გეგმა იმითაც იპყრობს ყურადღებას, რომ მას არ გააჩნია პასტოფორიუმები, რაც აგრეთვე ძეგლის არქაულობის მანიშნებელია³⁴. დღეისათვის უკვე აღიარებულია ის ფაქტი, რომ განსხვავებით მცირეზოიური ადრეფეოდალური საქრისტიანო ხუროთმოძღვრული ძეგლებისაგან, საქართველოსა და სომხეთში უკვე VI საუკუნიდან პასტოფორიუმები არა თუ ცნობილი იყო, არამედ სავალდებულოდაც ითვლებოდა³⁵. ამასთანავე საინტერესოა აღინიშნოს ის მეტად საყურადღებო ფაქტი, რომ ივრის სიონის ბაზილიკას უახლოესი კავშირი აქვს სწორედ ისეთ აბსიდაგამოშვერილ უძველეს ძეგლებთან, რომლებსაც აგრეთვე არ გააჩნიათ პასტოფორიუმები (ბოლნისი, ჭერემი, ბიკვინთის ნაქალაქარის მოზაიკური ტაძარი, და სხვა).

ივრის სიონის შედარებით გვიანი ხანით დათარილების ერთ-ერთ უმთავრეს საბუთად გ. ჩუბინაშვილს მიაჩნია მონოლითური სვეტების ისეთი განლაგება, როგორიც გუმბათიანი ტაძრებისათვისაა დამახასიათებელი. მაგრამ, რო-

²⁷ ირ. ც ი ც ი ზ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., ტაბ. XVII; რ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, არქეოლოგიური გათხრები ბიკვინთაში, მსკა, III, 1963, გვ. 70, სურ. 1.

²⁸ Г. Ч у б и н а ш в и л и, Архитектура Кахетии, стр. 190—191.

²⁹ Г. Ч у б и н а ш в и л и, Болнис, стр. 126.

³⁰ J. S t r z y g o w s k i, Die Baukunst der Armenier, I, Wein. 1918, გვ. 144—158, სურ. 169.

³¹ В. А р у т у н я н и С. С а ф а р я н, Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр. 37, рис. 9.

³² Г. Ч у б и н а ш в и л и, Архитектура Кахетии, стр. 190, აგრეთვე სქოლიო 2 და 3. პატიცემული მკვლევარის სიტყვით, ეკლესიის უძველეს ფენას, უძველეს ნაგებობას უკვე ნახევარი ათასწლეულის არსებობის ისტორია უნდა ჰქონოდა, როცა X—XI სს. იგი საფუძვლიანად გადაუქეთებიათ. ამ ძველი ფენის არსებობის საბუთად მას მიაჩნია:... «Прежде всего выступающая наружу пятигранная апсида ее (таб.112). Это по моему мнению, несомненный пережиток старинны, форм основного древнего, замещенного стоящей поныне постройкой епископского храма. Только как такое повторение первоначальных форм и можно понять, пояснить, почему бы в Черемн в X—XI веке вывели базиличную церковь со средней выступающей пятью гранями апсидою» (стр. 190).

³³ მაგ. სიონის ტაძრის გეგმა, ბერის ნიშნით ჰგავს V—VI სს. მიწით დათარილებული აკაურთის გეგმას (იხ. ლ. რ ჩ ე უ ლ ი, ქართული ხუროთმოძღვრების სამი უცნობი ძეგლი, „ქართული ხელოვნება“, № 2, გვ. 28, სურ. 1.

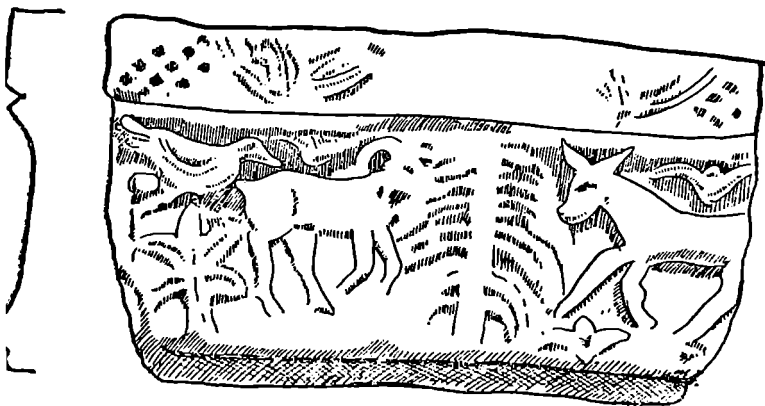
³⁴ Г. Ч у б и н а ш в и л и, Болнис, გვ. 124—126. ინტერესს იწვევს გამოშვერილი აბსიდის მქონე ძეგლთა ჩვენში გავრცელების გზებიც: შესაძლოა მათ, მცირე აზიიდან, სომხეთის გავლით უშუალოდ უნდა შემოეღწიათ ქართლ-კახეთში, მაგრამ უფრო მართებული იქნება, თუ მათ შემოსვლას საქართველოში ბიზანტიურ სამყაროს დაუქვემდებარებთ და კავკასიაში შემოღწევის გზებს დასავლეთ საქართველოში ეძებთ. საპისოდ მეტად საყურადღებოდ გვეჩვენება ბიკვინთის ნაქალაქარში აღმოჩენილი მოზაიკური ტაძარი.

³⁵ Г. Ч у б и н а ш в и л и, Там же, стр. 126.

გორც სიონის ბაზილიკის არქეოლოგიურმა გამოკვლევამ (1962 წ.) და მისმა სრულმა გაშიშვლებამ ცხადყო, სვეტები ცენტრალურ ნაწილში კვადრატულად კი არ არიან განლაგებული, როგორც გ. ჩუბინაშვილს აქვს აღნიშნული²⁶, არამედ ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ წაგრძელებით: მანძილი სვეტებს შორის NS ხაზზე გაიკლებით უფრო მცირეა, ვიდრე WO ხაზზე. ასეთ ვითარებაში სიონის ბაზილიკის გეგმა უკვე აღარ ჰგავს საქართველოში გუმბათიანა ხუროთმოძღვრებისათვის შემუშავებულ ტიპიურ გეგმას, რომელიც უმკველად სვეტების კვადრატულ განლაგებას გულისხმობს.

იერის სიონის ბაზილიკის გეგმას არქაულობის მაჩვენებელი სხვა ნიშნებიც ახასიათებს, კერძოდ ის, რომ ეკლესიის აბსიდას არა მარტო კამარა აქვს ნალისებურად შეკრული (ტაბ. XVIII), არამედ თვით აბსიდაც აშკარად ნალისებრი მოყვანილობისაა. მაგრამ ამ ძეგლის VIII—IX სს. უფრო ადრეული ხანით დათარიღებისათვის საჭირო საბუთიანობა ამითაც არ ამოიწურება.

როგორც შესავალშივე გვქონდა აღნიშნული, იერის სიონის ბაზილიკა შიგნიდან უხედად ყოფილა მორთული ჩუქურთმით, რომლის ნაშთები არა მარტო 1950—1951, არამედ 1962 წელსაც მრავლად იქნა მიკვლეული თხრისას. მდიდრული ორნამენტით განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ მონოლითური სვეტისთავეები და კონქში მოთავსებული იმპოსტები, რომლებიც, როგორც ცხოველური და მცენარეული, ასევე გეომეტრიული სახეების გამოყენებით, საკმაოდ მკვიდროდ უკავშირდებიან ისეთ არქაულ ძეგლს, როგორიც ბოლნისის სიონია. ამ ორნამენტიდან უპირველეს ყოვლისა განვიხილავთ ზომორჩეულ მოტივებს, რომლებიც კონქის მარცხენა იმპოსტის სიბრტყეზეა შემორჩენილი²⁷. იმპოსტი (რომლის სიმაღლე დაახლოებით 36 სმ-ია, ხოლო ზედა ნაწილის სიგანე —

სურ. 6. იერის სიონის ბაზილიკა. ჩუქურთმა მარცხენა იმპოსტიდან.

²⁶ გ. ჩუბინაშვილი, *Архитектура Кахетии*, стр. 132.

²⁷ ირ. ციციშვილი, *დასახ. ნაშრ.* ტაბ. XVII, სურ. 10. მ. ისიკე, *სამგორის არქეოლოგია*, „დროშა“ 1951, № 4, გვ. 18.

70 სმ.) საკმაოდ დაზიანებულია იმის გამო, რომ ქვიშაქვა, რომელზედაც ორნამენტია ამოკვეთილი, მეტად რბილია და ადვილად ფხვნილი. მაგრამ, მიუხედავად ეუდი დაეულოზისა, კომპოზიცია საკმაოდ ნათელია. იგი შედგება ერთი მთავარი ფრიზისაგან, რომელიც ზემოდან, განიერ ნაწილში ორნამენტული თაროთა დასრულებული (იხ. სურ. ბ). ფრიზის ცენტრი უჭირავს ხშირტოტებ-დაშვებულ დიდ ხეს, რომელსაც აქეთ-იქიდან მიდგომია ორი ცხოველი. ამათ-გან მარცხენა, რქების მოყვანილობით ჯიხვს ან არჩევს მოგვაგონებს, ხოლო მარჯვენა—შველს. ორივე ცხოველი მოძრაობს, დრუნჩი მიტანილი აქეთ ხეს-თან და მის ტოტებს კენეტენ. სიბრტყის მარცხენა კუთხეში გამოსახულია მოსირბილი ფრინველი (ფარშავანგი?), რომელიც თითქოს ხისაკენ მოემართე-ბა. სიბრტყის თავისუფალი არეები, ფრინველს ქვემოთ, შველის ზურგთან და ფეხებთან შეესებულია მცირე ფოთლოვანი მცენარეებით. არა მარტო საერთო კომპოზიციური ჩანაფიქრით, არამედ ცალკეულ კონკრეტულ ორნამენტულ მოტივთა შინაარსითა და ამოკვეთის მანერითაც კონქის იმპოსტის ზომოზ-ფული რელიეფი მეტად დიდ სიახლოვეს ამკლავებს ბოლნისის სვეტისთავეებზე ამოკვეთილ რელიეფებთან. კერძოდ, ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ბოლნისის ტაძრის ბაპტისტერიუმის იმპოსტები, სადაც ერთგან³⁸, მცე-ნარის ტოტების ფონზე გამოსახულია ორი ურქო შველი: ერთი, ფური მოქცე-ულია ზემოთ და მცენარის ფოთლებს კენეტს, ხოლო მეორე, ნუკრი წოვს ძუძუს. რაც შეეხება მეორე გამოსახულებას, აქ შველი უკვე რქიანია და დრუნჩი მასაც მცენარისაკენ აქვს გაშვერილი. მსგავსად ივრის სიონის რე-ლიეფისა, აქაც ირმის წინ და ზემოთ ფოთლოვანი მცენარეებია გამოსახული³⁹.

ივრის სიონის ეს ზემოთ აღწერილი კომპოზიცია არა მარტო ცხოველთა გადმოცემით, არამედ მცენარეთა გამოსახულებითაც კი ძალზე ახლოა ბოლნი-სის სიონის რელიეფებთან. მართალია ივრის სიონის ოსტატი შესრულების კულტურით რამდენადმე ჩამორჩება ბოლნისისას, მაგრამ მარტივად გამოხა-ტული სურათების რეალურობითა და კომპოზიციით იგი მთლად ბოლნელის თანამედროვე თუ არა, უახლოესი თანამედროვე მაინც უნდა იყოს.

როგორც გ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, ადრექრისტიანულ ხელოვნებაში წელის გამოსახულება საკმაოდ გავრცელებული იყო, რადგან იგი იმ დროს სიმბოლურად გამოხატავდა მორწმუნე სულს. ამიტომ როგორც ბოლნისში, ასე-ვე სიონში მცენარეების წინაშე მდგარი შველები სრულიად კონკრეტული ში-ნაარსის მატარებელია. გ. ჩუბინაშვილის სიტყვით: „...ЭТИ композиции (საუ-ბარია ბოლნისზე) нужно понимать, как символическое изображение верующей души, получающей в изобилии пищу веры“.⁴⁰

ივრის სიონის ბაზილიკის ცხოველთა კომპოზიციაში ჩართულ ფრინველს კი, რომელშიაც შესაძლოა დედალი ფარშავანგი შევიცნოთ, აგრეთვე მოეძებ-ნება შესატყვისები ბოლნისის სიუჟეტებში⁴¹.

სიონის ბაზილიკაში განსაკუთრებით უხვადაა წარმოდგენილი მცენარეული და გეომეტრიული ჩუქურთმა, რომელთა შორის ბევრს ზუსტი ანალოგიები მოეძებნება ბოლნისის შიდა მორთულობაში.

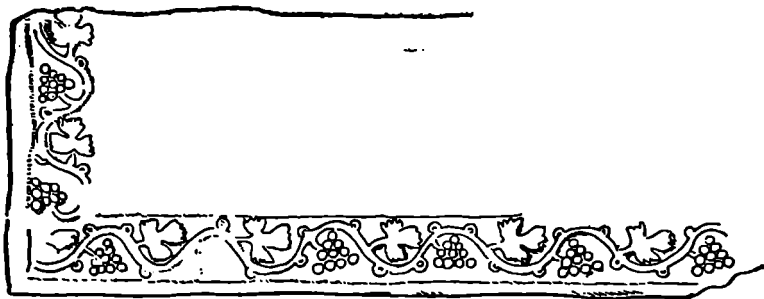
³⁸ Г. Чубинашвили, Болнис, стр. 160, табл. III.

³⁹ Г. Чубинашвили, დასახ. ნაშრ., ტაბ. I, III, და სხვ.

⁴⁰ იქვე, გვ. 161.

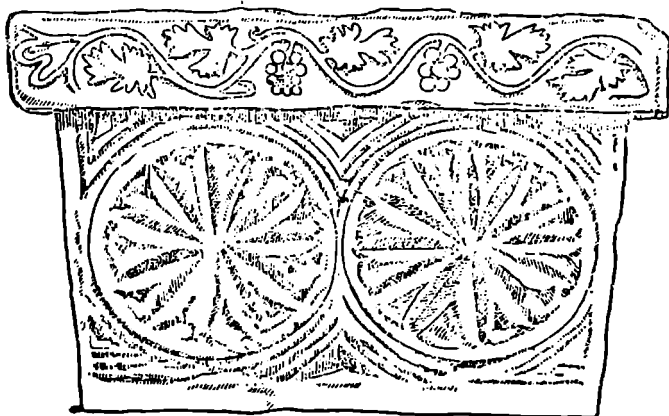
⁴¹ იქვე, გვ. 159, ტაბ. IV.

ზომორფულ კომპოზიციებში შესული მცენარეთა ზოგიერთი გამოსახულება უკვე ვახსენეთ, მაგრამ, გარდა ამისა, ივრის სიონში საკმაოდ ფართოდაა გამოყენებული ვაზის გამოსახულებაც. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა დასავლეთი კარის ჩარჩო და № 2 სვეტისთავი⁴² (სურ. 7 და სურ. 3).

სურ. 7. ივრის სიონის ბაზილიკა. ვაზის გამოსახულება დასავლეთ კარის ჩარჩოზე.

№ 2 სვეტისთავზე, მაგალითად ვაზის კლაცნილი რქა სიგრძივ არის გამოხატული; საკმაოდ რეალისტურადაა გადმოცემული დანაკვეთული ფოთლები და მსხვილმარცვლევა მტევნები. ამ მაგალითის მიხედვით, ჩუქურთმის მკრელი ოსტატისათვის ვაზი იმდენად მახლობელი და ყოფითი ჯამ ჩანს, რომ მას არც მოსაქიდი „ულვაშების“ გამოხატვა დაეწეებია. მსგავსი კომპოზიცია, როგორც

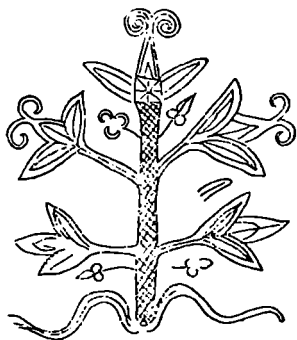

სურ. 8. სიონის სვეტისთავი ვაზის გამოსახულებით.

⁴² სვეტისთავის, ვაზის გამოსახულებით დამუშავებული სიბრტყის სიგანე უდრის ქვედა ნაწილში 71,5 სმ, ზედაში კი — 81 სმ, სავარაუდოდ — 69 სმ. ამათგან სვეტისთავის ზედა სარტ-

ცნობილია, დამახასიათებელია ბოლნისის სიონისთვისაც⁴³, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ ივრის სიონის ხელოსანი ვაზის გადმოცემას უფრო რეალისტურად, უფრო ცოცხლად ახერხებს. ამასთანავე თუ ფოთლის დანაკეთულობისა და მტევნების მოყვანილობის მიხედვით ვიმსჯელებთ, აშკარაა, რომ ბოლნისსა და ივრის სიონში სხვადასხვა ჯიშის ვაზებია გამოსახული.

მცენარეული მოტივების შემცველი ჩუქურთმებიდან ივრის სიონში კიდევ ერთი დეტალი იქცევა ყურადღებას (სურ. 9). ესაა ერთ-ერთი სვეტის ტანზე გამოსახული ხე, რომელსაც ძირთან თითქოს მდინარე ჩამოუდის. ეს დეკორატიული ხე შედგება ბრტყელფოთლებიანი ტოტებისა და რალაც ნაყოფების სწავის გამოსახულებისაგან.

სურ. 9. ხის გამოსახულება სიონის სვეტზე.

ივრის სიონის სვეტზე გამოსახული ხე საერთო ივრით გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს იმ ხესთან, რომელიც ბოლნისის სიონის ცხენის გამოსახულებიან სვეტის თავზეა მოცემული⁴⁴.

რაც შეეხება გეომეტრიული მოტივების მქონე ჩუქურთმას, აქ, მიუხედავად იმისა, რომ შინაარსით და კომპოზიციურად ბოლნისთან საკმაოდ ბევრი რამაა საერთო, შესრულების ხარისხითა და ნახაზის სიზუსტით ივრის სიონის ნიმუშები საგრძნობლად ჩამოუვარდება ბოლნურს, რაც, ჩვენი აზრით, მათ შორის ქრონოლოგიური სხვაობით კი არ უნდა აიხსნას, არამედ იმ ხელოსნის ნაკლები ოსტატობით, რომელსაც ივრის სიონის ჩუქურთმა გამოუყენეთა. ჩუქუ-

რთმის მკერელს, რომელსაც შედარებით იოლად დაუძლევია ზოომორფული და მცენარეული სახეები და ბევრ რამეში ბოლნურისთვის ტოლი არ დაუგდია, გეომეტრიული ორნამენტის შესრულებისას აშკარად სისუსტე გამოუჩენია. ხელოსანს აქ ხშირად მოსდის შეცდომები, როგორც ცალკეულ სახეთა განლაგებაში, ასევე სიბრტყის გაანგარიშებაში, თუმცა ისიც უნდა შეინიშნოს, რომ კარგად გამოყვანილი გეომეტრიული ორნამენტის რაზმდენიმე ნიმუში სიონის ბაზილიკაშიც მოიძებნება (სურ. 10).

ივრის სიონის გეომეტრიულ ორნამენტში ორი ძირითადი მოტივია გაბატონებული.

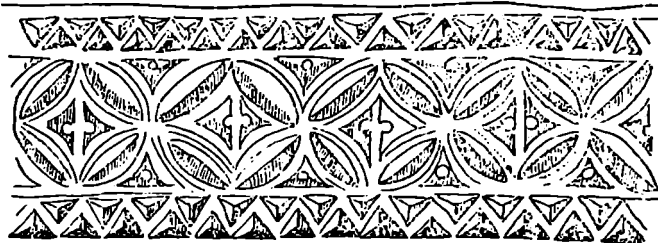
ერთი ამათგანი (სურ. 10) № 3 სამარხთან დაკავშირებით გვექნება განხილული. პირობით მას ხევსურული „ხუთანა“ ვუწოდეთ (სამეცნიერო ლიტერატურაში „გადაჯვარდინებულ წრეხაზულ მოტივსაც“ უწოდებენ⁴⁵),

ყელის სიგანეზე (იქ, სადაც ვაზია გამოხატული) მოდის 14 სმ. ანაზომები და ნახატი შესრულებულია 1950 წ. ირ. ციციშვილის მიერ. მასალა ინახება კულტურის ძეგლთა სარესტავრაციო-სამეცნიერო სახელოსნოს არქივში.

⁴³ Г. Ч у н н а ш в и л и, დასახ. ნაშრ., გვ. 158 და 168—169, სურ. 101, ტაბ. IV, ქვედა, ბარჯენი.

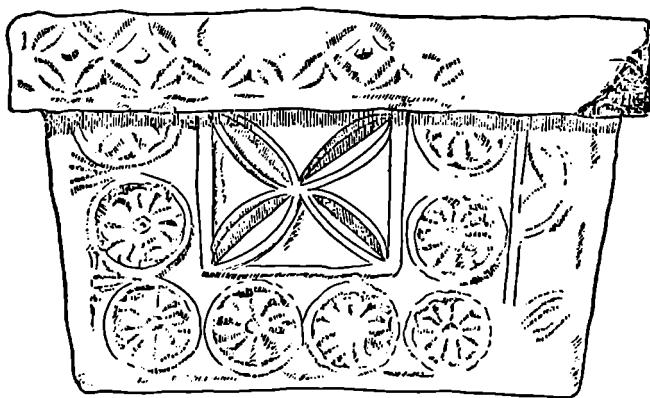
⁴⁴ Г. Ч у н н а ш в и л и, დასახ. ნაშრ., გვ. 164, სურ. 95.

⁴⁵ ი. ქ ე ე, გვ. 177 და შემდეგი.

სურ. 10. გეომეტრიული ორნამენტის ნიმუში საკურთხევის იატაკის კარნიზიდან.

მეორე მოტივი კი წარმოდგენილია სხვადასხვა მოყვანილობისა და სიდიდის ვარდულებით, რომლებიც პირობითად მზეს გამოხატავენ (სურ. 11, 12).

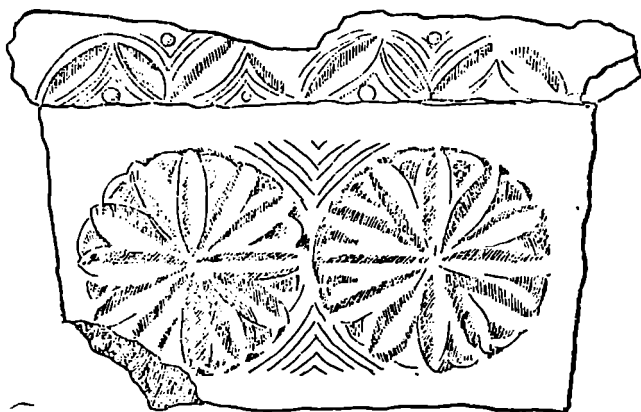

სურ. 11. ვარდულებით შემკული სვეტისთავი.

გადაჯვარდინებულ წრებაზთა მოტივი, ანუ „ხუთანა“ ივრის სიონის ბაზილიკაში განსაკუთრებით უხვადაა გამოყენებული, რაც ადრექრისტიანულ ხანაში მის პოპულარობასა და დიდ გავრცელებაზე მეტყველებს. ისევე როგორც ბოლნისში, ივრის სიონის მომჩუქურთმებელ ხელოსნისთვისაც ეს მოტივი მეტად მიმზიდველი და სასურველი ყოფილა. მსგავსი ჩუქურთმის დიდძალ ნიმუშებს შორის კარგი ხარისხით გამოირჩევა № 3 სვეტისთავის ერთი მხარე და საკურთხევის იატაკის კარნიზის რამდენიმე ფრაგმენტი, რომელთაც უახლოესი ანალოგიები მოეძებნებათ ბოლნისში⁴⁶.

⁴⁶ Г. Чубинашвили, იქვე, ტაბ. IV, სურ. 105, 106, 107; ტაბ. VII, VIII და სხვ.

აღნიშნულ მოტივს, გარდა ადრექრისტიანული აღმოსავლეთ საქართველო-სი, სხვაგანაც ვხვდებით⁴⁷. თუმცა ისეთ ადრეულ ძეგლში, როგორიც მაგალი-თად, თეოდორის ეკლესიაა სომხეთში და რომელიც ჩუქურთმების მოტივებით გარკვეულად ენათესავება ბოლნისს, ჩვენი „ხუთანა“ ჯერ კიდევ არა ჩანს⁴⁸.

სურ. 12. ვარდულებით შემკული სეგმენტაჲ.

ჩვენი დაკვირვებით, ეს მეტად ორიგინალური მოტივი წარმოშობილი უნ-და იყოს წრეში ჩასმული ე. წ. „ბოლნური“ ჯვრების ურთიერთმიჯრით და ამიტომაცაა, რომ ადრეული ხანის ასეთ ორნამენტში თავისუფლად შეგვიძლია ამოვიკითხოთ ბოლნური ჯვრები და, პირიქით, ყოველ ბოლნურ ჯვარში შეიძ-ლება ურთიერთგადამკვეთ სეგმენტთა დანახვა—სწორედ იმ სეგმენტებისა, რომელნიც ხვესურულ „ხუთანას“ ქმნიან.

რაც შეეხება ვარდულს, ეს მოტივიც საკმაოდ ძველია და მას ვხვდებით ისეთ ადრეულ ძეგლებზე, როგორიცაა ბოლნისის სიონი⁴⁹, თრიალეთის ოლთი-სი⁵⁰ და სხვა.

გარდა ზემოთქმულისა, სიონის ბაზილიკის ადრეული ხანით დათარიღებას-თან დაკავშირებით კიდევ შეიძლება და სხვა საკითხებზედაც გავვემხვილები-ნა ყურადღებას⁵¹, მაგრამ ასეთი დაწვრილებითი მსჯელობა ამჯერად ჩვენს უშუ-

⁴⁷ Памятники Армянского зодчества, სურ. 36. ზვართნოცი, სადაც აღნიშნული მოტივიც გამოყენებული, აშენებულია VII ს-ის შუა ხანებში.

⁴⁸ ი ქ ე ე, სურ. 15.

⁴⁹ ი ქ ე ე, ურ. 68, 69.

⁵⁰ Г. Ч у б н и а ш в и л и, Храмы в древних селениях Триалети, Олтиси и Тетри-Цка-რი, ქართული ხელოვნება, 2, გვ. 7 — 54, სურ. 10.

⁵¹ ამ მხრივ საყურადღებოა, მაგალითად საკურთხევის იატაკისა და კანკელის კონსტრუქცი-ისა და მღებარეობის საკითხი, როგორც ცნობილია, იატაკის დონეზე მაღლა მღებარე საკურთხეველ-ები აგრეთვე ადრეული ხანისთვისაა დამახასიათებელი. რაც შეეხება კანკელის მეტად ორიგინალურ მღებარეობას (ძალზე წინ იყო გამოწეული), იგი იმის მანიშნებელი უნდა იყოს, რომ მისი ადგი-ლი იმ ხანისათვის ჯერ-ჯერობით ზუსტად დადგენილი კიდევ არ იყო. ასევე საყურადღებოა ქვის წვობის თავისებური ხასიათი (რიგების არაპირიზოტალურიობა) და სხვა მრავალი. რაც შეე-
40

ალო მიზანს სცილდება და ფეიქრობთ ნათქვამიც საქმარისია იმისათვის, რათა საკითხისადმი ჩვენი დამოკიდებულება ნათელი იყოს.

ახლა გადავხედოთ ისტორიულ წყაროებსაც და ვნახოთ, შეიძლება თუ არა ივრის ხეობაში ისეთ ადრეულ ხანაში, როგორიც არის V საუკუნის მეორე ნახევარი, აშენებულიყო ამგვარი მასშტაბისა და დანიშნულების მქონე ეკლესია?

როგორც ცნობილია, V ს-ის მეორე ნახევარში, ქართლის ძლიერი მეფის ვახტანგ გორგასალის დროს ქვეყანა საერთო აღმავლობის გზაზე იდგა. რაც არ უნდა „ლეგენდარულად“ გვეჩვენოს ზოგჯერ ჟღანშერისეული ისტორია ამ სახელოვანი მეფისა, ერთი აშკარაა: ქართლი ვერავითარ შემთხვევაში ვერ შესძლებდა ისეთ დიდს აღშენებლობით საქმიანობას, როგორიც უწარმოებიათ სწორედ V ს. მეორე ნახევარში, რომ მას საამისო ეკონომიური საფუძველი და პოლიტიკური ხელშეწყობა არ ჰქონოდა. ამის ნათელსაყოფად მართო ბოლნისის სიონისა და უჯარმის ციხე-ქალაქის გახსენებაც, ფეიქრობთ, საქმარისია.

განსაკუთრებით ინტენსიურად ვახტანგ გორგასალი, როგორც ჩანს, კახეთში საქმიანობდა, სწორედ ამასთან დაკავშირებით ვკითხულობთ ჟღანშერის თხზულებაში: „ხოლო ძესა მისსა პირმშოსა პირველისა ცოლისასა, დაჩის, მისცა ქალაქი ჭერემისა და ნეკრესისა და ქალაქი კამბეჩოვანისა, რომელ არს ბოჰნაბუჯი, და ყოველი ქვეყანა მტკუარსა აღმოსავლით. და თვით დაჰდა უჯარმოს, და აღაშენა იგი ნაშენებითა უზომოთა“⁵².

ასე, რომ შეუძლებელი იყო ივრის ხეობაში ვახტანგ გორგასალის ინტენსიური საქმიანობის კვალი არ დამჩნეოდა ისეთ მნიშვნელოვან მხარეს, როგორცაა წარმოადგენდა „ქალეთის ქვეყანა“ და სადაც, ტრადიციით, ვახტანგ გორგასალს საეპისკოპოსო კათედრაც კი ჰქონდა დაარსებული, ბევრი სხვა კათედრის თანადროულად⁵³.

5. ბერძენიშვილმა განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია ამ ტრადიციას. რომელიც ყველაზე კარგად ვახუშტი ბატონიშვილთანაა შემონახული. ვახუშტის მიხედვით, „კვალად ამავე წყლის შესართავს ზეით (იგულისხმება ერწოს წყალი), იორის პირზედ, არს, აღმოსავლით კერძ, ქალეთი, შენობა დიდი და შემუსვრილი, გვანებთ ამას ჩელეთად, რომელი აღაშენა კახოს ქალაქი, რომელსა პირველ ბერ ერქვა. შემდგომად გორგასალ აღაშენა ეკლესია კეთილშეგნიერი, გუნბათიანი და დასვა ეპისკოპოზი, მწყემსი ერწო-თიანეთისა, შფავ-ხევსურეთისა და ხერკისა“⁵⁴.

6. ბერძენიშვილის აზრით, ვახუშტი ქალეთისა და ჩელეთის იგივეობას შემდეგ საფუძველზე ამყარებს: 1) ლეონტი მროველის თხზულების კონტექსტზე, რომელშიც სავარაუდებელია ჩელეთის მდებარეობა ბოჭორმის მახლობლად; 2) ქალეთის ნანგრევთა ხასიათზე — „შენობა დიდი და შემუსვრილი“:

ხემა იმის, რომ ამ ეკლესიის კარნიზი პროფილითა და სხვა მონაცემებით არ შეესატყვისება ადრეულ ხანას (იხ. Архитектура Кавкази, стр. 133), ეს მოსალოდნელიც იყო, რადგან ძეგლის დაშლის პროცესში აშკარად გამოჩნდა ამ ეკლესიის რამდენიმეგზის საფუძვლიანად შეკეთების ნიშნები, რაც გვეფიქრებინებს, რომ კარნიზები მართლაც შეიძლება მოგვიანებით ხელახლა გაკეთებნათ.

⁵² ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, ტ. I, გვ. 199.

⁵³ იქვე, გვ. 199.

⁵⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოური და ნ. ბერძენიშვილი, რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 91.

3) ქალეთის საეპისკოპოსოს სამწყსოს საზღვრებზე: 4) გადმოცემაზე, რომ აქ „გორგასალ ალაშენა ეკლესია“ (ქართლის ცხოვრებით“ კი გორგასალ დასვა მეცხრე ეპისკოპოსი „ჩელთას, რომელ სოფელს შუა ალაშენა“ (იხ. მარიამისეული ნუსხა, გვ. 179); 5) უეჭველია, ვახუშტიმ ისიც კარგად იცოდა, რომ ქალეთი ძველად ქვეყნის ადმინისტრაციული ცენტრი იყო და შეიძლება ქალაქიც (იხ. მარიამისეული „ქ“ცა“, გვ. 274). „ამრიგად, დაასკვნის ნ. ბერძენიშვილი, — ჩელეთი კახოსის მიერ აგებული ცენტრი იყო კახეთისა, გორგასალმა ჩელთას დასვა ეპისკოპოზი და აქ ეკლესია ააგო. ორივე ამ ცნობათა—ლეონტისა და ჭუანშერის—კონტრექსტებით ჩელეთი და ჩელთა ივრის ხეობაში არის საგულისხმებელი“⁵⁵.

ჩელეთისა და ქალეთის გაიგივება და აქ ისტორიული ცენტრის ძებნა ნაცოფი იყო ნ. ბერძენიშვილის ხანგრძლივი და მრავალმხრივი დაკვირვებისა და ამდენად მისი მოსაზრება „ქალეთის ქვეყნის“, „ქალეთის ციხის“, „ქალეთის ციხის“ და „ქალეთის სიონის“ შესახებ, ჩვენთვის საყვარელი გასაზიარებელია⁵⁶.

ხოლო რაც შეეხება ვახუშტის მიერ მოხსენიებულ „დიდი და აწ შემუსვრილი“ შენობების ადგილმდებარეობის საკითხს, 1962 წ. განათხარის შემდეგ, ვფიქრობთ ექვს ადარ უნდა იწვევდეს, რომ იგი სწორედ სიონის ბაზილიკის ადგილასაა საძებნი. ივრის ამ მონაკვეთზე, მდინარის „აღმოსავლეთ კერძ“, ტელი ფენების შემცველი ჭერჯერობით მხოლოდ ივრის სიონის არქეოლოგიური კომპლექსია ცნობილი⁵⁷.

⁵⁵ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წელს, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 180. ქალეთი რომ უძველესი დროიდანვე მნიშვნელოვანი კულტურული და პოლიტიკური ცენტრი იყო, საკმაოდ კარგად დაასაბუთა დ. მუსხელიშვილმა, თუმცა მისი აზრით „ჭერჯერობით ქალეთის გაიგივება ჩელეთთან და ბერთან მაინც ნაადრევია და ამიტომ ეს საკითხი ღიად უნდა დარჩეს“. (დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, გვ. 27; ამასთანავე იხ. შენიშვნა 82).

⁵⁶ ნ. ბერძენიშვილი, ქალეთ-ჩელეთის საკითხის განხილვისას იქვე ეხება აწინდელი შილდისა და მასთან მდებარე მდინარე ჩელეთის საკითხს და ჭუანშერისეული ჩელთას ძიება იმ ადგილებში უმართებულოდ მიაჩნია, რაც საყვარელი სწორი ჩანს. მაგრამ აქ, ჩვენი აზრით, შესაძლებელია საკითხის სხვაგვარი დაყენება. დ. მუსხელიშვილმა ივერია-ალვანეთის ურთიერთობათა კვლევისას ყურადღება მიაქცია იმ გარემოებას, რომ „არაგვის თუ ივრის ხეობაში და ძველი ჰერეთის ტერიტორიაზე ერთი და იგივე სახელწოდების სოფლები გვხვდება, ხოლო სწორად ჰერეთის ტერიტორიაზე დამოწმებული სახელწოდებანი სადაურობის სუფიქსითაა წარმოდგენილი“ (დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 39). დ. მუსხელიშვილს ეს მოეწონა მიაჩნია იმის დამადასტურებლად, რომ უძველესი დროიდანვე ხდებოდა ქართული ეთნიკური და კულტურული ელემენტის უწყვეტი დინება აღმოსავლეთისაკენ. ამ ასპექტში შესაძლოა ვარაუდი, რომ ჩელეთ-ჩელთასაც იგივე დანერგვა და ივრის ხეობიდან ეს სახელწოდება გადატანილი იქნა ალაზნის ხეობაში, მაგრამ იმდენად შორეულ წარსულში, რომ ივრის ხეობაში იგი თითქმის უკვალოდ გაქრა, ხოლო ალაზნის ხეობაში დღემდე შემოინახა თავი (შილა-ჩელთა).

ყოველივე ზემოთქმულის გამო ვერ დავეთანხმებით ნ. ქალეიშვილს, რომელიც კატეგორიულად აცხადებს რომ „ქ. ჩელეთი მდებარეობდა მდ. ჩელეთზე და არა ქალეთში“ (ნ. ქ ა ლ ე ი შ ვ ი ლ ი, ქალეთის ბუროთმოდგრული ძეგლი, გვ. 7).

⁵⁷ „ქალეთის ხატს“ რომ ძველ ქალეთად (იგულისხმება ადმინისტრაციული ცენტრი) ვერ ჩავთვლით, ეს იქიდანაც ჩანს რომ იგი ივრის დასავლეთით მდებარეობს და არა აღმოსავლეთით როგორც ვახუშტის აქვს აღნიშნული. ხოლო რაც შეეხება „ქალეთის ციხეს“, 1963—64 წწ. იქ დ. მუსხელიშვილის ხელმძღვანელობით ჩატარებულმა თბილისში დაგვანახვა რომ იმ მაღალ კონცხზე, სადაც აღნიშნული ძეგლი მდებარეობს, შუასაუკუნეებზე აღრიწმული ფენების პოვნის შესაძლებლობა გამოირიცხებოდა (იხ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, რ. ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ქალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1963 წ. მუშაობის ანგარიში, XII საეკლესიო-არქეოლოგიური სესიის ანოტაციები, 1964).

ამრიგად, ძეგლის მხატვრულ ანალიზთან ერთად, ისტორიულ წყაროთა განხილვაც ვფიქრობთ, გვაძლევს იმის საშუალებას, რომ ვახტანგ გორგასალის ღრის ქალეთის მხარეში ვივარაუდოთ მნიშვნელოვანი მშენებლობა. ყოველგვან ეს კი, ჩვენი აზრით, მხარს უჭერს სიონად წოდებული ეკლესიის V ს-ის II ნახევრით (მიწურულით?) დათარიღებას.

ივრის სიონის ბაზილიკაზე მსჯელობა იმის გამო გაგვიგრძელდა, რომ სიონის აკლდამის ხნოვანების განსაზღვრას. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ უკანასკნელის სწორ დათარიღებას ვუკავშირებთ.

შედარებით საიმედოდ დათარიღებული ეკლესიის გვერდით აკლდამის არსებობა უკვე საგრძნობლად გვიადვილებს საქმეს, რადგან, გარდა იმისა რომ ეს ორივე ნაგებობა ადრექრისტიანულ ხანაშია შექმნილი. მათ შორის ჩანს აშკარა მსგავსება, როგორც საშენი მასალის ერთგვაროვანების, ასევე ქვის წყობის მეტად თავისებური მანერის მხრივ.

სიონის აკლდამა, როგორც ქრისტიანული ხანის საგანგებო სამარხავი, აშკარად ეკლესიის შემდეგაა აგებული, მაგრამ ვგონებთ, რომ მათ შორის ძალიან დიდი ქრონოლოგიური სხვაობა არ უნდა იყოს საქმენი. თუმცა აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ სიონის აკლდამის დათარიღების მხოლოდ ამ გზით წარმართვა მეტად ცალმხრივი იქნებოდა. ჩვენი რწმენით, არანაკლებ მნიშვნელოვანია პარალელური ძეგლებისა თუ მასალების კომპლექსურად განხილვა და მათი სიონის აკლდამასთან შეპირისპირება-შედარების გზით უფრო კონკრეტული თარიღის ძიება—მით უმეტეს რომ უკანასკნელ ხანებში დაგროვილი არქეოლოგიური მასალები საიმისო საშუალებას იძლევა. ადრექრისტიანულ საქართველოში აკლდამების მშენებლობის გვიანდელი ტრადიცია რომ კვლავ ცოცხალი იყო, ეს არა მარტო არქეოლოგიური განათხილვით დატურდობა, არამედ ქართული წერილობითი წყაროებიდანაც საკმაოდ ნათლად ჩანს.

ლეონტი მროველის ცნობით, „მოქცევითჲან მარიან მეფისათ მეოცდახუთესა წელსა მოკუდა ძე მისი რევე, სიძე თრდატ სომეხთა მეფისა, რომლისადაჲვე მიეცა მეფობა სიცოცხლესავე მისსა. და დაფლეს აკლდამასავე, რომელი თჳით მასვე რევს აღეშენა“⁵⁸.

როგორც ჩანს, მსგავსი ნაგებობანი არა მარტო საქართველოში, არამედ მეზობელ სომხეთშიც ყოფილა გავრცელებული. კერძოდ ჩვენ მხედველობაში გვაქვს აშტარაკის რაიონის სოფ. ახციში მიკვლეული მავზოლეუმის ტიპის აკლდამა, რომელსაც ზოგი რამ აქვს საერთო ივრის სიონის აკლდამასთან. ახციის აკლდამა მიჩნეულია არშაკიდების დინასტიის იმ სომეხი მეფეების სამკვალედ, რომლებიც ამ ქვეყნის სათავეში IV ს. 50—60-იან წლებში იმყოფებოდნენ⁵⁹. ახციის აკლდამა წარმოადგენს ნახევრად მიწისქვეშა მოზრდილ ნაგებობას, რომლის თაღოვან საკანშიც (3,8×2,6 მ, სიმაღლე—2,9 მ) შესვლა შეიძლება აგრეთვე თაღოვანი ტალანისა და დაბალი კარის ვავლით, რომელშიაც, ივრის სიონის აკლდამის მსგავსად, კიბის საფეხურებია დატანებული.⁶⁰ მსგავსად სი-

⁵⁸ ქართლის ცხოვრება, ს. უახშიშვილის რედაქციით, I, გვ. 129. ჟერჯერობით 362 წელს რევე შირიანის ძის მიერ აგებული აკლდამა მიკვლეული არ არის. ვარაუდით კი მისი ძიება საქიროა მცხეთაში, სადაც უნდა ყოფილიყო მეფის ოჯახის წევრთა განსასვენებელი. საუბრაღებობა, რომ წილკნის ეკლესიის აღმშენებელი ბაქარ შირიან მეფის ძე (რევე უფლისწულის ძმა) გარდაცვალების შემდეგ „დაეფლა ძმასავე. თულისა თანა“. ანასტასი ქ-ცა, გვ. 85.

⁵⁹ В. А р у т ю н я н, С. С а ф а р я н, Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр. 47—48, рис. 33.

⁶⁰ ი ქ ე ე

ონისა, ეს აკლდამაც კარგად გათლილი კვადრებითაა ნაგები, მაგრამ იმ განსხვავებით, რომ ახცის საძვალეში მკაცრადაა დაცული პერანგის ქვათლილთა-მწკრივების პორიზონტალურობა.

მაგრამ სიონისა და ახცის აკლდამებს შორის სხვა თვალსაჩინო სხვაობაცაა. არმაკიდ მეფეთა განსასვენებელი საკანი, მართალია, სიონისაზე ოდნავ პატარაა, მაგრამ იგი შიგნიდან უფრო მდიდრულადაა გაფორმებული; კერძოდ, შიდა სივრცის გასალამაზებლად გამოყენებულია საკმაოდ არქაული რელიეფები. ხოლო კედელში ორივე მხრივ დატანებულია ნალისებრთაღიანი ღრმა ნიშები (2,10×1,60 მ), რომლებიც საცხედრებს წარმოადგენენ. ასეთივე ოვალური, ღრმა ნიშა, რომელიც ერთგვარად საკურთხეველსაც კი მოგვიგონებს, გამკვეანილია დასავლეთ კედელში. სიონის აკლდამაში აქ ხსენებული ნიშების მაგივრობას, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, დიდრონი ქვის საცხედრე—სარეცლე-ბი ეწეოდა.

საცხედრე ნიშებს თუ არ ვიგულისხმებთ, მაშინ აშკარად შევამჩნევთ, რომ სიონის აკლდამა როგორც საენის, ასევე ტალანის გეგმით, დამხრობითა და კამარის გადაყვანის ტექნიკით უდავოდ ამჟღავნებს მსგავსებას ახცის სამეფო საძვალესთან. სამწუხაროდ, ხელთ არა გვაქვს ამ ძეგლის უფრო დაწვრილებითი აღწერა და ამდენად ძნელია დაბეჭდვითი ითქვას, თუ რამდენად სანდოა ახცის აკლდამის ზემოთ მოტანილი თარიღი, მაგრამ ერთი კი ცხადია, რომ როგორც ახცის ასევე სიონის აკლდამები აშკარად ერთი ტიპის ნაგებობებს წარმოადგენენ, ორივენი ადრექრისტიანულ ხანას განეკუთვნებიან და, რაც მთავარია, მათი ერთიდაიგივე სოციალური ფენისადმი კუთვნილება არაერთარ-ეპეს არ იწვევს.

ივრის სიონის აკლდამასთან დაკავშირებით განსაკუთრებით საყურადღებოა 1938-39 წწ. ქიზიყის, ძველი ქალაქის ხორნაბუჯის მიდამოებში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად გამოვლენილი მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური ძეგლები, რომელთა შორის ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანია აკლდამები⁶¹.

რადგან სიონის აკლდამის ანალიზისათვის ყოლოთოს აკლდამებს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება, აქვე მოგვაქვს ზოგიერთი მათგანის მოკლე აღწერა.

აკლდამა № 1 წარმოადგენს აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ დამხრობილ მოგრძო, თაღოვან ნაგებობას, რომლის კედლებიც მტკიცე დულაბზე ნაწყობი რიყის ქვითაა ამოყვანილი⁶². აკლდამის დასაყრდელად საკანში, რომელშიც შესვლა შეიძლება ექვსსაფეხურიანი კიბით და ვიწრო ტალანით, გრძივ კედლებზე მიდგმულია ორი სასთუმალშემადლებული საცხედრე (თითოეული

⁶¹ ქიზიყის არქეოლოგიურ ექსპედიციის (1938 და 1939 წწ.) ხელმძღვანელობდა აწ განსვენებული ს. მ. ე. თ. ე. შ. ე. ლ. ი., რომელსაც შედგომ ალარ დასცალდა ყოლოთის მასალების დამუშავება და გამოკვეყნება. აქამად მთელი ეს მონაბოვარი სათანადო დოკუმენტაციასთან ერთად, დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, საიდანაც არაერთხელ გვისარგებლია კიდევ, მაგრამ იმის გამო, რომ ამ უკანასკნელ ხანს მუზეუმის თანამშრომელმა მ. ს. ნ. ა. უ. რ. ი. ძ. ე. ამ მასალებს საყურადღებო ნაშრომი უძღვნა, ჩვენ ხორნაბუჯის მახლობლად ადგილ, ყოლოთოში გამოვლენილ აკლდამებს, როგორც პარალელურ მასალას, სწორედ ამ ნაშრომის მიხედვით მიუვითებთ (იხ. მ. ს. ნ. ა. უ. რ. ი. ძ. ე., ქიზიყის 1938—1939 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალები. სსმ, XXV, თბ., 1908, გვ. 47—88,) აკლდამები ევლზე აზომა და გამოსაზა ხურთომელვარმა ირ. ქავთარაძემ.

⁶² მ. ს. ნ. ა. უ. რ. ი. ძ. ე., დასახ. ნაშრ., გვ. 48.

1,9 მ სიგრძით და 0,9 მ სიგანით), ხოლო მათ შორის ვიწრო გასაველია დატოვებული, ერთი ასეთივე სარეცელი მოწყობილია საცხედრების გარდამო (2,2×0,85 მ). აკლდამის დასავლეთ კედელში, საცხედრების ღონეზე, საკნის კუთხეებში, დატანებულია ორი მოზრდილი თახჩა, რომლებიც ტახტისაგან მცირე ბარიერითაა გამოყოფილი⁶³ (ტაბ. X, 1).

ხუროთმოძღვრული თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს შიგნიდან შეღესილი, ოდნავ შეისრული კამარა, რომლითაც გადახურულია როგორც საკანი, ასევე კიბეებიანი ტალანი. ასეთი რამ ადრეული შუასაუკუნეების ქართული და განსაკუთრებით კახური ხუროთმოძღვრებისათვის არ წარმოადგენს უცხო მოვლენას. უდავოა რამ, ისევე როგორც სიონში, ამ აკლდამის თალიც წინასწარ მომზადებული ქარგილების მეშვეობითაა გადაყვანილი. შენების ტექნიკაში ყურადღებას იქცევს კიდევ ერთი დეტალი, რითაც ყოლოთოს № 1 აკლდამა აგრეთვე გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს სიონთან. აქაც, ჩანს, ხელოსანს ჯერ საკნის აღმოსავლეთი და დასავლეთი თავმომრგვალებული კედლები ამოუყვანია, ხოლო შემდგომ ქარგილის საშუალებით შეუკრავს საკნის მომცველი მთავარი თალი, რომლის აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საყრდენებს გვერდითი კედლები წარმოადგენენ. ეტყობა, ოდნავ უფრო დაბალი კამარა ჰქონია ექვსსაფეხურიან კიბეს, ასე რომ გრძივ ჭრილში აკლდამის სახურავი საფეხუროვანი ჩანს.

აღსანიშნავია ისიც, რომ № 1 აკლდამის თაღოვან სახურავში სიმტკიცისათვის რიყის ქვის ორპირი წყობაა გამოყენებული. მთელი ნაგებობის სიგრძე უდრის 6,8 მ, საკნის სიგრძე — 2,8 მ, სიგანე — 2,3 მ, სიმაღლე — 2,3 მ-ს.

აკლდამა გაძარცვული იყო, მაგრამ ძელებისა და ჩაცვნილი მიწის გროვაში აღმოჩნდა რამდენიმე ნივთი (მშვილდსაკინძები, სამაჯური, ბეჭედი), რომლებიც საშუალებას აძლევს მ. სინაურიძეს № 1 აკლდამა — V—VII სს. დაათარიღოს⁶⁴. შესაძლოა ეს თარიღი უფრო დაზუსტდეს.

ყოლოთოს საკმაოდ მრავალრიცხოვან აკლდამებს შორის № 1 აკლდამა, არა მარტო მასში მიკვლეული სამარხეული მასალებით, არამედ საერთო აღნაგობითაც, საკმაოდ ძველი ნაგებობის შთაბეჭდილებას ტოვებს და მიეკუთვნება იქაური აკლდამების შედარებით არქაულ ჯგუფს. ამ თვალსაზრისის სასარგებლოდ მეტყველებს კერძოდ ისიც, რომ № 1 აკლდამას ჯერ კიდევ არა აქვს საძვალე განყოფილება (სხვათა შორის იგი ამ ნიშნით ეხმაურება ახცის აკლდამას).

აკლდამებში საგანგებო საძვალე განყოფილებათა გაჩენა კი, ჩვენი ვარაუდით, დაკავშირებული უნდა იყოს იმასთან, რომ ადრეფეოდალურ ხანაში წინააღმდეგ წინარე ქრისტიანული ტრადიციისა, თანდათანობით იზრდება აკლდამის, როგორც კოლექტიური სამარხის ფუნქცია და ამდენად „დაგროვილი“ ძელების შესანახი განყოფილების გაჩენაც აუცილებელი ხდება. მართალია, ყოლოთოს № 1 აკლდამა უკვე კოლექტიური სამარხია (ორი საცხედრეა შიგ), მაგრამ იგი თავდაპირველად არ უნდა ყოფილიყო გამიზნული მრავალგზისი დაკრძალვისათვის. შესაძლოა, მოგვიანებით აკლდამას კელავაც იყენებდნენ (რაც VI—VIII საუკუნეთა ინვენტარის აღმოჩენითაც დასტურდება), მაგრამ მასში ისეთი მშვილდსაკინძის აღმოჩენა, რომელსაც პარალელები IV—

⁶³ მ. სინაურიძე, დასახ. ნაშრ., ი ქ ე ე, სურ. 1.

⁶⁴ ი ქ ე ე, გვ. 49—50.

V საუკუნეთა სამარხებში მოქცევნება, ვფიქრობთ საყურადღებო საბუთია იმ-სათვის, რომ ეს საძვალე ნაგებობა უფრო V ს-ში აგებულად მივიჩნიოთ.

გვეგმიტა და სამშენებლო-კონსტრუქციული თავისებურებით ყოლოთოს № 1 აკლდამა სიონის აკლდამის უშუალო წინამორბედი ჩანს.

აკლდამა № 3 დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. წარმოადგენს რიყის ქვებითა და მტკიცე დულაბით ნაგებ, მოგრძო მიწისქვეშა ნაგებობას (საერთო სიგრძე — 7,2 მ, სიგანე — 3,3 მ), რომელსაც, მსგავსად პირველი აკლდამისა, აქვს ვიწრო, სამსაფეხურიანი ტალანი და საგრძნობლად წაგრძელებული დასაყრძალავი საკანი (4×2 მ, სიმაღლე—2,4 მ)⁶⁵. ტალანისა და დასაყრძალავი საკნის თაღოვანი სახურავის ნაწილი ჩანტრულია. საკნის ჩრდილო და სამხრეთი კედლების გასწვრივ, მთელ სიგრძეზე მოწყობილია ორი გრძელი საცხედრე (4×0,8 მ), რომელთა შორისაც დატოვებულია შუაში ჩატხრული ვიწრო გასაღვლი (ტაბ. X—2). ამ გასაღვლის დასავლეთი ნახევარი საძვალედ ყოფილა გამოყენებული (1,9×0,4 მ).

აკლდამის თითქმის ცილინდრული თაღი გადაყვანილია რიყის ქვების ორპირი წყობით. თაღის შენებისას, ბუნებრივია, ივლისისხმება წინასწარ მომზადებული ხის ქარგილების გამოყენება.

საკნის შიდა კედლები და საცხედრეები შელესილია კირით. მიუხედავად იმისა, რომ განძის მაძიებელთა მიერ აკლდამა უკვე „გასიჩქული“ იყო, საძვალე განყოფილებაში აღმოჩნდა ბრინჯაოს ბეკედი. მას აქვს ფუყე რკალი და თვალბუდე, რომელშიც ზის მწვანე მინის თვალი. მართალია ფუყე რკალითა და შიგ ამოჭრილი თვალბუდით იგი ემსგავსება საერთოდ მცხეთისა და განსაკუთრებით კი არმაზისხევის II—III საუკუნეთა ბეკედებს⁶⁶, მაგრამ როგორც მართებულია არის აღნიშნული, ზოგიერთი ნიშნით (დაბალი რკალი, მინის თვალი) იგი უფრო გვიანდელი უნდა იყოს⁶⁷. გარკვეულ საყრდენს ამ ნაგებობის დასათარიღებლად, ვფიქრობთ, თვით აკლდამის კონსტრუქციული თავისებურებაც გვაძლევს. კერძოდ, აქ მხედველობაში გვაქვს ძალზე გრძელი საცხედრეები და მათ შორის დატოვებული ზოლის დასავლეთ ნახევარში საძვალე განყოფილების გაჩენა. თუ გავითვალისწინებთ, რომ მომდევნო ხანის აკლდამებში საძვალე განყოფილების მოწყობას უკვე განსაკუთრებული ყურადღება ექცევა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ № 3 აკლდამა ტიპოლოგიურად გარდამავლია № 1 აკლდამასა (რომელსაც საძვალე განყოფილება არ აქვს) და ყოლოთოს სხვა აკლდამებს შორის, თუმცა აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ № 1 და № 3 აკლდამებს შორის ქრონოლოგიური სხვაობა მეტად მცირე უნდა იყოს.

№ 3 აკლდამის ტიპისაა ყოლოთოს № 6 აკლდამაც⁶⁸, რომელსაც პირველსაგან განსხვავებით, საცხედრეებს შორის (დასავლეთით) დატოვებული ვიწრო გასაღვლი ორი ტიხრით აქვს დაყოფილი, რითაც შექმნილია ორი საძვალე განყოფილება (ტაბ. X, 3).

ყოლოთოს დანარჩენი აკლდამები, ჩვენი აზრით, უნდა გაერთიანდეს ერთ ცალკე ჯგუფში, რომლისათვისაც უპირველეს ყოვლისა დამახასიათებელია დასავლეთი კედლის გასწვრივ მოწყობილი საგანგებო საძვალეები. პირველ-

⁶⁵ მ. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 51—52, სურ. 3.

⁶⁶ მცხეთა, I, გვ. 201.

⁶⁷ მ. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 52.

⁶⁸ მ. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 54—55.

ხანებში ასეთი საძვალეები მცირე ყოფილა, ხოლო შემდგომ, ჩანს, მათ მთელი დასავლეთი კედლის გასწვრივ აკეთებდნენ: ამის საილუსტრაციოდ აღწერეთ ყოლოთოში გათხრილ კიდევ რამდენიმე აკლდამას.

აკლდამა № 7 დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ⁶⁹. წარმოადგენს რიყის ქვებითა და მალალხარისხოვანი ღუღაბით ნაგებ, შიგნიდან შელესილ მოგრძო ნაგებობას (საერთო სიგრძე 4,5 მ, სიგანე—3,8 მ), რომელსაც თალის უდიდესი ნაწილი ჩაქცეული აქვს (ტაბ. XI, 1). ზემოაღწეროლ აკლდამებთან შედარებით, აქ კიბიანი ტალანი განიერია (1 მ), თუმცა კი ხაგრძნობლად მოკლევ; სამარხი საკანი სწორკუთხოვანია (სიგრძე—2,90; სიგანე—2,5 მ, სიმაღლე—2 მ) და მასში მოწყობილია „II“-სებრი საცხედრე სარეცლები⁷⁰, რომელთა შორისაც დატოვებულია ვიწრო გასასვლელი. აკლდამას სამხრ.-დას. კუთხეში გაკეთებული აქვს საგანგებო საძვალე განყოფილება, რომელიც სხვა ასეთებთან შედარებით ყველაზე პატარაა (0,6×0,5 მ). № 7 აკლდამა ამ ნიშნით მივიჩნიეთ ისეთ სამარხავ ნაგებობად, რომელიც აღნიშნული ჯგუფის აკლდამებს შორის ყველაზე ადრეულთაგანია და ქრონოლოგიურად უშუალოდ ებმის წინაღწერილ აკლდამებს.

საძვალე განყოფილების მოწყობის თვალსაზრისით № 7 აკლდამის უფრო განვითარებულ ვარიანტს წარმოადგენენ № 5 და № 9 აკლდამები (ტაბ. XI, 2,3), რომელთა საძვალე განყოფილება გაცილებით უფრო დიდია (1,80×0,5 მ)⁷¹; მაგრამ მაინც ჯერ კიდევ არ მოიცავს აკლდამის დასვლეთ კედელს მთელ სიგრძეზე, ისე, როგორც ვხედავთ №№ 2,8 და 10 აკლდამებში.

აკლდამა № 10 დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. გეგმით წარმოადგენს ყოლოთოსათვის დამახასიათებელ ტიპიურ აკლდამას საკმაოდ ძლიერ წაგრძელებული დასაკრძალავი საკნითა და ორსაგვეხურიანი მოკლე ტალანითურთ⁷². (მთლიანი სიგრძე—7 მ, სიგანე—3,5 მ) ჭიყის ქვის ორპირი წყობით გადაყვანილი თალი თითქმის მთლიანად ჩანგრეულია. დასაკრძალავ საკანში (შიდა ფართობი—4,6 მ×2,5 მ, სიმაღლე 2,7) მოწყობილია „II“-ს მოყვანილობის საცხედრები, რომელთა გრძივ გვერდებს წორის დატოვებულია ვიწრო გასასვლელი (ტაბ. XI, 4), ხოლო დასავლეთი კედლის მთელ სიგანეზე მოწყობილია 50 სმ სიგანე საძვალე, რომლის ძირსაც წარმოადგენს აკლდამის იატაკის დონე. აკლდამა გაძარცვული იყო და ამდენად უჩინვენტარო. სამწუხაროდ, ძელები ისე იყო არეული, რომ დაკრძალვის წესის შესახებ ვერაფერი ითქმის, მაგრამ ამავე ტიპის № 2 აკლდამაში ყოფილა შედარებით უკეთ დაცული ჩონჩხები, რომელთა მიხედვითაც ჩანს, რომ დამიანები საცხედრებზე ნოხრილი დაუსვენებიათ, ერთი მარცხენა გვერდზე, ხოლო მეორე — მარჯვენაზე⁷³. გარდა ამ ორი, უკანასკნელად ჩასვენებულ ჩონჩხისა, № 2 აკლდამაში აღმოჩნდა ადრე დაკრძალულთა მრავალი ძვალიც.

ყოლოთოს აკლდამების შედარებით გვიანდელ ჯგუფში დაკრძალვის ასეთი წესის არსებობა მეტად საყურადღებო მოვლენად მიგვაჩნია, იმის გამო,

⁶⁹ მ. სინაურიძე, იქვე, გვ. 55, სურ. 7.

⁷⁰ როგორც სტ. მენთეშაშვილის დღიურიდან ჩანს (იდაცულია სპ. სახ. მუზეუმში), № 7 აკლდამის დასავლეთ კედელზე შემონახული ყოფილა კედლის მხატვრობის ნაშთები თითქმის აღამიანის გამოსახულებითაც კი.

⁷¹ მ. სინაურიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 54 და 57.

⁷² იქვე, გვ. 58, სურ. 10.

⁷³ იქვე, გვ. 51.

რომ მათში ჯერ კიდევ ნათლადაა შემონახული დაკრძალვის წინარეპირისტი-
ნული ტრადიციის ზოგიერთი ელემენტი⁷⁴, რაც გარკვეულ მასალას გვაწვდის
ყოლოთის აკლდამების მშენებლობისა და გამოყენების ქრონოლოგიური ჩარ-
ჩობის დასადგენად.

გარდა ძველი ანაგის იმ აკლდამების ჯგუფისა, რომელთა ნაწილიც აქ აღვ-
წერეთ, სოფლის შემოგარენში ჩნდებოდა სხვა აკლდამებიც, რომელთა შორი-
საც განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს სოფ. ძვ. ანაგის მცხოვრებ ხაზარაშვი-
ლის მიერ 1925 წ. მიკვლეული ერთი მიწისქვეშა ნაგებობა, სადაც აღმოჩენი-
ლია საკმაოდ მდიდრული ინვენტარი⁷⁵. ამ მასალების დაწვრილებითი მიმო-
ხილვა და ანალიზი მ. სინაურაძის საშუალებას აძლევს ყოლოთის 1945 წ. აღ-
მოჩენილი სამარხული კომპლექსი და შესაბამისად თვით აკლდამაც VI—
VIII სს. დაათარილოს⁷⁶.

თუ შევჯამებთ ყოლოთის აკლდამათა შესახებ აქ მოტანილ მოკლე მსჯე-
ლობას, აშკარა გახდება, რომ საქმე გვაქვს მეტად საყურადღებო ძეგლებთან,
რომლის ჯეროვანი ანალიზიც საშუალებას გვაძლევს არა მარტო გავარ-
კეოთ მათი შენების დრო და თანმიმდევრობა, არამედ უკვე საკმაოდ მყარა
საფუძველი შევქმნათ ამ ნაგებობათა ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის შე-
სამუშავებლად, რაც, ვფიქრობთ, გაგვიადვილებს არა მარტო სიონის აკლ-
დამის გააზრებას, არამედ საერთოდ ჩვენში ამ ტიპის ძეგლთა მომა-
ვალ კვლევა-ძიებასაც.

უპირველეს ყოვლისა, ბუნებრივია, მთავარ ყურადღებას იპყრობს ამ
ძეგლთა შენების თარიღის დადგენის საკითხი, რაც თავის მხრივ მჭიდროდ
უკავშირდება მათ ტიპოლოგიურ ევოლუციას.

ჩვენი ვარაუდით, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ყოლოთის აკლდამებს შორის
ყველაზე ძველი უნდა იყოს № 1 აკლდამა, რომელიც არა მარტო არქიტექტუ-
რული დეტალებით გამოირჩევა დანარჩენიდან, არამედ მასში მოპოვებული მა-
სალების თავისებურებითაც. თალის გადაყვანის ტექნიკით იგი უახლეს მსგავ-
სებას ამჟღავნებს ივრის სიონის აკლდამასთან.

ყოლოთის აკლდამებს შორის ცალკე გამოიყოფა ერთი ჯგუფი, რომელშიც
თახჩები აღარ არის, სატყდრე-სარეცლები მოწყობილია სამხრეთ და ჩრდილო
კედლების მთელ სიგრძეზე, ხოლო სამკვლევ შუაში დარჩენილი გასასვლელია
ჩატისრული (დასავლეთ ნახევარში).

⁷⁴ ეს მოვლენა (აკლდამებში აღმოჩენილ შიკრიტიხიდან მასალებთან ერთად) ერთხელ კიდევ
მიგვითითებს, რომ ყოლოთის აკლდამები მიტარებული ყოფილა ადრეფეოდალურ ხანაშივე, თო-
რემ შეუძლებელია მიეკუთვნებულა მოხრით ჩასვენების ძველი წესი ასე დიდხანს ყოფილიყო
შემონახული. მსგავსი მოვლენა, სხვათა შორის, დადასტურდა ადრეპრისტინული ხანის ერთ-ერთ
სამაროვანზეც მატნის დასარში (ახმეტის რაიონი) 1966 წ. (იხ. P. M. P a m i s h v i l i, Ис-
следование раннефеодалного могильника «Ивгсар», ТКАЭ, I, Тб., 1969, стр. III).

⁷⁵ აღსანიშნავია, რომ გარდა რიყს ქვისა, აკლდამების საშენებლად უხმარიათ გვიშაქვის
ქვითილებიც. კერძოდ, წითელწყაროს ბოროსაველით, „სერებიან ველზე“ აღვმოგვჩვენა მცხოვ-
რებთა გადმოცემით (ცნობები შეკრება სტ. ჭინჭაშვილი) უპოვნიათ კარგად გათლილი კვადრ-
ებით ნაგები აკლდამა, რომელსაც თალიც ქვითილებით ქმონია გადაყვანილი. სიონის აკლდამასთან
შედარებითაა, ბუნებრივია, ამ „უგზოუკლოდ“ დაკარგულ ძეგლს გაცილებით მეტი ღირებუ-
ლება ექნებოდა.

⁷⁶ მ. ს ი ნ ა უ რ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ. გვ. 59—71.

საგანგებო საძვლეების გაჩენა ახალი საფეხურია აკლამების მშენებლობის საქმეში. თუმცა აშკარაა, რომ აკლამების ამ ჯგუფს ჯერ კიდევ არ გააჩნია ჩამოყალიბებული სახე (№ № 3, 6). ისინი ქრონოლოგიურად უშუალოდ ებმებიან № 1 აკლამას და მათი მშენებლობის ძირითად ხანად V ს. ბოლო უნდა მივიჩნიოთ, მით უმეტეს, რომ მათში ნაპოვნი მცირეოდენი მასალა უპირატესად იმდროინდელია.

ყოლოთოს აკლამების მომდევნო, ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანი ჯგუფი ხასიათდება სრულიად მარტივი გეგმით და შედარებით უფრო წაგრძელებული მოყვანილობით. საცხედრე სარეცლები იღებენ „П“-სებრ მოყვანილობას და რაც მთავარია, საცხედრეებს უკან, დასავლეთით, აკლამის დასავლეთი კედლის ძირას, ჩნდება საგანგებო საძვალე განყოფილება, რომელიც თავდაპირველად, ჩანს, შედარებით მცირეა, ხოლო მოგვიანებით კი კედლის მთელ სიგრძეს მოიცავს (აკლამები № 5, 7, 9, 10); აღნიშნული აკლამები ქრონოლოგიურად, ჩანს, უშუალოდ ებმებიან აკლამების II ჯგუფს და მათი მშენებლობის ძირითად ხანად V ს. ბოლო და VI ს. უნდა მივიჩნიოთ.

როგორც ყოლოთოს აკლამებში აღმოჩენილი ინვენტარის მიმოხილვიდან ჩანს, თითქმის ყველა მათგანი საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში ყოფილა გამოყენებული, რასაც საძვალეებში დაგროვილი ძვლების დიდი რაოდენობაც მოწმობს, მაგრამ მაინც არც ისე ხანგრძლივ, როგორც ეს სიონის აკლამაში დადასტურდა. ყოლოთოს აკლამებიდან მიმდინარე ნივთიერი მასალა სრულიად გარკვევით თარიღდება V—VIII სს. VIII ს, გვიანდელი საგნები მათ არ მოეუციათ.

როგორც ჩანს, აღნიშნული სამარხები VIII საუკუნის გასულს უნდა იყოს მიტოვებულ-მივიწყებული, თორემ შეუძლებელია მომდევნო საუკუნეებისათვის დამახასიათებელი მასალის ერთი-ორი ნიმუში მაინც არ აღმოჩენილიყო რომელიმე მათგანში (მსგავსად ივრის სიონისა).

გეგმით ყოლოთოს აკლამები თითქმის ყველა ერთი ყაიდისაა და საკმაოდ დიდ სიზარტვეს ამტკიცებენ ივრის სიონის აკლამასთან. როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველოში (და საერთოდ კავკასიაში) ადრეფეოდალური ხანის დასაწყისისათვის გავრცელდა აკლამების გარკვეული ტიპი, რომელიც დამახასიათებელია როგორც ყოლოთოსათვის, ასევე სიონისათვის. მაგრამ, ჩვენი ვარაუდით, სიონის აკლამის უშუალო თანამედროვეებად მაინც უნდა მივიჩნიოთ ყოლოთოს III ჯგუფში გაერთიანებული აკლამები, რომლებიც ძირითადად VI ს-თა დათარიღებული⁷⁷.

⁷⁷ ადრეფეოდალურ ხანაში, გარდა კავკასიისა, მსგავსი მიწისქვეშა აკლამები ფართოდ ყოფილა გავრცელებული სხვა ქვეყნებშიც. ასე მაგალითად, იუგოსლავიაში, ადგილ ნიშში აღმოჩენილია აკლამა, რომელიც გეგმითა და შენების თავისებურებით ძლიერ წააგავს ჩვენებურ აკლამებს.

ნიშის აკლამას აქვს ნახევარწრიული თაღით გადახურული მოგრძო, ოთხკუთხი საკანი და რამდენიმე მოკლე შესასვლელი ტალახი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ნიშის აკლამა, შიდა ფართობის განაწილებით, საკმაოდ თავისებურია: საკნის წინა ნაწილი ორი ტიხრით სამ თითქმის თანაბარ ნაწილადაა გაყოფილი (იხ. ტაბ. XXIV, სურ. 7). ამ ძეგლის გამთხრელი ლ. მირკოვიჩი ნიშის აკლამას ადრექრისტიანული ხანით, კერძოდ IV—V სს. ათარიღებს (იხ. Л. М и р к о - в и ч, Старохришћанска гробница у Нишу, «Старица», нова серия, V—VI, Белград, 1956, стр. 53).

მაგრამ, არა თუ ასეთ შორეულ მხარეებში, არამედ თითქმის მთელ ჩრდილოეთ კავკასიაში, აგრეთვე ადრეფეოდალური ხანიდან იწყებს გავრცელებას მიწისქვეშა აკლამები, თუმცა მათს გვერ-

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე, ჩვენი რწმენით, ივრის სიონის აკლდამა VI საუკუნით უნდა დათარიღდეს.⁷⁸

აკლდამის ხნოვანების განსაზღვრის შემდეგ, ბუნებრივია, ისმის მისი კუთვნილების საკითხი. როგორც სიონის, ასევე მისი თანადროული და მსგავსი სხვა აკლდამები, ვფიქრობთ, უნდა მიეკუთვნებოდეს ადრეულ შუასაუკუნეთა საზოგადოების იმ სოციალურ ფენას, რომელიც სათავეში ედგა ქვეყნის ფეოდალიზაციას, თანაც აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ასეთი მიწისქვეშა საძვალე-სამარხები ძირითადად წარჩინებულ საერო პირთა კუთვნილებად უნდა მივიჩნიოთ.

როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ გვიანანტიკურ საქართველოში არსებული ტრადიცია კვლავ განაგრძობს არსებობას⁷⁹ და წარჩინებულთათვის შენდება საგანგებო მიწისქვეშა სამარხავები. მაგრამ თუ ანტიკური ხანისათვის ჯერ კიდევ არ ვიცით, იყო თუ არა ერთიმეორისაგან განცალკევებული საერო და სასულიერო პირთა სასაფლაოები, ადრეფეოდალურ ხანაში საესებით აშკარად ჩანს, რომ ქრისტიანული სარწმუნოების გავრცელების შემდგომ წარჩინებულ საერო და სასულიერო პირთა სამარხები ცალ-ცალკე შენდებოდა. სასულიერო პირთა საძვალეები უპირატესად ეწყობოდა ახლად დაარსებულ ეკლესია-მონასტრებში, კერძოდ კი უძველეს საეკლესიო ნაგებობათა ქვეშ საამისოდ ნაგებ საძვალეებში, რომლებიც იმთავითვე გამიზნული იყო სასულიერო მამათა განსასვენებლად. ამის მეტყველ მაგალითს, სხვა რომ არა იყოს რა, წარმოადგენენ იყალთოსა და ნეკრესის უძველესი ეკლესიები, რომელთა ქვეშაც დიდი და კარგად მოწყობილი საძვალეებია გამართული⁸⁰.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თუ გვიანანტიკური ხანისათვის დიდრონი მიწისქვეშა აკლდამები ძირითადად ქართლის სამეფოს დედაქალაქ მცხეთისთვის ჩანს დამახასიათებელი, ადრეფეოდალური ხანიდან, ეტყობა, მათი გავრცელების არეალი საგრძნობლად გაფართოებულა, რაც გამოწვეული უნდა იყოს ცალკეულ მხარეებში, ახალ ფეოდალურ მიკროპოლიტიკურ ორგანიზმთა წარმოქმნა-ჩამოყალიბებით. ან კიდევ ძველადვე არსებულის გაძლიერება-განმტკიცებით.

ამგვარი პოლიტიკური ერთეულები არა თუ ადრეფეოდალურ ხანაში, არამედ უფრო ადრეც რომ არსებობდნენ ქართლის სამეფოში და რომ ამ ტრადიციას

დით ხშირად გვხვდება ნახევრადმიწისქვეშა, კერძოდ ფასადგამოჩენილი აკლდამები. (Б. Л. Кузнецов, Аланские племена Северного Кавказа, МИА, 106, 1962). ჩრდილო კავკასიის მაგალითისებრ, მიწისქვეშა აკლდამები მიჩნეულია აბორიგენული კავკასიური ტომების საკუთრებად. როგორც ცნობილია მიწისქვეშა აკლდამები ჩრდილო კავკასიაში ადრეფეოდალური ხანიდან მოკიდებული თითქმის XV ს-მდე განაგრძობენ არსებობას, ხოლო მომდევნო ხანაში უპირატესობას ინიშნებენ მიწისზედა, ორფერდასხურაიანი საძვალე სახლები.

⁷⁸ ასეთ დათარიღებას მხარს უჭერს აკლდამის გარშემო აღმოჩენილი კრამიტცი.

⁷⁹ მცხეთის საღვურის აკლდამას გამოხრელი, ვარაუდით, ანტიკური ქართლის წარჩინებულთა წრეს მიაკუთვნებს. (გ. ლ. მ. თ. ი. ძ. ე. ი. რ. ც. ი. ც. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი. დ. ს. ხ. ნ. შ. რ.). პროფ. ა. აფაქიძის მიხედვით, ანტიკური ხანისათვის მავზოლეუმის ტიპის სამარხები ქართლის სამეფოს უმაღლესი და უმდიდრესი მოხელეების დასაკრძალავ ნაგებობად უნდა მივიჩნიოთ (ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში. თბილისი, 1963, გვ. 108—109). ეს ასეა მიჩნეული არა მარტო საქართველოს, არამედ ჩრდილო შავი ზღვისპირეთის მასალებითაც) იხ. Б. Б. Формановский, Склеп Еврисияны и Ареты в Ольвии, ИАК, вып. 3, стр. 19; აგრეთვე В. В. Латышев, Надписи, найденные в 1901, ИАК, вып. 3, 1902, стр. 56.

⁸⁰ Г. Чубинский, Архитектура Кахетии, стр. 39—43 и 260.

ეტყობა, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე აკლდამების განსაკუთრებით ფართო გავრცელება თან ახლავს ფეოდალიზაციის აღმავალ პროცესს და ამდენად აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში მათი აღმოჩენის შემთხვევები იქნებ დაგვეხმაროს ადრეფეოდალური ხანის ცალკეული, შედარებით მცირე ადმინისტრაციული ცენტრების მიგნებას, ან კიდევ მიახლოებით ცნობილთა ადგილსამყოფელის დაზუსტებაში.

რადგან სიონის აკლდამა, რომლის კუთვნილების საკითხიც ამჟამად ჩვენი ყურადღების ცენტრში დგას, აღმოჩენილია ქალეთის „ქვეყანაში“, ამიტომ ბუნებრივია, კითხვა, თუ რა მოცულობისა და პოლიტიკური შინაარსის მქონე შეიძლებოდა ყოფილიყო ქალეთი VI საუკუნისათვის და რა რეალური საფუძველი არსებობდა ამ მხარეში ასეთი განსაკუთრებული სამარხი ნაგებობის შექმნისათვის?

როგორც ჯუანშერის მიხედვით ცნობილია, ვახტანგ გორგასლის დროს საუფლისწულო კახეთში სულ ცოტა, 6 საეპისკოპოსო კათედრაა საეპარქიულდებული, კერძოდ, ჭუსთავეისა, ნინოწმინდისა, ჭერემისა, ჩელეთისა, ხორნაბუჯისა და აგარაკისა⁸⁴.

აქ ჩამოთვლილი საეპისკოპოსო ცენტრებიდან ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ჩელეთი, რომელიც, როგორც აღინიშნა კიდევაც, გაიგივებულია ისტორიულ ქალეთთან და ამ მხარის არა მარტო საეკლესიო, არამედ პოლიტიკურ ცენტრადაცაა მიჩნეული⁸⁵.

მას შემდეგ, რაც ძველი კახეთის პოლიტიკურმა ცენტრმა ბერ-ჩელეთმა (ანუ მერმინდელმა ქალეთმა) პირველობა დაუთმო გაერთიანებული კახეთ-კუხეთისა (და მასთან ნაწილობრივ შეერთებული ჰერეთის) ახალ პოლიტიკურ ცენტრს—უჯარმას⁸⁶, ჩანს, ქალეთს მაინც შეუნარჩუნებია ამ ახალ დიდ საერისთავოში შემავალი, შედარებით უფრო მომცრო პოლიტიკური ერთეულის მესვეურის როლი (ამის დადასტურებაა წმინდა ნინოს შეჩერება ქალეთის ქვეყანაში)⁸⁷.

პოსო ყოფილა. ხოლო VII ს. დამდეგისათვის მათი რიცხვი 35-ს აღწევდა (ს. ჭ ა ნ ა შ ი ა, იქვე, გვ. 20).

ეტყობა, თავის მხრივ, ისეთ დაყოფასაც უფრო ძველი საფუძველი აქვს, რაც არქეოლოგიური მასალების მიხედვით ვივარაუდოთ კიდევაც (გავიხსენოთ ბორის, კლდეეთის, ზღუდრის და სხვა კომპლექსები). შეგვიძლია ისიც ვივარაუდოთ, რომ წინარეჰისტორიულ ქართლში ასეთი მიკრო-პოლიტიკური ერთეულები (ცალკეული „სხეუბის“ სახით) გაცილებით უფრო მეტი ყოფილა, ვიდრე ადრეფეოდალურ ხანაში. ჩვენი აზრით, ადრეფეოდალური ხანის დამდეგიდანვე მომდინარეობდა შედარებით წარღმა პოლიტიკურ ერთეულთა გამსხვილება ადრეფეოდალურ პერიოდში.

⁸⁴ შემატანის სიტყვით, კახეთის საუფლისწულოში ვახტანგ გორგასალს ეპისკოპოსები დაუსვენა: „ერთი რუსთავს ერთი ნინოწმინდას, უჯარმის კარსა, რომელი გორგასალსა აღეშენა; ერთი ჭერემს მისსავე აღშენებულსა, და მუნ ქმნა ქალაქი ერთი შორის ორთავე ეკლესიათა, რომელი იგი მანვე აღაშენა: ერთი ჩ ე ლ ე თ ს, რ ო მ ე ლ ი ს ო ფ ე ლ ს ა შ უ ჯ ა ლაშენა; ერთი ხორნაბუჯს და ერთი აგარაკს რომელ არს ზუნანს გამართებით“ (ქ ე ა, I, გვ. 199).

ამ წყაროში დაცული, საეპისკოპოსოთა ნუსხა, როგორც ს. ჭანაშია თავის დროზე შენიშნავდა, არ უნდა იყოს სრული.

⁸⁵ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 180—181; დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, გვ. 42—27.

⁸⁶ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 46—47.

⁸⁷ ცხადია, ეს „მომცრო“ პოლიტიკური ერთეული ფაქტობრივად სხვა არაფერია, თუ არა ისტორიული კახეთის უდიდესი ნაწილი, კერძოდ ივრის მთელი ზემოწველი. ეს უკანასკნელი თავის მხრივ ჩანს, დაყოფილი იყო რამდენიმე ცალკე „ქვეყანად“, რომელთა შორისაც სადღესოდ სამი მინც

იერის სიონის აკლდამა ერწო-თიანეთის მხარეში ჯერჯერობით ერთადერთია. რომელიც ჯეროვნად არის შესწავლილი. გარდა ამისა, როგორც არქეოლოგიურმა ზევერამ დაგვანახა, ამ მხარეში, სახელდობრ ერწოში, კიდევ რამდენიმე აკლდამის გამოვლენაა მოსალოდნელი. კერძოდ, ასეთები გვეგულება სოფ. ბეწენურებში (სოფ. ნაქალაქარის სიახლოვეს) და სიონთგორში, სადაც არჩილ მეფის დროინდელი ნაგებობებია შემორჩენილი. ჯერჯერობით არ ვიცით იმ საკარადო აკლდამათა ზუსტი აღნაგობა და ხნოვნება, თუმცა, როგორც სოფ. ნაქალაქარში ჩატარებულმა საცდელმა თხრამ დაგვანახა, ბევრად უფრო ნომცრო რიყის მსხვილი ქვებით ნაგები და თალიანი აკლდამები იმ კუთხეში გვიანდელადღურ ხანაშიც ყოფილა გაერცელებული⁸².

ამზიგად, თუ გავითვალისწინებთ ყოველივე ზემოთ თქმულს, იერის სიონის არქეოლოგიური კომპლექსის ორი უმთავრესი ძეგლი—ბაზილიკა და აკლდამა—ადრეფეოდალური ხანის პირველი საფეხურიით უნდა დათარიღდეს მათგან შედარებით უფრო ძველად მიგვაჩნია სიონის ბაზილიკა (V ს.) და უშუალოდ მომდევნო ხანისად—აკლდამა (VI ს.). მათი მშენებლობა საკმაოდ კარგად ასახავს ქალეთის „ქვეყანაში“ მდებარე პოლიტიკური ცენტრის შემდგომ გაძლიერება-დაწინაურებას. სამწუხაროდ, სიონის არქეოლოგიურ ძეგლთა ერთი ნაწილი უკვე განადგურებული დაგვხვდა, თორემ უჯარმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ჯერ კიდევ 1951 წ. მიაქცია ყურადღება სიონის ეკლესიის მახლობლად მდგარი ორსართულიანი სასახლის ნანგრევს, ხოლო ოდნავ უფრო აღმოსავლეთით—ციხე-სიმაგრის ნაშთებს⁸³, რომლებსაც ამჟამად წყალსაცავის ქვაბულიდან ამოყრილი მიწის სქელი ფენა ფარავს. მართალია, იმ ნაგებობათა ხასიათი და რაც მთავარია, ხნოვნება ჩვენთვის მთლად გარკვეული არ არის, მაგრამ ზოგი ნიშნის მიხედვით მათში საკმაოდ არქაული ნაწილებიც უნდა ეიგულისხმოდ.

ციხე-სიმაგრე, კათედრალური ეკლესია, სასახლე და საგვარეულო საძვალე-აკლდამა კი ისეთი კომპლექსებია, რომლებიც ძალზე კარგად ახასიათებენ ამა თუ იმ სამოსახლოს როლსა და მნიშვნელობას მისი მიმდებარე „ქვეყნის“ პოლიტიკურ, ეკონომიურსა და კულტურულ „ცხოვრებაში“.

* *

ჩუქურთმანის სამარხი. აღნიშნული სამარხი მდებარეობდა აღმოსავლეთ უბნის აღმოსავლეთ ბოლოზე, აკლდამის შესასვლელის სიახლოვეს (იხ. სამაროვნის გეგმა, ტაბ. I). ნაგები იყო მოყვითალო, ადვილად ფხვნილი ქვიშაქვის უზარმაზარი ფილებით⁸⁴; შედგებოდა ორი სრულიად თანაბარი სიდიდის გან-

თველოში, თბ. 1952, გვ. 154—156; А. Л е к в и н а д з е, Материалы по монументальному строительству в Лазике, სსშ, XXII-B, თბ., გვ. 158—165, ტაბ. III.

⁸² რ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ბ. ჯ ო რ ბ ე ა ძ ე, ერწოს ველის დაზერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში. გვ. 13—22.

⁸³ სასახლის ნაშთების შესახებ ზეპირი ცნობა მოგვაწოდა პროფ. ირ. ციციშვილმა. რაც შეეხება ციხე-კოშკს, იგი 1951 წელსვე უკვე სრულიად განადგურებული ყოფილა. ციხე-სიმაგრის ადგილას სიონის საყდამყოფო და კლუბია აღმართული.

⁸⁴ ქვიშაქვის, რომელიც სამარხის ასაგებადაა გამოყენებული, ადგილობრივი მოსახლეობა „ქასურს“ უწოდებს და რამდენადაც ცნობილია, მისი სამტხლო არც სიონის მახლობლად და არც მის მიმდებარე ადგილებში მოიპოვება. აქვე აღსანიშნავია, რომ უჩვეულო არ არის ამგვარი ქვის გამოყენება სიონის სხვა ძეგლებში — კერძოდ, სამაროვნის ტერიტორიაზე მდებარე ადრეფეოდალური ხანის ბაზილიკაში, რომლის პერანგი ძირითადად შირიმის ქვისაგან იყო ნაგები, „ქასურს“ უხვადაა გამოყენებული სვეტების, სვეტისათვეებისა და სხვა ჩუქურთმანი დეტალებისათვის.

ყოფილებისაგან, რომელთაგან ჩრდილოეთით მდებარე არქეოლოგიური კლევა-ძიების დაწყებამდე შემთხვევით დაეზიანებინათ და მონგრეულ კუთხიდან პირწმინდად გამოესუფთავებინათ⁸⁵. ჩანს, სამარხის ამ განყოფილებიდან დიდძალ ძვლებთან ერთად გამოუღიათ რამდენიმე ნივთიც (თიხის ჭურჭელი და სხვა „წვრილი“ სამკაული), მაგრამ მათი შეგროვება ვერ შეძელთ. რაც შეეხება მეორე, სამხრეთით მდებარე განყოფილებას, იგი ხელუხლებლად იყო გადარჩენილი (ტაბ. XII, 2).

აღნაგობით, შენების ხელოვნებით და შემკულობით ეს სამარხი განცალკევებით დგას არა მარტო სიონის სამაროვნის სხვა სამარხებს შორის, უფრო მეტიც: მას შესატყვისი არაფერი მოეძებნება უფრო შორსაც, რის გამოც ამ სამარხს შედარებით ვრცლად განვიხილავთ.

სამარხის კედლები და სახურავი ნაგები იყო მთლიანი ქვებით, რომლებსაც შიგნითა პირი საგულდაგულოდ აქვთ მოსწორებულ-დამუშავებული, ხოლო გარეთა ამოზურცული ზედაპირი—უხეშად ნაჩოკნი. ასევე მთლიანი ქვებისაგან უნდა ყოფილიყო შედგენილი თავის დროზე ორივე განყოფილების სახურავებიც, მაგრამ ეტყობა სამარხის ხანგრძლივ და არაერთგზის გამოყენების გამო სახურავის მონოლითური ქვები დაზიანდნენ. კერძოდ, ჩრდილო განყოფილების სახურავის ქვა ერთიანად დაზარალებული და ნაკლული იყო, ხოლო სამხრეთი განყოფილების დასავლეთით ამოხვრეტილი იმ ზომაზე, რომ შიგ გოგორმე ადამიანი ჩატეულიყო. ჩანს სახურავად გამოყენებული უზარმაზარი მონოლითის ახლა-დახურვა არც ისეთი იოლი საქმე ყოფილა, მით უმეტეს, რომ „ქასური“ ადვილად ფხვნილადი და სიმტკიცეს მოკლებული ქვაა. ამ ზერელს, ეტყობა, ფარავდნენ სხვადასხვა სიდიდის ბრტყელი ქვებით, რათა საჭიროების შემთხვევაში იოლად ასახდელი ყოფილიყო. სამარხის სამხრეთ განყოფილებაში, რომელიც ხელუხლებელი დაგვხვდა, უკანასკნელი მიცვალებულის დაკრძალვის შემდეგ სახურავში ამოკვეთილი ზვრელი უსწორმასწორო ბრტყელი ფილებით და რიყის მომსხო ქვებით იყო დაფარული. (ტაბ. XII, 1), აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სამხრეთი განყოფილების სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეზე და ჩრდილოეთი განყოფილების დასავლეთ ბოლოზე ნაწილობრივ დაბჯენილი იყო სამაროვნის ზედა ფენის კუთვნილი ორი ქვის სამარხი (№ 2 და № 4, იხ. ტაბ. 1), რომლებიც გვიანფეოდალური ხანით თარიღდება.

მესამე სამარხის ორივე განყოფილებას გარედან, ძირის დონეზე შემოწყობილი ჰქონდა რიყის მომსხო ქვები.

სახურავის ქვების მოცილების შემდგომ გამოირკვა, რომ ორივე განყოფილებას ჰქონდა ერთი საერთო ტიხარი, რომელიც იმავე „ქასურის“ უზარმაზარი მონოლითისაგან იყო გამოთლილი. სწორედ ეს შუათანა ქვა წარმოადგენდა სამარხის ყველაზე უფრო სრულყოფილად დამუშავებულ ნაწილს. ტიხარის ქვას, ისევე როგორც ორ დანარჩენ გვერდითს, თავსა და ბოლოებში ამოჭრილი ჰქონდა ნარიმანდები, რომლებშიც თავკედლების მონოლითური გვერდები ჯდებოდა (ტაბ. XIII, 1). მიუხედავად იმისა, რომ ქვის ზედმიწევნით კარგად დამუშავების წყალობით სამარხის ორივე ნაწილი მეტად მკვიდრად იყო

⁸⁵ სწორედ სამარხის ამ მონგრეული კუთხიდან იყო აღებული ის ჩუქურთმანი ქვა, რომელიც 1962 წ. დასაწყისში საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომლებმა ი. კიკვიძემ და ი. გავოშიძემ მუზეუმში ჩამოიტანეს.

შეკრული, მშენებლები ამას არ დასჯერებია და აქა-იქ კუთხეებში მალა-ხარისხოვანი დულაბიც გამოუყენებიათ. სამარხს ჰქონდა ასევე წესიერად და-მუშავებული ქვით მოგებული იატაკი. საყურადღებოა, რომ მის მშენებლებს ჯერ დაუგიათ ერთი მთლიანი იატაკი (ორივე განყოფილებისათვის), რომელიც ორი ნაპრისაგან შედგებოდა, ხოლო შემდეგ სამარხის შვეული გვერდები ან იატაკზე დაუფუძნებიათ (ტაბ. XIII, 1).

ამრიგად, მესამე სამარხის მშენებლებს ამ ნაგებობის მოსაწყობად საკმაოდ დიდი ჯაფა აქვთ გაწეული და, რაც მთავარია, ისინი ქვის დამუშავების ჩინებული ოსტატებიც ყოფილან⁹⁶. რა თქმა უნდა, მისი შემკვეთი ოჯახიც არ უნდა ყოფილიყო სოციალურად რიგითი: დიდი ხელოვნებით აგებული ასეთი წყვილი „სარკოფაგის“ აშენებას უეჭველად დიდი ხარჯის გაღებაც დასჭირ-ლებოდა.

მაგრამ, მესამე სამარხის განსაკუთრებული ხასიათი მის ასაშენებლად გამოყენებული მასალის ხარისხითა და დამუშავების მაღალი ხელოვნებით როდი ამოიწურება. ამ მოზრდილ საგვარეულო განსასვენებელს შიგნიდან ორივე განყოფილების კედლების ზედა ნაწილში შემოუყვება 15 სმ სიგანე ჩუქურთმია-ნი ფრიზი, რომელზედაც გამოკვეთილია ადრეფეოდალური საქართველოს ხუროთმოძღვრებაში ფართოდ გავრცელებული გეომეტრიული ორნამენტი (ტაბ. X IV). ეს არის წრეებში ჩასმული, ფოთლისებური მოყვანილობის ჯვარედინი ნაქდევეები. როგორც უკვე ითქვა. ორნამენტის ამ სახეს, ხევისრული მასალების მიხედვით „ოთხკუთხაი ხუთანი“ ეწოდება⁹⁷. მსგავსი მოტივები ცნობილია სა-ეკლესიო ხუროთმოძღვრების ისეთ მნიშვნელოვან ძეგლებზე, როგორიცაა ბოლ-ნისის ტაძარი⁹⁸, სვეტიცხოვლის უძველესი ნაგებობა⁹⁹, აკვნება¹⁰⁰, წრომი, ივრის სიონის ბაზილიკა¹⁰¹, წოფის ეკლესია და სხვა¹⁰².

ასეთი შემკულობა ქართულ არქიტექტურაში ხანგრძლივ გამოიყენებოდა. მაინცდამაინც იგი ცნობილია V საუკუნიდან და საეკლესიო ხუროთმოძღვრება მას ძირითადად ადრეფეოდალურ ხანაში იყენებს.

ივრის სიონის მესამე სამარხის ჩუქურთმის ხნოვანების დადგენაში გვეხმარება თვით მისი ამოკვეთის მანერა და ხარისხი. ბოლნისის, სვეტიცხოვლის ძველი ნაგებობის, აკვნების და სხვათა კედლებზე ამოკვეთილი ასეთი ორნამენტი ხასიათდება შესრულების სინატიფით, ოსტატის დახვეწილი ხელით და, რაც მთავარია, ღრმა რელიეფურობით, რაც წარმოქმნის შუქ-ჩრდილის ეფექტურ შეხამებას. მართალია, ივრის სიონის ორნამენტული ფრიზი ნაკვეთია დიდი სიზუსტით, ისე რომ მილიმეტრობლივ არის დაცული ფრიზის სიგანე

⁹⁶ საყურადღებოა, რომ სამარხის ქვები გარედან, უხეშად დამუშავებულ ზედაპირზე, ვტყობა ორი სხვადასხვა იარაღის კვალი. რაც შეეხება სამარხის კედლების შიგნითა გლუვ ზედაპირს, აქ ქვები საბოლოოდ ხეხვით არის დამუშავებული.

⁹⁷ ვ. ბ ა რ ა ვ ე ლ ი ძ ე და გ. ჩ ი ბ ა ი ა, ქართული ხალხური ორნამენტი, I, ხევისრული 1939, ტაბ. VIII.

⁹⁸ Г. Ч у б и н а ш в и л и, Болнисский Сноп, ИЯ ИМК, IX, 1940, табл. VII—VIII.

⁹⁹ Д. М ш в е н и с р а д з е, Строительное дело в древней Грузии, 1952, табл. 80—81.

¹⁰⁰ ლ. რ ჩ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ხუროთმოძღვრების სამი უცნობი ძეგლი, ქართული ხელოვნება, II, თბ., 1948.

¹⁰¹ ირ. ც ი ც ი შ ვ ი ლ ი, ღასახ. ნაშრ., გვ. 49—50.

¹⁰² გ. ც ქ ი ტ ი შ ვ ი ლ ი, წოფი (ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევი), საქ. ისტ. გეოგრაფიის კრებული, I, 1960, გვ. 83—94, ტაბ. 18, 2.

და ორნამენტის დეტალთა ზომა, მაგრამ იგი მაინც ჩამდენადმე ზედპირული, მშრალი და სქემატურია. რაც ეგებ ბოლნურ, მცხეთურ და სხვა შესატყვისებთან შედარებით მის უფრო გვიანდლობას მოასწავებდეს. ამ ნიშნით იგი VIII—IX სს. უნდა დათარიღდეს. აქვე აღსანიშნავია, რომ ჩუქურთმიანი სამარხის „ავტორს“ ორნამენტის ნიმუშის შესარჩევად შორს არ დასკირდებოდა წასვლა, რადგანაც სწორედ ამ მოტივით საკმაოდ უხვად იყო შემკული სიონის ბაზილიკა.

მესამე სამარხის სამხრეთი განყოფილება, რომელიც თითქმის პირთამდე იყო სავსე ერთიმეორეზე დაშრეებული ჩონჩხებით, შეიცავდა 14 თავის ქალას. ამასთან ზედა ხუთი ჩონჩხი შედარებით სწორად იდო თავის ადგილზე, ხოლო დანარჩენთა ძვლები ზრეული იყო. არც თუ ისე მრავალრიცხოვან ინვენტარს, რომელიც ამ სამარხშია აღმოჩენილი¹⁰³, შუასაუკუნეთა კუთვნილ მასალებთან ერთად, მომდევნო თავში უფრო ვრცლად დაეახასიათებთ. ოღონდ მოკლედ გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ყველაზე ზედა ჩონჩხს ჩატანებული ჰქონდა აქ აღწერილი თიხის ორკუთხე კუთრკელი და ბრინჯაოს საყურე-რგოლი, ხოლო მის ქვედას—ღია მწვანე მინის ძაბრისებრი სასმისი (ტაბ. XXXII, 4). აღნიშნულ ინვენტარს იქვე, სიონში გათხრილ სხვა სამარხებშიც მრავლად მოეპოვება შესატყვისი. ამას გარდა. მათ საკმაოდ ახლო ანალოგები უჩნდებათ ერთი მხრივ შუა საუკუნეთა საქართველოს ნაქალაქარების—დმანისის¹⁰⁴, რუსთა-

¹⁰³ მესამე სამარხის სამხრეთი განყოფილებაში აღმოჩნდა შემდეგი ნივთები: 1) ქუჩქელი თიხის ორკუთხე (№ 8, ტაბ. XIX, 1). იდგა ყველაზე ზედა ჩონჩხის თავთან; აქვს ოდნავ ოვალური პირი, საკმაოდ მაღალი ცილინდრული ყელი, მრგვალი მუცელი, ბრტყელი ძირი და ამფორისებრი მოყვანილობის ღერობრტყელი, ორი ყური. ყურები ისეა მიძერწილი კუთრკელზე, რომ მათი თავები პირის ღონეზე მაღლა აღის. თიხა ძალზე წმინდაა, დამუშავებულია ჩარხზე და გამოშვარია კარგად. სიმაღლე — 9,5 სმ, პირის დიამ — 5,3 სმ; ძირის დიამ — 4,6 სმ. 2) სასმისი მინისა (№ 9, ტაბ. XXXII, 1), იდო მეორე ფენის მიცვალებულის თავთან, სამარხის სამხრ.-აღმ. კუთხეში, სახურავიდან 25—27 სმ სიღრმეზე. წარმოადგენს ძაბრისებრი მოყვანილობის ფეხიან კუთრკელს. აქვს გაშლილი მრგვალი პირი; ტანი ძირისაკენ მკვეთრად უეწროვდება და შემკულია კოპებითა მინისავე ძაფისებრი ხეობით. მრგვალი ქუსლი ქვეშოდან ოდნავ შეღრმავებულია. შინა თეთრალაა გამკვირვალე, ხოლო კოპები და მინის „ძაფები“ მოყავისფრო და მომწვანოა. სიმაღლე — 20 სმ, პირის დიამ — 8,7 სმ, ძირის ანუ ქუსლის დიამ — 4 სმ. კუთრკელი სამარხში ჩალეწილი იყო, ამჟამად აღდგენილია. 3) საყურე-რგოლი ბრინჯაოს (№ 13). იდო II ფენის მიცვალებულის თავქვეშ, სამარხის სახურავიდან 28 სმ-ს სიღრმეზე. წარმოადგენს ბრინჯაოს მომსხო მათულის ნახევარსაპირალს. დიამ — 2,3 სმ, ღროს დიამ — 2,5 მმ. 4) სამაჩქურე ბრინჯაოს (№ 10). აღმოჩნდა სამარხის შუა და ქვედა ფენებში. გარდა ერთისა, ყველა დამტრეულია. ის ერთი თავგახსნილი და წრიულად მორკალულია. ეანგისაგან ძლიერ დაზიანებული. რკალის დიამ — 5,5 სმ. 5) დიდი ბრინჯაოს იჭიკი (№ 11). აღმოჩნდა სამარხის ყველაზე ქვედა ფენებში. ტიპური ღილი წარმოადგენს ღრუ ბურთულას, რომელსაც ერთ მხარეს მირიჩილული აქვს ძაფის გასაყრელი ყუნწი. ღილები სხვადასხვა ზომისაა. უდიდესის დიამეტრის 0,9 სმ. შესაძლოა ეს „ღილები“ თავის ღრვში მძიმედადაც ყოფილიყო გამოყენებული. 6) ბეჭედი ბრინჯაოს (№ 12). აღმოჩნდა სამარხის აღმ. ბოლოში, სახურავიდან 60 სმ სიღრმეზე. რკალი მრგვალია, ფარავი ეწერო და ბრტყელი, ორივე ერთადაა ჩამოსხმული. რკალის დიამ — 1,8 სმ. 7) მძივე ბრინჯაოს (№ 14). აღმოჩნდა სამარხის ქვედა ფენაში. ერთი ღია ცისფერია (დიამ.—1,3 სმ), მეორე ბრტყელი და მუქი ლურჯი, მესამე მოყვითალო (დიამ. — 0,6 სმ).

¹⁰⁴ ვ. ჯაფარიძე, ქართული კერამიკა (XI—XII სს.), 1956, გვ. 18, ტაბ. I.

ვის¹⁰⁵, თბილისის¹⁰⁶, უჯარმის¹⁰⁷, და სხვა განათხარებში, ხოლო მეორე მხრივ — ამიერკავკასიის ფეოდალური ცენტრებიდან მომდინარე კერამიკულსა და მინის ნაკეთობაში. ყველა ეს ანალოგი ძირითადად XII—XIII სს. თარიღდება. შესაბამისად, რამდენადმე უფრო ხნიერად უნდა მივიჩნიოთ ბრინჯაოს ის სამაჯურები, ბეჭდები, ღილები, მინის კურკლის ნატეხები და ზოგიც სხვა რამ, რომლებიც სამარხის ქვედა ფენებიდან მომდინარეობენ. მაგრამ მათი კავშირი ადრეფეოდალური ხანის სამარხულ ინვენტართან საეჭვოა და ამდენად XI ს. უწინარეს დროს მათ მაინც ვერ მივაკუთვნებთ.

ამრიგად, ირკვევა, რომ მესამე სამარხს, რომელიც ორნამენტის მიხედვით VIII—IX სს. თარიღდება, შუაფეოდალურ ხანაში სხვები დაჰპატრონებიან და თავიანთ საოჯახო საძეგლად შექცევათ იგი. უფრო მეტიც, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ სამარხმა თვით შუაფეოდალურ ხანაშიც კი გამოიცვალა პატრონი. ზინცდამაინც, შესაძლოა, ხუთი უკანასკნელი მიცვალებული, რომელთა ძელებიც არ იყო ახეული, იმ ერთი გვარის ან ოჯახისა იყოს, რომლებსაც საბოლოოდ დაუსაკუთრებიათ აღნიშნული სამარხი.

სამარხის გარეგანი ზომა: ორივე განყოფილების საერთო სიგრძე 2,40 მ; სიგანე—2,05 მ; სიმაღლე—1,05 მ; შინაგანი ზომა: ჩრდილო განყოფილების სიგრძე—1,99 მ, სიგანე აღმ. ნაწილში—0,59 მ, დასავლეთ ნაწილში—0,60 მ; სიღრმე—0,78 მ; სამხრეთი განყოფილების სიგრძე—2,02 მ; სიგანე აღმ. ბოლოს—61,5 მ, ხოლო დასავლეთ ნაწილში—0,63 მ, სიღრმე—0,78 მ, ჩრდილო გრძელი კედლის სისქე 0,25 — 0,27 მ; შუათანა კედლისა—0,27,5 მ, სამხრეთი კედლისა 0,26—0,28 მ. რაც შეეხება სახურავის ქვებს, მათი საშუალო სისქე უდრის 22—25 სმ-ს.

საქართველოსა და საერთოდ ამიერკავკასიაში შესწავლილ სამაროვნებზე, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, შიგნიდან ჩუქურთმით შემკული სამარხის აღმოჩენის შემთხვევა არის აღუნიშნავთ. შესაძლებელია, ამა თუ იმ სამარხის შიდა კედელზე აღმოჩნდეს რაიმე ცალკეული ნიშანი თუ მონოგრამა, ან ქვის მთელის დამლა, მაგრამ ასეთი რთული ორნამენტული ფრინის არსებობა კავკასიაში უბრეცენდენტოა. საერთოდ სამარხთა შიგნიდან მოხატვა ბევრგანაა ცნობილი და საამისოდ თუნდაც ბოსფორის სამეფოს ნეკროპოლთა მაგალითი გამოდგებოდა, მაგრამ საქართველოში ცნობილ აკლდამა-სამარხებში არც ფერწერული მოხატულებაა ცნობილი¹⁰⁸.

არანაკლებ საყურადღებოა თვით სამარხის აღნაგობაც. იგი თავიდანვე მოფიქრებული ყოფილა როგორც ორგანოფორმული ნაგებობა, ხოლო ამგვარი სამარხები არც თუ ისე ხშირად გვხვდება საქართველოში და საერთოდ კავკასიაში¹⁰⁹.

¹⁰⁶ გ. ლომთათიძე, რუსთაველი წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მსკა, I, თბილისი, 1955, გვ. 171—196. მ. ჩხატარაშვილი, რუსთაველი საუკუნეთა მოქიქავი კერამიკის ერთი თავისებური სახეობა, „მაცნე“, 1964, № 3.

¹⁰⁸ გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წ. ზამთარში, მსკა, I, თბილისი, 1955, გვ. 119—165.

¹⁰⁷ გ. ლომთათიძე, უჯარმაში წარმოებული თხრის წინასწარი ანგარიში, 1953.

¹⁰⁹ თუ არ მივღებთ მხედველობაში სტ. მენთეშაშვილის შემოთავაზებულ ცნობას, რომლის მიხედვითაც ყოლითოს ერთ-ერთ აკლდამაში თითქმის შენიშნულ იქნა კედლის მხატვრობის ნაშთი.

¹⁰⁰ შეიძლება გახსენება არმაზისხევის, IV ს. სამარხთა შორის გამოჩენილი 46-ე ქვისმარხისა, რომელიც გრძელი ტიხარით იყო ორად გაყოფილი (მცხეთა, I, 1955, გვ. 124, მარჯვ. შენ. I, სურ. 89).

შუაფეოდალური ხანის ძეგლები

ადრეფეოდალური ხანის ბოლოსათვის აღმოსავლეთ საქართველომ მრავალმხრივი ცვლილება განიცადა. ცალკეული სამთავროები იშუშებდნენ მურვან ყრუს მიერ მიყენებულ უმძიმეს ჭრილობებს და თანდათანობით ძლიერდებოდნენ; მტკიცე საფუძველი ეყრებოდა საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლას. პირველობისათვის კიდილში კახეთის სამთავრო ერთ-ერთი მოწინავე იყო: იგი ზომ ქართლის სამეფოს განაპირა მხარეებიდან ყველაზე ადრე განცალკევდა და დაწინაურდა. ახალმა პოლიტიკურმა და ეკონომიურმა ვითარებამ, რამაც განსაკუთრებით ნათლად VIII ს. ბოლოდან იჩინა თავი, გაძლიერების გზაზე მდგომი კახეთის სამთავროს ცხოვრება საკმაოდ თავისებური გზით წარმართა¹.

უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია, რომ VII ს. ბოლოდან დაკნინება იწყო ქ. უჯარმამ და კახეთის სამთავროს პოლიტიკური ცენტრი ჯერ ბოჭორმაში, ხოლო XI ს. დასაწყისისათვის თიანეთში გადავიდა².

მართალია, კახეთზე გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზის მოშლამ და მურვან ყრუს შემოსევის შემდეგ მცხეთის დაკნინებამ უარყოფითად იმოქმედა ივრის ხეობის შემდგომ განვითარებაზე, მაგრამ ერწო-თიანეთის მხარეს მაინც არ დაუკარგავს მნიშვნელობა—მეტადრე მაშინ, როდესაც საქართველოს გაერთიანებისათვის ბრძოლა გადამწყვეტ ფაზაში შევიდა.

„ქართლსა ზედა“ ბრძოლისათვის კახეთის მთავრებს დიდ უპირატესობას ანიჭებდა მათი ქვეყნის ძალზე ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობა, კერძოდ კი—ივრის ხეობიდან არაგვზე გარდამავალი გზები, რომელთა უმთავრესი ნაწილი სწორედ ერწო-ქალეთის მხარეში იყო მოქცეული.

ამ მხარისა და კერძოდ ერწო-ქალეთის სტრატეგიული მნიშვნელობისა და როლის შესახებ „ქართლის ცხოვრება“ გვაწვდის უაღრესად საყურადღებო ცნობას, რომელიც განძის ამირა ფადლონის და სრულიად საქართველოს მპყრო-

¹ მ. ლ ო რ თ ქ ი ფ ა ნ ი ძ ე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963.

² დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დამოწმ. ნაშრ., გვ. 112.

როგორც ცნობილია, კვირიკე დიდის მიერ თიანეთში აშენებული „სახლი სახელოვანი“ აგრეთვე დიდხანს არ დარჩენილა კახეთის სამთავროს ცენტრად. ზაგრატ მესამის მიერ ამ სასახლის აოხრების შემდეგ, კვირიკეს სამთავროს ცენტრი უფრო აღმოსავლეთით, ალაზნის ხეობაში, თელავში გადააქვს: სამთავროთა შორის გამართულ ბრძოლაში ეს უკანასკნელი მოწინააღმდეგისათვის უფრო მიუწვდომელი იყო.

ბელის ბაგრატ IV-ის ბრძოლას ეხება. როდესაც ბაგრატის მიერ განადგურებული ფადლონის ლაშქარი ღართისკარის მიდამოებში დაწებდა ქართველებს, გაქცეულმა „ფადლონ თხუთმეტითა ოდენ ცხენოსნითა წარვლო გზა წილკნისა და მიეხზა პირსა არაგვისასა, და გახდა ნარღუევთა გზით ერწოლ“³, სადაც მან თავი ფადლონის მოციქულად გამოაცხადა. ერწოში ფადლონს „დახუდა კაცი ვინმე მეცნიერი, რომელი იცნობდა ფადლონს“ და იგი შეიპყრო იმ მიზნით, რომ მიეგვარა თელავში მყოფი აღსართანისათვის. მაგრამ ამას ერწოელი კაცი დამოუკიდებლად კი არ სჩადის, არამედ ტყვე ჭერ მიჰყავს ქალეთს, სადაც ზის მესხი აზნაური ისაკ ტოლობელისძე. იმ დროს ციხე-ქალაქები უჯარმა და, ბოჰორმა უკვე ბაგრატ IV-ს უკირავს, მაგრამ, მიუხედავად საქართველოს მეფის ასეთი უპირატესობისა. ისაკ ტოლობელისძეს ტყვე ფადლონი ქალეთიდან იქვე ბოჰორმაში ბაგრატ მეოთხესთან კი არ მიჰყავს არამედ, უმოკლესი გადასასვლელით — თელავში აღსართანთან. ერწოელი კაციცა და ისაკ ტოლობელისძეც მაინცდამაინც კახეთის მთავრის მომხრეები ჩანან და მის ხელისუფლებას სცნობენ. მათიანეს დამოწმებული ადგილიდან ისიც კარგად ჩანს, რომ ერწოს „ქვეყანა“ XI ს. დასაწყისისათვის ემორჩილება ქალეთს, რომლის სათავეშიც აზნაური ზის. ჩვენი ვარაუდით, აზნაური ტოლობელისძის რეზიდენცია საგულისხმებელია სწორედ აწინდელი სიონის ადგილას არსებულ იმ, ტრადიციულ დაბასა თუ ქალაქური ტიპის სამოსახლოში, სადაც ადრეფეოდალური ხანისათვის ერწო-ქალეთის ქვეყნის რელიგიური და პოლიტიკური ცენტრი გვექონდა ნაგულისხმევი და სადაც რამდენადმე უფრო გვიანდელი სასახლისა და ციხის ნანგრევები უკანასკნელ დრომდე იყო შემონახული, ვიდრე წყალსაცავმა არ დაფარა ისინი (იხ. ზემოთ).

რომ X—XI სს. ივრის სიონი მართლაც დაწინაურებული და ძლიერი სამოსახლო ყოფილა, ეს ნათელჰყო ჩვენ მიერ იქ ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ. უკვე ვნახეთ, რომ სიონის ბაზილიკის გარშემო შუასაუკუნეთა დასაწყისშივე გაჩენილა საკმაოდ დიდი სასაფლაო, რომელიც რამდენიმე ასეული წლის მანძილზე ემსახურებოდა იქაურ მოსახლეობას. სამაროვნის სიდიდე, მრავალფენიანობა და კოლექტიურ ქვისსამარხებში დაკრძალულთა სიხშირე უნდა ჩაითვალოს იმის მეტყველ საბუთად, რომ შუაფეოდალურ ხანაში სიონის მოსახლეობა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ყოფილა. შუა ფეოდალურ ხანაში არ შეწყვეტილა დიდი აკლდამით სარგებლობაც; ამის გამო ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური მასალების მომცემ ჭგუფს სიონში შეადგენდა შუასაუკუნეთა სამარხები და მათში დაცული ინვენტარი. აღნიშნული მასალა შეგვიძლია გამოვიყენოთ როგორც უძვირფასესი პირველწყარო, რომლის მეშვეობითაც საშუალება გვეძლევა თვალი გავადევნოთ სიონისა და საერთოდ ივრის ხეობის მოსახლეობის სოციალური, ეკონომიური და კულტურული ისტორიის არაერთ მეტად საყურადღებო საკითხს.

მაგრამ, ვიდრე უშუალოდ ივრის სიონის შუაფეოდალური ხანის სამარხების და მათში დაცულ ნივთთა კომპლექსების აღწერასა და ზოგად დახასიათებაზე გადავიდოდეთ საჭიროდ მიგვაჩნია ცალკე გამოვეყნოთ სამარხების ერთი ჭგუფი, რომლებიც, მართალია, აღნაგობითა და გარეგნული ნიშნებით დიდ სიახლოვეს იჩენენ ადრეფეოდალური ხანის შირიმით ნაგებ სამარხებთან, მაგ-

³ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 311—312.

რამ ზოგი ნიშნით და მეტადრე ინვენტარის შედგენილობით უკვე სრულიად განსხვავებული არიან აღრეფეოდალური ხანის ტიპური სამარხებისაგან.

ჩვენი ვარაუდით, სიონის სამარხთა ეს ჯგუფი განეკუთვნება იმ გარდამავალ ხანას, როდესაც იწყება ეკლესიათა გარშემო რიგითი აღამიანების სამარხთა თავმოყრა და თანდათანობით ეყრება საფუძველი შუაფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელ სამარხეულ კომპლექსს. რადგან სამარხთა აღნიშნული ჯგუფი შინაარსით უფრო შუაფეოდალური ხანის სამარხებს უახლოვდება, მათაც განვიხილავთ შუაფეოდალური ხანის ძეგლებისადმი მიძღვნილ თავში.

ამ გარდამავალი ხანის, ასე ვთქვათ, შუაფეოდალური ხანის გარიყრაის—სამარხებს. მომდევნო ხანებში მრავალგზის გამო, ეტყობათ გადაკეთებათა კვალი და ახასიათებთ მრავალფენიანობა (საკუთრივ სამარხს შიგნით). ამასთანავე უმეტეს მათგანში თავდაპირველი ფენები დარღვეული და განადგურებულიც კი არის. მიუხედავად ამისა, სამარხთა აღნიშნულმა ჯგუფმა შემოგვინახა საკმარის საყურადღებო მასალა, რომელიც საშუალებას გვაძლევს ნაწილობრივ მაინც წარმოვიდგინოთ ის თავისებურება, რაც ახასიათებდა აღრეფეოდალურიდან შუაფეოდალურისაკენ გარდამავალ ხანას და ამ უკანასკნელის აღრეულ საფეხურს.

გარდამავალ ჯგუფში გაერთიანებული გვაქვს ქვემოთ აღწერილი სამარხები.

სამარხი № 5 (ტაბ. XIV—1, 2). მდებარეობდა აღმოსავლეთი უბნის აღმოსავლეთ ნაწილში. ნაგები იყო შირიმის ფილებით. თავდაპირველად ჰქონია შირიმისვე ორფერდა, სამნაწილედი სახურავი. მაგრამ მრავალგზის ახდა-და-ხურვის გამო, სახურავის დასავლეთი ნაწილი დაზიანებულია და სხვა ქვით შეუცვლიათ.

ორფერდა სახურავის სიგრძე—2,95 მ, სიგანე აღმოსავლეთ მხარეს 1 მ, სისქე კებთან—0,20 მ, ნაპირთან—0,18 მ, სამარხის შიდა სიგრძე—2,60 მ, სიგანე—75—80 სმ, სიღრმე—0,6 მ. გრძივი კედლებისათვის გამოყენებული შირიმის ფილების სისქე—0,16—0,17 მ. სამარხში, გარდა უკანასკნელად ჩასვენებული ორი მიცვალებულის ჩონჩხისა, აღმოჩნდა რამდენიმე ჩონჩხის ნაშთი. რომლებიც სამარხის აღმოსავლეთ ბოლოზე იყო მიხვეტილი. ამ ძეგლებში, სამარხის აღმოსავლეთი კედლიდან 0,64 მეტრზე იდო რკინის დანისათუ მახვილის ორი მოზრდილი ნატეხი (ინგ. № 19), რომლებიც დაფარულია სქელი ქანით და ქსოვილის ანაბეჭდებით (ორთავე ნატეხის სიგრძე — 0,16 მ. პირის სიგანე — 1,8 სმ).

სამარხი № 6 (ტაბ. XIV, 3). აღმოსავლეთი უბანი წარმოადგენს იმის კარგ ნიმუშს, თუ როგორ იყენებდნენ აღრეული ხანის სამარხებს შუაფეოდალურ ხანაშიც. აღნაგობით უნდა ჩაითვალოს ტიპიურად აღრეფეოდალური ხანის დასასრულის ქვისსამარხებისათვის. შედგენილი იყო შირიმის სქელი, კარგად დამუშავებული, ერთიმეორეში ნარიმანდებით ჩასმული კედლებისაგან. მრავალგზის გამოყენების გამო შირიმისვე სახურავი დამტვრეულა და უკანასკნელი მიცვალებულის ჩასვენებისას იგი ქვიშაქვის ორი უსწორმასწორო ფილით გადაუხურავთ. სახურავის სიგრძე უდრიდა 2,10 მ, სიგანე შუაში—1,10 მ, სისქე 0,8 მ ეს სახურავი, ჩანს, მკიდროდ ჰფარავდა სამარხს, ისე რომ გადახდის შემდეგ ზედა ფენას თითქმის არ დასჭირებია პრეპარაცია. სამარხის შინაგანი სიგრძე უდრიდა 1,80 მ, სიგანე 0,70 მ, სიღრმე—0,65 მ; გვერდითი ქვების სისქე—0,18—0,20 მ.

სამარხში აღმოჩნდა დაკრძალულთა სამი სხედასხვა დროის ფენა. ამათ-
გან ყველაზე ზემოთ ეწყო სამი ჩონჩხი, რომელთა შორისაც სულ უკანასკნელი
(ეტყობა ქალი) ისე ჩაუსვენებიათ, რომ ადრე დამარხულთა ძვლები არ გაუნ-
ძრევიათ. მას შემორჩენილი ჰქონდა ტანისამოსის რამდენიმე ნაწილი და ერ-
თიც მეტად წმინდა ქსოვილის (შესაძლოა ლეჩაქის) მოზრდილი ნაწილი, გარ-
და ერთი, შუაფეოდალურ ხანაში ფართოდ ცნობილი ბრინჯაოს ყუნწიანი ბურ-
თულა ღილისა, ზედა ფენაში რაიმე ნივთი არ აღმოჩენილა.

შუათანა ფენა, რომელიც სამარხის პირიდან 0,45—0,60 მ სიღრმეზე იყო,
შეიცავდა მთლად არეულ ძვლებს და სამი თავის ქალას ნაშთს, რომლებიც სა-
მარხის სხედასხვა მხარეს უწესრავოდ იყო მიმოხვეული. ეტყობა, ზედა ფენა-
ში დაკრძალულთა ჰერმეტიკულუბმა მთლიანად არ ამოხვეტეს ეს სამარხი და უფ-
რო ადრე დაკრძალულთაგან რამდენიმე ნაშთი კიდევ დარჩა მის ძირა ნაწილში,
ამ არეულ ძვლებში და მიწანარევე მტვერში აღმოჩნდა:

1. **ჯვარი ბრინჯაოსი გულსაკიდი** (№ 22. ტაბ. XXXIV, 2)
გაეცემებულია საკმაოდ სქელი ფირფიტისაგან, აქვს ორკაპა მკლავები, რომელ-
თაგან ზედაზე ყუნწია მიჩრდილი. ქვედა მკლავი სხეებთან შედარებით დი-
ლია, რაც, ყუნწთან ერთად, ისეთ შთაბეჭდილებას ქმნის, რომ ჯვარი ღერძის
ზღვრულ დაგრძელებული. ჯვრის სიგრძე ყუნწიანად უდრის 4,7 სმ, სიგანე—
3,8 სმ.

2. **მძივი მინისა**, ცრემლისებრი მოყვანილობისა, ლურჯი, დაწერილე-
ბულ ნაწილში გახვრეტილი სიგრძე უდრის 0,9 სმ.

რა თქმა უნდა, ინვენტარის სიმცირე ხელს გვიშლის გადაჭრით მსჯელო-
ბაში, მაგრამ მაინც შეიძლება გარკვეული დასკვნის გამოტანა. კერძოდ, მხედ-
ველობაში გვაქვს სამარხი II ფენაში აღმოჩენილი ორკაპა მკლავებიანი ჯვა-
რი. ამგვარი ჯვრები ჩვენში ძირითადად ცნობილია ადრეფეოდალურ ხანაში,
როდესაც ისინი ფართოდ გამოიყენებოდა ხუროთმოძღვრული ძეგლების შემ-
კულობაში (ბოლნისი, აკვანება, თეთრი წყარო, წრომი და სხვა)⁴. გარდა აღნიშ-
ნული ძეგლებისა, ეს ე. წ. ბოლნური ჯვრები ხშირადაა გამოსახული ქვემო
ქართლში ცნობილ სტელებზედაც. სიონის მე-6 სამარხის ბრინჯაოს ჯვარი აზ-
ლო დგას თეთრიწყაროს იმ ეკლესიაზე გამოსახულ ჯვართან, რომელიც ადრე-
ფეოდალური ხანით თარიღდება⁵ და აგრეთვე აკვანების ეკლესიაზე ყურძნის
მტევნებისა და ფრინველთა კომპოზიციაში მოქცეულ რამდენიმე უფრო ად-
რეულ ჯვარის გამოსახულებასთან. მაგრამ სიონის ჯვარი მათგან იმით განსხვა-
ვდება, რომ თუ ბოლნისის, აკვანებისა და თეთრიწყაროს ჯვრებს ტოლი მკლავ-
ები აქვთ, სიონის ჯვრის ღერძის მკლავები ოდნავ უფრო დაგრძელებული
და მასიურია, ვიდრე გვერდითი, რაც იმის მანიშნებელი უნდა იყოს, რომ
სიონის ჯვარი შედარებით გვიანი დროისაა (IX—X სს.).

სამარხი №8 (ტაბ. XV, 2), აღმოსავლეთი უბანი. ნაგები იყო შირიმის,
საკმაოდ კარგად დამუშავებული ფილებით. სამარხს ჰქონდა სამ-სამნაწილია-
ნი გრძივი კედლები და აგრეთვე სამნაწილიანი ორფერდა სახურავი. სახურავ-
ის ერთი ქვა ჩატენილი იყო. სამარხის სახურავის სიგრძე — 2,05 მ, სიგანე —

⁴ რ. შმეგლინგი, ქართული ხუროთმოძღვრული ორნამენტი, თბ., 1955, გვ. 31.

⁵ ნ. ბეჩენიშვილი, ბოლნისის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქ. ისტორიუ-
ლი გეოგრაფიის კრებული, II, 1964, ტაბ. V.

0,9 მ, სისქე შუაში, კეხთან — 0,23 მ, ნაპირთან — 0,3 მ, შიდა სიგრძე — 1,90 მ, სიგანე—0,85 მ, სიღრმე—0,64 მ. გრძივი კედლის სისქე—0,15—0,17 მ.

პრეპარაციის შემდეგ გაირკვა, რომ ჩასვენებული ყოფილა ორი მიცვალებული. ადრე დამარხულის ძვლები აღმოსავლეთით იყო მიხვეტილი. სამარხში აღმოჩნდა რამდენიმე მძივი: ერთი ქალცედონისა, რძისფერი, ოვალური (№ 33); მეორე—მთის ბროლისა, მრავალწახნაგა (№ 34), მესამე—ლურჯი მინისა, პეოთხე — მოწითალო სარდიონისა, ოვალური (№ 34).

სამარხი № 10 მდებარეობდა აღმოსავლეთი უბნის სამხრეთ დასავლეთ კუთხეში. მონგრეული ჰქონდა დასავლეთი ბოლო და სახურავი. ნაგები იყო შირიმის მასიური და კარგად გათლილი ფილებით. სიგრძე—2,10 მ, სიგანე — 0,70 მ, სიმაღლე—0,62 მ. სამარხი კოლექტიური იყო და შეიცავდა ჩონჩხების რამდენსამე ფენას, სულ ზედა ორი არეული იყო, შესაძლოა განძის მაძიებელთა მიერაც, თუმცა თავის ქალები კარგად იყო დაცული. სულ ზემოთ, ძვლებზე შორის, აღმოჩნდა მოჭიქული ჭურჭლის ძირის ნატეხი (№ 65).

შემდეგ ფენაში, რომელიც ავრეთვე არეულ ძვლებს შეიცავდა, აღმოჩნდა: რკინის ორი სამაჯური 7 ნატეხად (№ 55) და ბრინჯაოს რგოლი (№ 56).

სამარხის სულ ქვედა ფენაში აღმოჩნდა ორი ცუდად დაცული ჩონჩხი, რომლის გარშემო ნაპოვნია შემდეგი ნივთები: მინის მოზრდილი ჭურჭლის 10 ნატეხი (№ 60); თხელი, მწვანე, გამჟვირავლე. შემორჩენილია მრგვალი, ქვეშიდან ოდნე შეზნეპილი ქუსლი (დმ— 7 სმ); საწელსაცხებლე მინისა (№ 61, ტაბ. XXXII). მასიური ქუსლით; მრგვალი მუცლის, ოდნე მაღალი, მრგვალი ყელისა და სწორი, განიერი ბაჟოს მქონე. მინა სქელია და ოდნე მომწვანო ელფერი გადაჰყარავს. იდგა სამარხის ჩრდილო კედლის ძირის დონეზე. სიმაღლე—4,8 სმ, ძირის დმ—2,8 სმ, მუცლისა—3,5 სმ. პირისა—2,1 სმ, ყელის სიმაღლე—1,8 სმ; სამაჯურები მინისა (№ 64, ტაბ. XXXIII). ერთი მთელია, მეორისგან კი ორი ნატეხია დარჩენილი. ორთვე განივკვეთი სამწახნაგა. გადაბმის ადგილას ღერო დაბრტყელებული აქვთ. მთელი სამაჯური მომწვანოა (დმ—5,5 სმ), ხოლო გატეხილი—დაზნული ლურჯი; მძივები მინისა (№ 62), მათ შორის 3 მუქი ლურჯი, ინკრუსტაციით შემკული. მძივები სარდიონისა (№ 62—63) ერთი მრგვალია, მეორე პატარა და ბრტყელი. ბრინჯაოს სამაჯურის ნატეხები (№ 57) თხელი ფურცლისაგან ნაკეთები. ერთ ნატეხზე საკეტის ნაშთია შემონახული. რკალის სიგანე 0,8 სმ, ფირფიტის სისქე—1 მმ; საყურე ბრინჯაოსი (№ 58). წვრილი რგოლი, რომლის თავებიც ერთიმეორეზეა გადასული (დმ — 1,5 სმ). ბეჭედი ვერცხლისა (№ 59, სურ. 17). აღმოჩნდა სამარხის შუა ნაწილში, სულ ქვედა ფენის ძვლებს ქვეშ. ვერცხლის ერთი მთლიანი ღეროსაგან არის გამოჰედილი, ვიწრო რკალი მხრებისაკენ თანდათანობით ფართოვდება და უშუალოდ გადადის ოვალურ ბრტყელ ფარაკში, რომელზედაც შუაში ამოკაწრულია ირიბი ნაქდევეებით შემოსაზღვრული, მოგრძო ოთხკუთხედი. ბეჭდის დმ—1,9 სმ, ფარაკის სიგანე—0,8 სმ.

საყურადღებოა, რომ მე-10 სამარხის ყველაზე ქვედა ფენა რამდენიმე სანტიმეტრით უფრო ღრმად იყო. ვიდრე საყურთივ სამარხის კედლების ქვედა დონე. ასეთი რამ სიონის სამაროვანზე არც თუ იშვიათია. მე-10 სამარხი იმი-

თაც იქცევს ყურადღებას, რომ მისი ქვედა ფენის ნივთები შუასაუკუნეების კვალობაზე საკმაოდ არქაული ჩანს და, თუ სამარხის აღნაგობისა და მისი ქვედა ფენის ნივთიერი მასალების მიხედვით ვიმსჯელებთ, იგი შესაძლოა აგე-ზული იყო ადრე ფეოდალური ხანის დასასრულს. მაინცდამაინც მისი სულ ზე-და ფენა შუაფეოდალურ ხანას არ გადმოსცილდება.

სამარხი № 12 მდებარეობდა № 11 სამარხის დასავლეთ გაგრძელება-ზე. ნაგები იყო შირიმის კარგად თლილი და ნარიმანდებით მტკიცედ დაკავში-რებული ფილებით (ტაბ. XV, 3), ხოლო შირიმისავე ორფერდა თავსახური სამი ნაწილისაგან შედგებოდა. სახურავის სიგრძე—2,20 მ, სიგანე—0,80 მ, სის-ქე კეხთან—0,17 მ, ნაპირებში—0,11 მ; სამარხის შიდა სიგრძე—1,80 მ, სიგა-ნე აღმ. ბოლოში—0,48 მ, დასავლეთ ბოლოში—0,51 მ. თითოეული გრძივი კედელი შედგენილი იყო ორ-ორი ფილისაგან. კედლის სისქე უდრიდა 13—15 სმ, სამარხის სიმაღლე—0,5 მ. სამარხში მიწა არ იყო ჩასული, შიგ დაკრ-ძალული სამი მიცვალებულის ძვლები თითქმის მთლიანად დაშლილი იყო. სა-მარხის ჩრდ. აღმ. კუთხეში აღმოჩნდა ბ რ ი ნ ჟ ა თ ს რ გ ო ლ ი (№ 105).

გარდა ზემოთ აღწერილი სამარხებისა, სამაროვნის აღმოსავლეთ უბანზე კიდევ იყო შირიმის კარგად დამუშავებული, ნარიმანდიანი ფილებით ნაგები № 14 სამარხი (ტაბ. XV, 1). რაც შეეხება დასავლეთ უბანს, იქ ადრეფეოდა-ლურიდან შუაფეოდალურისაკენ გარდამავალი ხანის სულ ორიოდ სამარხი გა-მოვლინდა. მათ შორის საყურადღებოა შემდეგი:

სამარხი № 8 მდებარეობდა დასავლეთი უბნის სამხრეთ ნაწილში. მი-სი სახურავი მდებარეობდა 0,7 მეტრის სიღრმეზე მიწის ზედაპირიდან. ნაგები იყო შირიმის საკმაოდ სქელი და მასიური ფილებით. გრძივი კედლები სამ-სამი ნაწილისაგან შედგებოდა. თავკედლებს ამოკვეთილი ჰქონდათ ნარიმანდე-ბი. თავის დროზე სამარხს ჰქონია შირიმისავე ორფერი სახურავი, რომელიც დაზიანებული აღმოჩნდა (ტაბ. XVI, 1). სახურავის სიგრძე—2,10 მ. ორფერდა ჩაწილის სიგანე 0,72 მ, სისქე კეხთან—23 სმ, ნაპირზე—10 სმ; სამარხის შიდა სიგრძე—1,88 მ, სიგანე—0,48 მ, სიღრმე—0,56 მ.

სამარხში მიწა იყო ჩაცვენილი უქანასკნელ დაკრძალულთა სა-ხურავის დონიდან 0,4 მ სიღრმეზე. ამას გარდა, სამარხის თიხატყეპნილ იატაკზე ეყარა ადრე დაკრძალულთა დაფერფლილი ძვლები, რომელთა შო-რის მხოლოდ თ ი ხ ი ს ქ უ რ ტ ლ ი ს ერთი ნატეხი იქნა ნაპოვნი.

სამარხი № 14 (ტაბ. XVI, 2) ნაგები იყო შირიმის კარგად თლილი, ნა-რიმანდებიანი ფილებით, გრძივი კედლები შედგენილი იყო ორ-ორი ფილისა-გან, ხოლო თავკედლებად თითო-თითო ეყენა. თავის დროზე ამ სამარხსაც ორფერდა სახურავი უნდა ჰქონოდა, მაგრამ დროთა ვითარებაში ერთი ქვა ში-რიმის ბრტყელი ლოდით შეუცვლიათ. სახურავის სიგრძე—2,1 მ, სიგანე—1 მ, შიდა სიგრძე 1,90 მ, სამარხის სიგანე—0,56 მ, სიღრმე—0,65 მ, ქვების სისქე—0,13 მ. (ტაბ. XVI, 3). სამარხში აღმოჩნდა სამი ჩონჩხი, რომელთაგანაც ყვე-ლაზე უკეთ სულ ქვედა იყო დაცული. ზედა, დაზიანებულ ძვლებს შორის სა-ხურავიდან 0,3 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა. ე ე რ ო ტ ხ ლ ი ს ბ ე ქ ე დ ი (№ 308, სურ. 27) ბრტყელკალიანი (დმ — 2 სმ). მხრები ოცნება გაგანიერებულია და უშუა-ლოდ უერთდება გულის მოყვანილობის ფარაკს, რომელიც შუაზე გაღარუ-ლია და შემკულია ორნამენტით (ზედ თითქოს სევადის კვალიც ჩანს). სულ ქვედა ჩონჩხს (სიღრმე—0,60 მ) ახლდა ვერცხლისავე ორი ბეჭედი, ერთი მათ-

განი (№ 306, სურ. 17) მასიურია და ჩამოსხმით უნდა იყოს ნაკეთები. აქვს შიგნიდან ბრტყელი რკალი, რომელიც მხრებისაკენ ოდნავ განიერდება და უერთდება მაღალ, კონუსური მოყვანილობის „ფარაკს“. რკალის დმ—2,3 სმ „ფარაკის“ სიმაღლე 0,5 სმ. მეორე (№ 307, სურ. 17) ბრტყელია და აქვს განიერი რკალი, რომელიც უშუალოდ ერთვის ბრტყელსა და მასიურ ფარაკს. ფარაკზე ამოყაწრულია M-ის მსგავსი ნიშანი. რკალის გარეთა სიბრტყეც შემკულია წყვილ-წყვილი ნაქდევეებითა და მონოგრამის მსგავსი ნიშნებით (მხრებზე), ბეჭდის დმ—2,2 სმ, რკალის სიგანე—0,7 სმ, ფარაკის სიგრძე—1 სმ. სიგრძე—0,8 სმ.

გარდა სამარონის ამ ძირითადი უბნებისა შირიმის ფილებით ნაგები ორი სამარხი აღმოჩნდა ეკლესიის შიგნითაც.

სამარხი № 1 მდებარეობდა ეკლესიის შუა ნაგში, საკურთხეველის მხარეს (იხ. გეგმა). აგებული იყო შირიმის საუცხოოდ დამუშავებული ფილებით. სამარხის სახურავი დაენგრიათ იქ მომუშავე მანქანებს, მაგრამ ნაშთების მიხედვით მაინც ჩანდა, რომ იგი ორნაწილედი და ორფერდა ყოფილა (ტაბ. XVII. 1), სამარხის სახურავის სიგრძე—2,40 მ, სიგანე—1 მ, სისქე კეხთან—0,18 მ; ნაპირებში—0,12 მ, სამარხის შიდა სიგრძე — 1,90, მ, სიგანე — 0,55 მ, სიღრმე—0,65 მ, კედლების სისქე—8 სმ. სამარხში აღმოჩნდა ერთი ძლიერ ცუდად დაცული ჩონჩხი და იმ სუღარის ნაშთები, რომელშიც იგი ყოფილა გახვეული. თავის ქალაზე შერჩენილი ჰქონდა ქუდის ნაშთები (შემდგომ ქუდი ნაწილობრივ აღდგენილ იქნა). გარდა ამისა, სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს ვიწრო-ფარაკიანი ბეჭედი (№ 510).

სამარხი №2. შედგენილი იყო შირიმის კარგად თლილი ფილებით და № 1 სამარხს დასავლეთიდან ებჯინებოდა. ეტყობა, ამ სამარხში მიწა მხოლოდ სახურავის ჩანგრევის შემდეგ ჩაცვენილა. სამარხის შიდა სიგრძე—1,80 მ, სიგანე—0,52 მ, სიღრმე—0,52 მ, ფილების სისქე—10—12 სმ (ტაბ. XVII, 2). სამარხში აღმოჩნდა ერთი უთავო ჩონჩხი, რომელსაც არავითარი ნივთი არ ხლეგბია თან.

შირიმით ნაგები ეს ორი სამარხი, ჩანს, ყველაზე ძველთაგანი უნდა იყოს ეკლესიის შიგნით. ისინი ძლიერ ემსგავსებიან ეკლესიის გარეთ აღმოჩენილ შირიმის სამარხების ზემოაღწერილ ჯგუფს, რომლებიც შემდგომ არაერთგზის ყოფილან გამოყენებული. მაგრამ, მათგან განსხვავებით, ეკლესიის შიგნით აღმოჩენილი № 1 და № 2 სამარხები ხელმეორედ აღარ გამოუყენებიათ და მათ ჩვენამდე პირვანდელი სახით მოაღწიეს. სავარაუდოა, რომ ამ ორ სამარხში შედარებით დაწინაურებული სასულიერო ან საერო პირები იყვნენ ჩასვენებული. ამასთანავე № 2 სამარხში აღმოჩენილი უთავო ჩონჩხი, შესაძლოა. შორეულ ომში დაღუპული წარჩინებული მხედრისა იყოს (თუ კი მტერმა მისი მოკვეთილი თავი წაიღო).

ადრეფეოდალურიდან შუაფეოდალურისაკენ გარდამავალი ხანისა და შუაფეოდალური ხანის ადრეული საფეხურის კუთვნილი სამარხებისათვის, როგორც აღწერილობიდან ჩანდა, დამახასიათებელია შემდეგი:

1) სამარხთა ძირითად საშენ მასალად გამოყენებულია შირიმის კარგად დამუშავებული ფილები, რომლებიც კუთხეებში ნარიმანდებითაა დაკავშირებული. ამასთანავე ამ სამარხთა სახურავების ცალკეული ქეები, გვიანანტიკუ-

რი და ადრეფეოდალური ტრადიციისამებრ ისეა გათლილი. რომ ორფერდა სახურავის შთაბეჭდილება იქმნება.

სამარხთა მოწყობის აღნიშნული წესი სიონში, ეტყობა, ადრეფეოდალური ხანიდანვე კარგად ყოფილა ცნობილი, რაც იქვე, ეკლესიის შორიასლოს. VI—VIII სს. შირიმით ნაგები სამარხების აღმოჩენითაც დადასტურდა.

სამარხთა მოწყობის ამგვარი წესი ფართოდ იყო გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოში. მაგრამ განსაკუთრებით იგი ჩორ-ალაზნის აუზისათვისაა დამახასიათებელი (მაგ. ერწო, თიანეთი, მატანი).

აქვე უნდა შეინიშნოს, რომ, თუ საკუთრივ ადრეფეოდალურ ხანაში სამარხთა კედლები უპირატესად მთლიანი ფილებით შენდებოდა, გარდამავალი ხანის სამარხთა გრძივი კედლები რამდენიმე ფილისაგან არის შედგენილი, რაც ამ ტიპის სამარხთა შენების ხელოვნების დაქვეითების მანიშნებელია.

2) გარდამავალი და შუაფეოდალური ხანის ადრეული საფეხურის კუთვნილ შირიმით ნაგებ სამარხებში ძალზე ცოტაა ხოლმე ნივთები. მართალია ხანგრძლივი და მრავალგზისი გამოყენების შედეგად მაშინდელ სამარხთა თავდაპირველი ფენები ძალზე შელახულია, მაგრამ მათში ინვენტარის სიმცირე მარტო ამით არ უნდა აიხსნას. თუ ეკლესიის შიგნით დმოჩენილი ორი ხელუხლებელი სამარხის მიხედვით ვიმსჯელებთ, საერთოდ იმ დროის საზარხებში ნივთების ჩატანება, ეტყობა, მინიმუმამდე ყოფილა უკვე დაყვანილი.

3) ადრეფეოდალურიდან შუაფეოდალურისაკენ გარდამავალი ხანისათვის უკვე გამჭრალა ის ტიპიური კომპლექსები, რომელნიც ადრეფეოდალური ხანის სამარხებისათვის საერთოდ იყო დამახასიათებელი. ამასთანავე თანდათანობით წარმოიქმნება სამარხეული ნივთების ისეთი კომპლექსები, როგორიც შემდგომ შუაფეოდალურ ხანაში ესოდენ დამახასიათებელი ზღემა ინვენტარიანი სამარხებისათვის (რუსთავი, ერწო, მცხეთა, მატანი).

როგორც განათხარი, მასალა გვიჩვენებს, სიონის მოსახლეობა შუაფეოდალური ხანისათვის თანდათანობით კარგავს სამარხთა შენების ძველ წესს და სათანადო ნაგებობათა გამარტივებისა და გაიაფების ხარჯზე სამარხთა გარეგნული სახე უარესდება. უპირველეს ყოვლისა აღარ ხმარობენ შირიმის ქვას, რაც ან სათანადო სამტეხლოების ამოწურვით, ან ამ ქანის მოპოვება-დამუშავების სირთულთა და სიძვირით უნდა იყოს ნაკარნახევი.

ამასთანავე საყურადღებოა, რომ მოსახლეობის სწრაფი ზრდის შედეგად თავს იჩენს დასაჯრძალავი ადგილის ნაკლებობა, რაც აიძულებს ქირისუფალს ერთი მხრივ ხელმოკრედ გამოიყენოს უფრო ძველი უპატრონოდ დარჩენილი სამარხები, ზოლო მეორე მხრივ, ორ და სამ სართულად განალაგოს შედარებით გვიანდელი სამარხები.

მიუხედავად საკუთრივ შუაფეოდალური ხანის სამარხთა შენების ხელოვნების გაუარესებისა, მაშინდელი სამარხები დიდი მეცნიერული ინტერესის აღმძვრელია იმის გამო, რომ სამარხეული კომპლექსები თანდათანობით კვლავ მრავალფეროვანი და მრავალრიცხოვანი ზღება. ამ მხრივ სიონის სამაროვანმა ყოველგვარ მოლოდინს გადააჭარბა, მაგრამ ვიდრე სიონის საკუთრივ შუაფეოდალური ხანის სამარხეული კომპლექსების დახასიათებაზე გადავიდოდეთ, სა-

ჭიროდ მიგვაჩნია აღწერა რამდენიმე მაშინდელი ტიპური სამარხისა ცალ-ცალკე უბნების მიხედვით⁶.

აღმოსავლეთი უბანი მოიცავდა სიონის ბაზილიკის აღმოსავლეთი კედლის მიჯრით მდებარე მცირე ფართობს, რომელზედაც, გარდა ზემოთ აღწერილი აკლამისა და ჩუქურთმიანი სამარხისა, გაითხარა 27 რიგითი, კოლექტიური სამარხი. ამათგან რამდენიმე, შედარებით უფრო ადრეული, შირიმით ნაგები სამარხი წინამდებარე თავის დასაწყისშივე აღწერათ.

გარდა ორიოდე გამოწკლისისა (№№ 18, 20, 24), შუაფეოდალური ხანის ყველა სამარხი, როგორც ითქვა, შეიცავდა მეტ-ნაკლებ ინვენტარს.

აღმოსავლეთი უბნის შუაფეოდალური ხანის სამარხებს შორის საყურადღებოა:

სამარხი №1 (ტაბ. I) სანახევროდ დანგრეული, მდებარეობდა თხრილს სამხრ. აღმ. ნაწილში, ფლატის პირას. სამარხის კედლები შედგებოდა მოლურჯო ქვიშაქვის სქელი, საკმაოდ დაუდევრად გათლილი ფილებისაგან. სამარხის ერთ-ერთი გვერდითი ქვის სიგრძე — 2,15 მ, სიგანე — 0,90 მ, სისქე — 0,20 მ.

მიუხედავად იმისა, რომ ცნობისმოყვარეებს სამარხი გადაეჩხრიკათ, მაინც მოხერხდა დადგენა, რომ მასში 12 მიცვალებული ყოფილა ჩასვენებული. ცვლებს შორის აღმოჩნდა:

1) სამაჯური ბრინჯაოსი (ინვ. № 1) თავგახსნილი, ოვალურად მორკალული, შიგნიდან ბრტყელი, გარედან მომრგვალებული და თავებისა-კენ რამდენადმე გაწვრილებული.

2) სამაჯური რკინისა, თავგახსნილი, ნაკლული (№ 2).

3) ბეჭედი რკინისა (№ 3), რკალმოტეხილი, ბრტყელფარაკიანი, ცუდად დაცული.

4) მინის ჭურჭლის პირის ნატეხი (№ 4), მწვანედ გამჟღავნა-ვალე.

სამარხი № 9 (ტაბ. XVIII, 1) წარმოდგენდა ერთ-ერთ ყველაზე უფრო დიდ სამარხს მთელ სამაროვანზე. მისი კედლებიც ნაგები იყო შირიმის ფი-ლებით. ჩვეულებრივი სამარხებისაგან იგი, გარდა მოცულობისა, იმიტაც განს-ხვადებოდა, რომ კედლები მთლიანი ფილებით კი არ ჰქონდა ნაგები, არამედ შირიმის, შვეულად დაყენებული ფილების რამდენიმე მწკრივით. წყობაში მე-ტადრე კედლების ზედა ნაწილში გამოყენებული იყო დულაბიც. ამასთანავე უფრო დიდრონი ფილები სამარხის ქვედა ნაწილში იყო ნახმარი, ხოლო ზედა ხუთი მწკრივი შირიმისავე მომცრო ქვებისაგან შედგებოდა (ტაბ. XVIII; სურ. 2).

სამარხის სახურავი, რომელიც შეიცავდა შირიმისა და ქვიშაქვის მეტ-ნაკ-ლები სიდიდის 10 ფილას, ეყრდნობოდა სამარხის გრძივ გვერდებზე გარდი-გარდმო გადებული ქვის ორ „კოქს“ (ტაბ. XVIII, 2). სახურავი ხშირი ახლა-დახურვისაგან ძალზე დაზიანებული ჩანდა. სამარხს აშკარად ეტყობოდა, რომ რამოდენიმეჯერ იყო გადაკეთებული. სახურავის სიგრძე უდრიდა 3.30 მ, სი-

⁶ წიგნის მოცულობის შეზღუდვის გამო არ გვიხერხდება სიონის სამაროვნის ყველა სამარხის გამოკვეყნება, რაც ამგვარი ნაშრომისათვის დიდ დანაკლისს წარმოადგენს. თუმცა როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სამარხებისა და სამარხეული კომპლექსების ზოგადი დახასიათებისას მთელი მასალა იქნება გათვალისწინებული.

განე—1.70 მ, სამარხის შიდა სიგრძე—2,70 მ, სიგანე—1.1 მ სიღრმე (სახურავის დონიდან)—1.8—1,9 მ.

ზემოდან მდებარე ძელები მთლად ჩანაცრული იყო, მაგრამ მაინც აშკარად ჩანდა. რომ ჩვენ წინაშე იყო ერთ-ერთი ყველაზე დიდი კოლექტიური სამარხი: მასში სხვადასხვა ღრის დაკრძალულთა 42 თავის ქალას ნაშთი იპოვეს. განსაკუთრებით მრავალად იყო აღმოჩენილი ძელები მიხვეტილი სამარხის აღმოსავლეთ ბოლოში.

ბუნებრივია, საკმაოდ ხანგრძლივი არსებობის მანძილზე (რაც 42 მიცვალებულისათვის აქ ჩასაყვებლად უნდა ყოფილიყო საჭირო) სამარხში ჩონჩხები რამდენიმე ფენად უნდა დაშრევებულიყო. სახურავიდან 0.80—1,20 მეტრის სიღრმეზე ჩნდებოდა მხოლოდ უწესრიგოდ დაბნეული თავის ქალები, შემდეგ კი დანაცრულ ძელებთან ერთად გამოჩენა იწყო სამარხულმა ნივთებმა: მონეტა ვერცხლისა აღმოჩნდა სამარხის ჩ/დ კუთხეში, 1,20 მ სიღრმეზე. ქართული, XV ს. კონსტანტინე II-ისაა (№ 538); ქვევრის ნატეხი (№ 53), მოწითალო. ცუდად გამოშვარი. ზედაპირზე რელიეფური წიბო აქვს. აღმოჩნდა 1,30 მ სიღრმეზე; თიხის ქუჩქლის ნატეხი (№ 54) ორი მონაცრისფეროდაა გამოშვარი და გარედან გაცვილულია. ძირის ღმ—11 სმ. სამი ნატეხი მოწითალოა და ეკუთვნის სასუფრე ჭურჭელს, აღმოჩნდა 1,20—1,30 მ სიღრმეზე; აბზინდა ბრინჯაოსი (№ 42) აღმოჩნდა სამარხის აღმ. ნაწილში, სახურავიდან 1,40 მ სიღრმეზე. მრგვალია. დაბრტყელებულ ღეროზე ტყავის ნაშთით; დიდი ბრინჯაოსი, ბურთულა, ყუნწიანი, ფუყე (№ 43). მირჩილის ადგილას წიბო აქვს. სიგრძე—1.4 სმ, ღმ—0.9 სმ. აღმოჩნდა იქვე.

მონეტა ბრინჯაოსი (№ 537) აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-აღმ. კუთხესთან, 1,45 მ-ის სიღრმეზე. გატეხილია ორად, გაუწმენდავია, ვერ განისაზღვრა.

მომდევნო ფენაში (სიღრმე—1,45—1,65 მ) აღმოჩნდა შემდეგი ნივთები: ნატეხები მინის სხვადასხვა ქუჩქლისა (№ 46, 47. ტაბ. XXXII), მომწვანო, გამკვირვალე. მათ შორის საყურადღებოა ოდნავ სქელი პირის ნატეხები, რომლებსაც გარედან, ერთიმეორისაგან 3—4 მმ-ით დაშორებული ყავისფერი ნაწიბურები შემოუყვება. აქვე საყურადღებოა მრგვალი-მეტრიანი ქუსლებიც.

რკინის სამაჯურის 7 ნატეხი (№ 37) მიმოფანტული იყო მთელი სამარხის ფართობზე, 1,5 მ სიღრმეზე.

საყურე ვერცხლისა (№ 41, სურ. 18). აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ ნაპირას, 1,60 მ სიღრმეზე, გატეხილია ორად. კითხვის ნიშნის მოყვანილობისაა, თავდება ლითონისავე მრავალწახნაგა გამსხვილებული ბოლოთი. სიგრძე—3,6 სმ, რკალის ღმ—1,5 სმ.

ორი ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 38, სურ. 15) აღმოჩნდა სამარხის ჩრდილო ნაწილში; 1,60 მ სიღრმეზე. ერთი მთელია, წვრილი ფარაკის მქონე. (ბეჭდის ღმ—1,7 სმ). მეორე ოთხად არის გატეხილი. ბრტყელი ფარაკი და რკალი ერთიანად აქვს ჩამოსხმული;

საყურე ბრინჯაოსი, რგოლიანი (№ 44, სურ. 18). აღმოჩნდა სამარხის შუაში, 1,65 მ. სიღრმეზე. ბრინჯაოს რგოლზე (ღმ.—1,8 სმ) ჩამოკიდებული ყოფილა ვერცხლის ღერაკზე აგებული ქვის, ცრემლისებრი საკიდი (სიგრძე 2,5 სმ). მთლიანად საყურის სიგრძე უდრის 5,5 სმ;

მძივი მინისა (№ 45) ცისფერი, გამჭვირვალე, ოვალური, ოდნავ დაბრტყელებული. სიგრძე—0,7 სმ, სიგანე—0,5 სმ. აღმოჩნდა იქვე. სადაც საყურე.

№ 9 სამარხის ყველაზე უფრო ქვედა ფენაში (სიღრმე—1,70—1,90 მ) არც ერთი ჩონჩხი თავდაპირველი სახით არ იყო შემონახული. ჩალეწილ ძვლებში კიდევ აღმოჩნდა რამდენიმე ქვემოაღწერილი ნივთი, რომლებიც ამ სამარხის არსებობის ყველაზე უფრო ძველ ხანას მიეკუთვნება.

ოთხი ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 50. სურ. 15). მხოლოდ ერთია მთელი, მას აქვს ვიწრო ფარაკი შუაში ნაჭდევი წერტილით. (დმ. 1,8 სმ). ერთ-ერთ გატეხილ ბეჭედს აქვს მოზრდილი ფარაკი, რომელზედაც ლათინური N-ის მსგავსი ნიშანია გამოყვანილი.

სამაჯური ბრინჯაოსი (№ 49) აღმოჩნდა სამარხის ჩრდ.—აღმ. კუთხეში, 1,65 მ სიღრმეზე, რკალი ბრტყელია, ოვალური, თავგახსნილი. უდიდესი დმ—5,6 სმ.

მძივები მინისა სხვადასხვა ზომისა და ფერისა (№ 48). ოთხი ცისფერია. ერთი ლურჯი, ერთიც დაღარულზედაპირიანი, ცისფერი.

მინის ჭურჭლის 5 ნატეხი (№ 51) თხელი, მომწვანო. ერთი—პირისაა. აღმოჩნდა 1,85 მ სიღრმეზე.

სამარხი № 11 მდებარეობდა აკლდამის ტალანის სამხრეთი კედლის გვერდით (იხ. გეგმა), ისე რომ ამ სამარხის შენებისას ნაწილობრივ აკლდამის კედლის გარეთა მხარეც კი იყო დაზიანებული. მსგავსად მე-9 სამარხისა, ესეც შირიმის ფილებით იყო ნაგები და წარმოადგენდა საკმაოდ მოზრდილ „შენობას“. რომლის კედლის ცალკეული ქვათილები მაღალხარისხოვანი დუღაბით იყო შეკავშირებული. ამათგან უფრო დიდრონი სამარხის საძირკველში იყვნენ ჩადგმული, ხოლო მომდევნო მწკრივებში შედარებით პატარა ქვათილები იყო შეხმარებული (ტაბ. XIX). სახურავი შედგებოდა შირიმისა და ქვიშაქვის დიდრონი ფილებისაგან, თუმცა აღმ. ბოლოში კირზე ნაწყობი წვრილი ქვებიც შეიმჩნეოდა. სასურავის სიგრძე 2,7 მ, სიგანე — 1,3 მ. სამარხის შიდა სიგრძე—2,30 მ, სიგანე—1,10 მ. სიმაღლე—1,50 მ. სამარხში მიწა უმნიშვნელო რაოდენობით იყო ჩაყვანილი, ბოლო დაღეწილი ძვლები და სამარხეული მტკერი შეეზინათ სამარხის აღმ. ბოლოზე. ეს გროვა უნდა წარმოქმნილიყო მაშინ, როდესაც № 11 სამარხში სულ უკანასკნელი მიცვალებული ჩაუსვენებიათ. იგი იწვა სამარხის ჩრდ.—დას. ნაწილში, სახურავის დონიდან 0,8—0,9 მ სიღრმეზე (ტაბ. XIX, 1). ყველაზე ზედა ჩონჩხის სრული პრეპარატისათვის საჭირო გახდა აღმოსავლეთით მიზენიანი სამარხეული ნამთბრის გადარჩევა და ამოყრა. ამ გროვაში ძვლებს შორის აღმოჩნდა:

თიხის ჭურჭლის ხუთი ნატეხი (№ 71), ღია ფერად გამო-მწვარი ორყურა სასმისის, რომელსაც ტალღოვანი პირი, მაღალი ყურები და შიგნიდან დატანებული ირიბი „ფრჩხილისებრი“ ნაჭდევები აქვს. ეს ჭურჭელი დამახასიათებელია შუაფეოდალური ხანისათვის.

ქუსლი მინის ჭურჭლისა (№ 69). მწვანე, გამჭვირვალე. მრგვალი. შიგნით შეზნეილი. დმ—7 სმ (ტაბ. XXXII და XXI).

ნატეხები მინის ჭურჭლისა (№ 70). ცხრავე ეკუთვნის მუცელ-გამომბერილ ჭურჭელს, ღია მწვანე, გამჭვირვალე.

ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 66, სურ. 15). მრგვალი, წვრილი, ოდნავ დაბრტყელებული რკალი ექვსკიმიან ფარაკთან ერთადაა ჩამოსხმული. ფარაკის ზედაპირი დაწინწკლულია. დმ—2 სმ, ფარაკის დმ—1,2 სმ.

საყურეები ბრინჯაოსი (№ 67, სურ. 18). ერთი მოზრდილია. კი-
ბხვის ნიშნის მოყვანილობისა და თავდება მრავალწახნაგა, გამსხვილებული ბო-
ლოთი. რკალი გრებილია; სიგრძე—4,7 სმ; რკალის დმ—2 სმ. მეორე მომცროა
და ბოლო მოტეხილი აქვს. (ტაბ.—XXI).

ბეჭედი რკინისა (№ 68). დაფარულია სქელი ქანგით. აქვს მრგვა-
ლი რკალი და რომბისებრი ფარაკი. დმ—2,2 სმ, ფარაკის სიგანე—1,8 სმ.
მონეტა სპილენძისა (№ 539). არათანაბრად მრგვალი, ნაპირზაო-
ტეხილი, საქართველოს მეფე კონსტანტინე II-ისა. დმ 1,3 სმ. აღმოჩნდა სა-
მარხის ჩრდ-აღმ. კუთხეში, სახურავიდან 0,92 მ სიღრმეზე. ეს, XV სმ. მო-
ნეტა აღნიშნული სამარხის ერთ-ერთი ყველაზე ზედა ფენის კუთვნილება უნდა
იყოს. ან არა და სამარხის აღმ. ნაწილში ძელებისა და მიწის შეზღუდვის დროს
უნდა იყოს იქ მოხვედრილი. მაინცდამაინც, აშკარაა, რომ მე-11 სამარხი გეო-
ანფეოდალური ხანის დასაწყისში კვლავ გამოყენებული ყოფილა. ბუნებრივია
მთელი ის მასალა. რაც სამარხის უფრო ქვედა ფენებში მოგვცა. უფრო აღრინ-
დელია.

მე-11 სამარხის მომდევნო ფენაში სამარხის სახურავიდან 1,0 მ სიღრმეზე
თავი იჩინა ჩონჩხების ახალმა გვუფმა, რომელსაც ეჭირა სამარხის უფრო
აღმოსავლეთი ნაწილი. ხუთი .ერთიმეორის გვერდით ჩალაგებული ჩონჩხის
აღებისას სამარხში კიდევ შემდეგი ნივთები იქნა მოპოვებული:

ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 72 ტაბ. XXI, 3), გატეხილია, ჰქონია წვრი-
ლი რკალი და ოდნავ შესამჩნევი ფარაკი, სიგრძით 0,5 სმ.

საყურე ბრინჯაოსი (№ 73, სურ. 18). აღმოჩნდა სამარხის აღმოსა-
ვლეთ ნაწილში, 1,10 მ სიღრმეზე. რკალი წვრილი და მრგვალი აქვს (დმ—1,5
სმ). ზედ მიჩილილია პატარა რგოლი.

ზარაკი ბრინჯაოსი (№ 74). აღმოჩნდა იქვე. ყუნწიც და კონუსური
ტანცი ერთდროულადაა ჩამოსხმული. აკლია ენა. სიგრძე—2 სმ, ფუძის დმ—
1,5 სმ. (ტაბ. XX, 2).

ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 75, სურ. 15). აღმოჩნდა სამარხის ჩრდილ.
კედელთან, 1,08 მ სიღრმეზე. გამოჰედლია ძალზე თხელი ფირფიტისაგან.
წვრილი რკალი მხრებში ოდნავ განიერდება და გადადის ოვალურ ფარაკში.
რკალის დმ—2 სმ. ფარაკის სიგანე—0,8 მ.

ორი დიდი ბრინჯაოსი (№ 76). აღმოჩნდა წინ განხილული ბეჭ-
დის სიახლოვეს. ორივე მრგვალია, ფუყე, მრგვალი ყუნწითა და მოპირდაპირე
მხარეს პატარა შეერილით. მოზრდილის დმ—1 .1 სმ (ტაბ. XX, 2).

ლურსმანი რკინისა (№ 77) პატარა, სოკოსებრი თავიანი. სიგრძე—
2,5 სმ თავის დმ—1,5 სმ (ტაბ. XXI, 1).

ბეჭედი რკინისა (№ 78) რკალმოტეხილი. ბრტყელფარაკიანი. აღ-
მოჩნდა 1,05 მ სიღრმეზე, სამარხის შუა ნაწილში.

რკინის სამაჯურის ნატეხები (№ 79—80). 3 ეკუთვნის
ბრტყელრკალიან, თავშეკრულ სამაჯურს (დმ. 6 სმ), დანარჩენი 15 კი ოვალუ-
რად მორკალულ თავგახსნილ სამაჯურებს (ალბათ ხუთს).

რკინის დიდი გაურკვეველი დანიშნულებისა (№ 81).

მძივები მინისა (№ 82), 14 ცალი, სხვადასხვა ზომისა და მოყვანი-
ლობისა. აღმოჩნდა 1,05—1,15 მ სიღრმეზე. მათ შორის საყურადღებოა ცისფე-
რი და ცისფერი წერტილებით ინკრუსტაციამწილი მძივები.

მინის საგანი (№ 83) სამკუთხა მოყვანილობისა. ყურიანი.

მინის კურკლის ნატეხები (№ 85 და 86; ტაბ. XXXII), ორზე ყელ-ყურის ნაწილებია შემორჩენილი. ყელზე, რომლის სიგრძე უდრის 4 სმ. აქვს შვეული ზოლები, რომლებიც ქვემოთკენ თანდათანობით იშლებიან.

კურკლის ნატეხები. თიხის (№ 87). სამივე სხვადასხვა მოყვანის. სამზარეულო კურკლისა უნდა იყოს.

აღნიშნული ფენის ალების შემდეგ, თითქმის უშუალოდ მის ქვეშ. სულ რაღაც 3—8 სმ სისქე მიწის ალებისთანავე, სამარხის სახურავიდან 1,3 მ სიმაღლეზე თავი იჩინა დაკრძალულთა კიდევ ერთმა ჯგუფმა (ტაბ. XIX, 2), სადაც ჩონჩხები ერთიმეორის გვერდით, საკმაოდ მჭიდროდ იყვნენ ჩალაგებული (6 თუ თავის ქალა). სამარხის ეს მესამე ფენა ყველაზე მძლავრი გამოდგა და, გარდა ძვლებისა, 1,2—1,5 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა საკმაოდ საყურადღებო ნივთებიც, რომლებიც № 11 სამარხისათვის ყველაზე უფრო არჩაუღია.

13 ნატეხი რკინის სამაჯურებისა (№ 88). რკალი ყველას ბრტყელი აქვს. (ტაბ. XXI, 1).

ბრინჯაოს ორი სამაჯურის 11 ნატეხი (№ 89). რკალი ორივეს ღრუ აქვს, ღეროს დმ—0,5 სმ. აღმოჩნდა სამხრ-დას. კუთხეში. 1,25 მ სიღრმეზე (ტაბ. XXI, 2).

ღილი ბრინჯაოსი (№ 90) ბურთულა, ფუყე, ყუნწიანი (დმ — 0.8 სმ). იყო სამარხის დასავლ. ნაწილში, 1,3 მ სიღრმეზე.

ჯვარი ვერცხლის, გულსაკიდი (№ 94; ტაბ. XXXIV, 2). აღმოჩნდა სამხრეთით მდებარე ჩონჩხთან, 1,2 მ სიღრმეზე. ტოლმკლავებაა. აქვს ყუნწი და ჩამოსაკიდი რგოლი. მკლავები მომრგვალებულია და თითოეული მათგანი ბურცობითაა შემყული. სიგრძე (ყუნწიანად) უდრის 5.2 სმ. ყოველი მკლავის სიგრძე—2,5 სმ, ჩამოსაკიდი რგოლის დმ—0.8 სმ.

სამაჯური მინისა (№ 91; ტაბ. XXXIII), ორად გატეხილი: ეკეთა „მესამე ფენის“ ერთ-ერთ მიცვალებულს მარჯვენა მაჯაზე (ტაბ. XIX, 3). აღმოჩნდა სამარხის პირიდან 1,20 მ სიღრმეზე. მინა მუქი ლურჯია, განივი კე-ლი ოდნავ დაკუთხული აქვს, დმ—8,6 სმ.

სამაჯური მინისა (№ 92. ტაბ. XXXIII). გრებილი, მომწვანო. გამკვირვალე. თავების გადაბმის ადგილას, დაბრტყელებაზე რამდენიკე გარდიგარდმო ნაჭდევი აქვს. ეკეთა იმავე მიცვალებულს მარცხენა ზელზე. სამაჯურის დმ—9,3 სმ, რკალის სიმაღლე—0,5 სმ.

სამაჯური მინისა (№ 93, ტაბ. XXXIII). თაფლისფერი, გამკვირვალე, გრებილი. თავების შეერთების ადგილი დაბრტყელებული აქვს. აღმოჩნდა ძვლებს შორის 1,31 მ სიღრმეზე. დმ—7,5 სმ. სიმაღლე—0,7 სმ.

სამაჯური მინისა (№ 103; ტაბ. XX, 4), თაფლისფერი, მსხვილად გრებილი. დმ 8,8 სმ. აღმოჩნდა სამარხის შუაში, 1,35 მ სიღრმეზე.

სამაჯური მინისა (№ 104, ტაბ. XX, 7), თეთრად ირიზებული მრგვალრკალიანი. ოდნავ ასიმეტრიული, დმ—5,5 სმ. მაჯაზე ეკეთა სამარხის ჩრდილო კედელთან მდებარე, „მესამე ფენის“ ყველაზე ქვედა მიცვალებულს (სიღრმე—1.45 მ).

ხუთი მძივი მინისა (№ 102). ორი ცისფერია (ტაბ. XX, 2).

სამაჯურის სამი ნატეხი, რკინისა (№ 101).

ღილი ბრინჯაოსი (№ 95) ყუნწიანი, ბურთულა. ფუყე, აღმოჩნდა სამარხის შუა ნაწილში, 1,4 მ სიღრმეზე (ტაბ. XX, 2).

ოთხი ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 96). ერთი მთელია. აქვს წერილი, ბრტყელი რკალი და ოდნავ გაგანიერებული ფარაკი, რომლის შუაში წერტილია ამოჭედული, დანარჩენი ოთხი ნატეხი იმავე ტიპის სამი ბეჭდისაა. მთელი ბეჭდის ღმ—2 სმ-ია. ბეჭდები აღმოჩნდა „მესამე ფენის“ ძვლებს შორის 1,40—1,45 მ სიღრმეზე (ტაბ XXI, 3).

ორი ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 99, სურ. 15), მთელი, წინ განხილულის ტიპისა. ამათაც წერტილები აქვთ ამოჭედული ვიწრო ფარაკზე.

ნატეხები ბრინჯაოს სამაჯურისა (№ 97), ღრუ რკალიანი, სადა. აღმოჩნდა სამარხის შუა ნაწილში, ჩრდილო კედლის სიახლოვეს, 1,42 მ სიღრმეზე.

საყურე ბრინჯაოსი (№ 98), სპირალური, სადა. ღმ—1,8 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ჩრდ. ნაპირთან. თავის ქალას ქვეშ, 1,45 მ სიღრმეზე (სურ. 16).

ლილის ნატეხი, ვერცხლის (№ 100), ფუყე, ღილი ძალზე თხელი ფურცლისაგანაა გაკეთებული.

ჭურჭელი თიხისა (№ 105, ტაბ. XXI) გამოძწვარია შოწითალოდ, თხელია და ცალყურა. ყურის რკალი პირის დონეზე მაღლაა აწეული და ზედვეა მიძერწილი. აქვს საკმაოდ მაღალი ყელი, მრგვალი ტანი და მცირე ქუსლიანი ძირი. გარედან მოხატულია შავი საღებავით (წრეები და ზოლები). აღმოჩნდა 1,45 მ სიღრმეზე. სიმაღლე — 8,1 სმ, ძირის ღმ — 4,5 სმ, ქუსლის სიმაღლე — 0,4 სმ, ყელის სიმაღლე — 2,3 სმ, პირის ღმ — 4,8 სმ, ყურის სიმაღლე — 6 სმ.

ე. წ. III ფენის აღების შემდეგ 1,5 მ სიღრმეზე თითქოს სამარხის იატაკი უნდა გამოჩენილიყო, მაგრამ კედლების „საძირკველის“ დონეზე ოდნავ ღრმად. ჩრდილო კედლის სიახლოვეს, სამარხის შუა ნაწილში კიდევ აღმოჩნდა ერთი ჩონჩხი (ტაბ. XX, 1), რომელიც ან მანამდე არსებული სხვა სამარხისა უნდა ყოფილიყო, ან კიდევ მე-11 სამარხის ყველაზე უფრო ძველი მიცვალებულისა. მას არავითარი ნივთი არ ზღებია თან.

მე-11 სამარხის სამივე ფენაში სულ 34 თავის ქალა აღირიცხა. ყველაზე ქვედა ფენა (სამარხის თავდაპირველი მშენებლობის დროინდელი) არქეოლოგიური მონაპოვრის მიხედვით, შუაფეოდალურ ხანას ეკუთვნის.

სამარხი № 16 დასავლეთი ბოლოთი მიდგმული იყო ბაზილიკის აბსიდის ცოცოლზე (იხ. გეგმა). აეგოთ ქვიშაქვის ღიღრონი, საკმაოდ უსახური ფილებისაგან. საყურადღებოა, რომ ამ სამარხის მშენებელს „მომჭირნეობა“ გაუწყევია და სამარხის დასავლეთ კედლად ეკლესიის აბსიდის საძირკველი გამოუყენებია. ინვენტარის სიღარიბე და ნაშენობის დაუდევრობა ამ სამარხს აშკარად განასხვავებს შირიშის ფილებით კარგად ნაგები სამარხებისაგან (ტაბ. XXI, 1).

სამარხის გარეგანი სიგრძე უდრიდა 2,28 მ, სიგანე—0,91, მ, გვერდის სიმაღლე—0,74 მ. აღმოჩნდა საკმაოდ არეული და დამტკრებული ძვლები, რომელთა შორის 7 თავის ქალა აღირიცხა. ინვენტარი ძირითადად, სამარხის ქვედა ნახევარში იქნა მოპოვებული, თუმცა თითო-ორიოლა ნივთი ზედა ფენებშიც იყო გაბნეული.

ლილები ბრინჯაოსი (№ 117). ერთრ მთელია, მეორე—სამად გატეხილი; მთელი ღილი ფუყეა, ბურთულა, მოგრძო ყუნწიანი. მისი ღიამეტრი — 0,8 სმ-ია, სიგრძე—1,5 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ზედა ნახევარში.

წყველი სამაჯური ბრინჯაოსი (№ 116). რკალი შიგნიდან ბრტყელია, ზემოდან კი — წიბოიანი ე. ი. სამაჯურს განივკვეთი სამკუთხა აქვს. ორივე ოვალური და თავგახსნილია. მოზრდილის დმ — 5,7 სმ-ია. მსგავსი სამაჯურისაა კიდევ ერთი ნატეხიც (№ 118).

სამაჯურის 3 ნატეხი რკინისა (№ 119). ღერო ბრტყელი. სიგანე 0,7 სმ.

ორი ბურთულა ვერცხლისა (№ 120). შესაძლებელია საყურეებისა იყოს. ორივე ფუყეა და შედგება ორ-ორი ნაწილისაგან. ერთი ბურთულა ყუნწიანია. დიდი ბურთულის სიგრძე ყუნწიანად უდრის 3 სმ-ს. აღმოჩნდა სამარხის ქვედა ნახევარში.

რკინის სამაჯურების 29 ნატეხი (№ 121). ბრტყელღეროიანე-ბი, აღმოჩნდა სამარხის ქვედა ნახევარში.

საყურე ბრინჯაოსი (№ 122, სურ. 18) წარმოადგენს ბრინჯაოს ყუნწიან ღეროს, ბოლოზე მარჯნის დუბლირებული ორი მძივით. საყურის სიგრძე—2 სმ, სიგანე თელეზიანად—1,5 სმ.

ბურთულა ბრინჯაოსი (№ 123) ფუყე და მრგვალი, დმ — 0,6 სმ, აღმოჩნდა სამარხის ქვედა ფენაში.

მძივეები მინისა (№ 124), 13 ცალი. ერთი მოზრდილია და ცისფერი, დანარჩენები წვრილი, ცისფერი და მოყვითალო.

სამაჯური მინისა (№ 125;) მწვანე, გამჭვირვალე. გრეხილი; დმ — 9,3 სმ.

სასმისის ნატეხები მინისა (№ 126), მწვანე. მათ შორის არის მრგვალი (დმ—5,5 სმ), ქვევიდან შეზნეჭილი ქუსლი. სასმისის კედლები შემკული ყოფილა ყავისფერი კოპებით და პარალელურ ზეიებად განლაგებული ძაფებით. ერთ ნატეხზე ყურის ნაშთია. აღმოჩნდა სამარხის შუა და ქვედა ფენებში. (ტაბ. XX XII).

ხელადათიხისა (№ 127, ტაბ. XXVIII, 3, და XXX) გამომწვარია მოწითალო ჩალისფრად. აქვს გამობერილი მუცელი, დაბალი ყელი და ბრტყელი ყური, მოხატულია შავი საღებავით. სიმაღლე — 14,5 სმ, ძირის დმ — 6,2 სმ, პირის დმ — 6,2 სმ. აღმოჩნდა სამარხის სამხრ.-აღმ. კუთხესთან, 0,4 მ, სიღრმეზე.

სამარხი № 25 მდებარეობდა აღმოსავლეთ უბნის ჩრდილო განაპირას. აკლამის დასავლეთი კედლის ჩრდილო კუთხესა და № 24 სამარხს შორის (ტაბ. XX II, სურ. 3). დაუდევრად იყო ნაშენები და ეტყობოდა მრავალჯნის გადაკეთების კვალი. სახურავის ქვეები მთლად არეული ჩანდა, ხოლო კედლები სხვადასხვანაირი ქვებით იყო ნაგები. სამარხში აღმოჩნდა სხვა და სხვა დროს ღაქაძალელთა 5 თავის ქალა და შემდეგი ნივთები:

სამაჯური ბრინჯაოსი (№ 174) 5 ნატეხის სახით. ღრუ რკალიანი. ორი მძივი მინისა (№ 175). ცისფერი, ცილინდრული და მწვანე. მრგვალი.

სამაჯური ბრინჯაოსი (№ 176), თავგახსნილი, ბრტყელრკალიანი. დაბრეცილი. ღეროს სიგანე—0,5 სმ.

სამაჯურის ნატეხები მინისა (№ 177), მუქი ლურჯი, გრეხილი: დმ—7 სმ.

დასავლეთი უბანი მდებარეობდა ეკლესიის დასავლეთი კედლის ძირიდან და უფრო ფართო იყო. ვიდრე აღმოსავლეთისა; მაგრამ ამ მხარეზე სამარხები აღნაგობითა და ინვენტარით რამდენადმე უფრო ლარები ჩანდა. ამასთანავე, ამ უბანზე ძალიან ბევრი იყო გვიანფეოდალური ხანის სამარხები. ხოლო შუაფეოდალური ხანის თითქმის ყველა სამარხი ან გახსნილ-გასინჯული, ან უფრო გვიან ხელშეკრულად გამოყენებული იყო. ისევე როგორც წინა უბნის მასალების განხილვისას, აქაც მხოლოდ იმ სამარხებს აღუწერათ. რომლებსაც სამარხის საერთო დახასიათებისათვის მეტი მნიშვნელობა აქვთ.

სამარხი № 5 წარმოადგენდა უხეშად დამუშავებული შირიმის ფილებით ნაგებ სამარხს, რომლის სამ ნაწილედ სახურავზე მხოლოდ შუათანა, ვიწრო ქვა იყო შირიმისა (ალბათ სხვა. უფრო ძველი სამარხიდან აღებული). სახურავი მიწის ზედაპირიდან 1,10 მ სიღრმეზე იყო. (ტაბ. XXIII, 1). მისი სიგრძე უდრიდა 2,5 მ, სიგანე—1,35 მ. სამარხის შიდა სიგრძე—2 მ, სიგანე—0,6 მ, სიღრმე—0,7 მ, კედლის ქვის სისქე—0,11 მ, სამარხის ზედა ფენა შეიცავდა სამ დაზიანებულ ჩონჩხს, ხოლო ქვეშ. არეულ ძვლებსა და მიწას შორის კიდევ 5 თავის ქალა აღმოჩნდა. სამარხში იპოვეს შემდეგი ნივთები:

ბ ე ჯ ე დ ი ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს ი (№ 262, სურ. 16) ბრტყელკალიანი. მრგვალი. ნაპირებადკეპნილი, დმ—1,8 სმ.

თ ი ხ ი ს ქ უ რ ჯ ლ ი ს ო რ ი ნ ა ტ ე ხ ი (№ 263). ერთი მწვანედ მოქიქული ჯამისაა. მეორე—ორმხრივ მწვანედ მოქიქული ქალისა.

სამარხი №12 წარმოადგენდა დასავლეთი უბნის ყველაზე უფრო საყურადღებო და ინვენტარით მდიდარს, რომელიც აღნაგობითა და შინაარსით შეესაბამება აღმოსავლეთ უბნის მე-9 და მე-11 სამარხებს. მდებარეობდა დასავლეთი უბნის დაახლოებით შუა ნაწილში. კედლები ნაგები იყო შირიმის მეტ-ნაკლები სიდიდის ფილებით. წყობაში, რომელიც ორი და ზოგან სამი მწკრივისაგან შედგებოდა, გამოყენებული იყო დუღაბი. სახურავი. აგრეთვე შირიმის დიდრონი ფილებისგან შედგენილი, უკვე დაზიანებული დაგვხვდა (ტაბ. XXIII, 3). საყურადღებოა, რომ მე-12 სამარხის სახურავზე მოგვიანებით დაუკრძალავთ ორი მიცვალებული. ამასთანავე № 15 სამარხის დასავლეთი კედელი ამ სამარხის აღმოსავლეთ კედელზე იყო დაშენებული. აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ სამარხის კედლების ქვედა ნაწილში უფრო დიდრონი ფილები იყო გამოყენებული. ვიდრე ზემოთ. სამარხის შიდა სიგრძე—1,97 მ, სიგანე—0,85 მ, სიღრმე—1,30 მ. სამარხში, ბლომად იყო არეული ძვლები; რომელთა უდიდესი ნაწილი ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში იყო მიხვეტილი. აქ, და საერთოდ ზედა ფენაში, აღირიცხა 9 თავის ქალა, ხოლო უფრო ღრმად (სამარხის ქვედა ფენებში)—კიდევ 11. რადგან ვერ მოხერხდა ცალკეულ ჩონჩხთა პრეპარაცია თავთავის თანმხლები ინვენტარითურთ, სამარხში ნაპოვნ საგნებს აღუწერთ სამარხის პირიდან ათელილი სიღრმის მიხედვით, თანმიმდევრობით ზემოდან ქვემოთ.

ღ ი ლ ი ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს ი (№ 298), ბურთულა, ფუყე. შუაზე წიბოიანი; დმ—0,5 სმ. აღმოჩნდა სამარხის შუა ნაწილში, ჩრდილო კედლის სიახლოვეს (ტაბ. XXIV, 4).

რ გ ო ლ ი ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს ი (№ 288), წვრილი, რკალის ბოლოები ერთ-ერთ მხარეზეა გადასული.

საყურე ბრინჯაოსი (№ 289). წარმოადგენს მრგვალკეფიან რგოლს. რომელზედაც ყუნწია მიჩნეული. დმ—2 სმ (სურ. 18).

რგოლი ბრინჯაოსი (№ 290) სპირალურად მორკალული (ორ ხეიად). მრგვალკეფიანი. დმ—1,4 სმ (სურ. 18).

ღილები თუ მძივები ბრინჯაოსი (№ 291) სამი ცალი. ბურ-იულა, ყუნწიანი, მასიური. ერთს ყუნწის მოპილდაპირე მხარეს კუწუბო აქვს. დმ—0,6—0,7 სმ (ტაბ. XXIV, 4).

საყურის ნაწილი, ბრინჯაოსი (№ 292). წარმოადგენს ყუნწიან ღეროს, რომელსაც ბოლოში მიმაგრებული აქვს მარჯნის ორი მძივი, სიგრძე — 1,8 სმ; სიგანე—1,6 სმ (სურ. 18).

მძივი მინისა (№ 293) ცილინდრული, გლუვი, ცისფერი, დმ—1 სმ.

ზემოთ ჩამოთვლილი ნივთები (№ 88—93) აღმოჩნდა ერთად, სამარხის აღმ. ნაწილში, 064 მ სიღრმეზე და სავარაუდოდ, რომ მათი სახით ზელო გვაქვს კომპლექსი, რომელიც სამარხში ერთდროულადაა მოხვედრილი. უფრო ღრმა ფენამ მოგვცა შემდეგი ნივთები:

საყურე ბრინჯაოსი (№ 299), მრგვალკეფიანი, ყუნწიანი რგოლა. დმ—2 სმ. აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში, 0,8—0,9 მ სიღრმეზე. (სურ. 18).

იმავე ნივთის სიახლოვეს, იმავე დონეზე იყო აგრეთვე:

რგოლი ბრინჯაოსი (№ 300). შესაძლებელია სასაფეთქლე, სპირალური; დმ—1,8—2 სმ.

სამაჯურის ორი ნატეხი რკინისა (№ 301).

თიხის ქამის ნატეხი (№ 302). კეცი გამომწვარია მოწითალოდ. ლაფარულია ცისფერი ქიქური.

სასმისი თიხისა (№ 303) მოჩალისფროდ გამომწვარი. აქვს ბრტყელი ქუსლი, შებრტყელებული მუცელი, ოდნავ მაღალი ყელი და ტალღოვანი პირი. ყური მუცელზე და პირზე ჰქონია მიძერწილი. პირის ირგვლივ შავი საღებავით გამოყვანილი ხაზი შემოუყვება. სიმაღლე—9,5 სმ. ქუსლის დმ—4,6 სმ, მუცლის დმ—7 სმ (ტაბ. XXIX 2).

რგოლი ბრინჯაოსი (№ 279) წვრილრკალიანი, სპირალური. დმ—1,8 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ჩრდ-აღმ. ნაწილში, 0,90—0,95 მეტრის სიღრმეზე. იქვე იყო:

სამაჯური რკინისა (№ 280) ოვალურად მორკალული, თავგახსნილი, ორად გატეხილი.

სამაჯური მინისა (№ 281) მწვანე, გამჟვირეაღე, გრებილი. ღეროს შიგნით, აქა-იქ შეიმჩნევა მოწითალო ლაქები. დმ—4,5 სმ, ღეროს დმ—0,5 სმ (ტაბ. XXIV, 2, ქვედა).

მძივი მინისა (№ 282) ცისფერი, მრგვალი; მოგვაგონებს გაფუცვნილ მანდარინს. დმ—0,7 სმ (ტაბ. XXIV, 5).

მძივი სარდიონისა (№ 297) ცილინდრული, მოწითალო. დმ—1 სმ. აღმოჩნდა სამარხის აღმ. ნაწილში, 1 მ სიღრმეზე. (ტაბ. XXIV, 5).

ოთხი ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 286). სამი რკალმოტეხილია, მეოთხე—მთელი, ოთხივე ერთი ტიპისა: აქვთ წვრილი რკალი და ოდნავ დაბრტყელებული მხრები, ხოლო ზედ მცირე შევრილები. ამ შევრილებს შორის მოქცეულია ვიწრო და პატარა ფარავები. რომლებზედაც შუაში წრეხაზებია ნაქდები. დმ—2,1 სმ, ფარავის დმ—0,5 სმ, აღმოჩნდა სამარხის ჩრდ. ნაწილში 1.05 მ სიღრმეზე. (ტაბ. XXIV, 6, მარჯვნივ).

რკინის სამაჯურების 10 ნატეხი (№ 287), ბრტყელდროიანება.. აღმოჩნდა 1,05 მ სიღრმეზე.

ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 275), რკალი წვრილი აქვს და ოდნავ განიერებული, მოგრძო ფარაკი შუაში ჩახველეთილი. დმ—2 სმ. აღმოჩნდა 1.13 მეტრის სიღრმეზე (სურ. 15).

რკინის სამაჯურის 8 ნატეხი (№ 276).

ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 277) წვრილრკალიანი. მხრებზე აქვს თითო მცირე შევრილი. ბრტყელი ოვალური; ფარაკის შუაში წერტილიანი წრეხაზია ნაკღევი. დმ—2 სმ, ფარაკის სიგანე—0,8 სმ. აღმოჩნდა სამარხის შუა ნაწილში, 1.15 მ სიღრმეზე (სურ. 15).

რკინის სამაჯურის 4 ნატეხი (№ 278) ბრტყელი.

ლილი ბრინჯაოსი (№ 294) ბურთულა, შიგნიდან ფუყე. აქვს პატარა: ჯუნწი და მოპირდაპირე მხარეს—კუწობო. დმ—1,3 სმ. აღმოჩნდა სამარხის დასავლ. ნაწილში, 1,2 მეტრ სიღრმეზე.

ორი ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 283) იმავე ტიპისა, რაც № 277. ერთი მთელია. აღმოჩნდა სამარხის შუა ნაწილში 1,17 მ სიღრმეზე. (ტაბ. XXIV, 6).

სამაჯური ბრინჯაოსი (№ 284) რკალი ოვალური აქვს, ბრტყელი, თავგახსნილი; დმ—5.8×4.8 სმ (ტაბ. XXIV, 7).

რგოლი ბრინჯაოსი (№ 285). წვრილი რკალის ბოლოები ერთიმეორეზე გადადის. დმ—1.5 სმ. აღმოჩნდა თავის ქალების გროვის ქვეშ, 1,2 მ სიღრმეზე.

ბრინჯაოს სამაჯურების 23 ნატეხი (№ 70). ყველა ღრუ და: სადაა. ერთის დმ—5,4 სმ-ია. აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში, 1,15—1.20 მ სიღრმეზე.

წვრილი რგოლის ნატეხები ბრინჯაოსი (№ 271).

რკინის სამაჯურის 4 ნატეხი (№ 272). აღმოჩნდა სამხრეთ კედელთან, 1,20 მ სიღრმეზე.

სამაჯური მინისა (№ 273), მუქი შავი, გლუვი, შეერთების ადგილას დაბრტყელებული; დმ—6,3 სმ, ღეროს სიმაღლე—0,5 სმ (ტაბ. XXIV, 2, ზედა).

მინის სამაჯურის 12 ნატეხი (№ 274) წინ განხილულის ტიპისა.. აღმოჩნდა სამხრეთ კედელთან, 1,2 მ სიღრმეზე.

ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 295) წვრილრკალიანი. ვიწროფარაკიანი, შუაში ჩახველეთილი. აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში, 1,25 მ სიღრმეზე.

ორი ნატეხი რკინის სამაჯურისა (№ 296).

საყურადღებოა, რომ სამარხის ძირზედაც კი ჯერ მიეკვლიეთ ვერც ერთ ხელუხლებელ ჩონჩხს.

სამარხი № 29 ა მდებარეობდა № 39 სამარხს შიგნით, მისი იატაკის დონეზე. სახურავის ქვები გადაცლილი ჰქონდა, ეტყობა, № 29 სამარხის შენების დროს, ამასთანავე როგორც სურათიდან ჩანს (ტაბ. XXV, 1), № 29-ს სამარხი უფრო პატარა ყოფილა და მასზე დაშენებული № 29 სამარხის იატაკი

კის მხოლოდ ნაწილს მოიცავდა. სიგრძე — 1,88 მ, სიგანე — 0,70 მ, სიღრმე — 1,40 მ. კედლების სისქე — 8 - 9 სმ, სამარხი კოლექტიური იყო, თუმცა ძვლები და მიწა ისე იყო არეული, რომ არ მოხერხდა არც ერთი ჩონჩხის პრეპარაცია. შიგ ალმოჩნდა შემდეგი ნივთები:

ბეჭედი ბრინჯაოსი (№ 338) ვიწრორკალიანი, ვიწრო ფარაკი შუაში ჩაჩხვლელია.

რკალი სპილენძისა (№ 339), წვრილი, დაბრეცილი.

მძივი ბრინჯაოსი (№ 340) ბრტყელყუნწიანი და ძალზე წვრილ-ნახევრეტიანი, ფუძის დმ — 0,5 სმ.

მძივსაკიდი და მძივი ძვლისა (№ 341). მძივსაკიდი მრგვალია, ბრტყელი ყუნწით. სიგრძე — 1,5 სმ, ბურთულის დმ — 0,9 სმ (სურ. 18).

რკინის სამაჯურის ხუთი ნატეხი (№ 342).

მინის სამაჯურის 7 ნატეხი (№ 343). მუქი ლურჯი, გრებილი.

ობსიდიანის ნატეხი (№ 344).

ღილი მინისა (№ 345), არათანაბრივ მრგვალი, ბრტყელფუძიანი. ორნახევრეტიანი.

მძივები მინისა (№ 346), 32 ცალი, მრგვალი. 21 ზედაპირდაღარულია. უმეტესობა შავია, ურევია ცისფერიც.

„კაური“ (ნიქარა) 2 ც. (№ 347), საკიდებად გამოყენებული, თითო ნახევრეტიანი. უნდა წარმოადგენდეს ჩვენში ფართოდ გავრცელებულ ავგარონებს.

სამარხი № 30 მდებარეობდა აღმოსავლეთი უბნის ჩრდილო განაპირას. წარმოადგენდა მეტად უსახურ ქვისსამარხს, რომლის კედლებიც სხვადასხვა ზომის, თითქმის დაუმუშავებელი ბრტყელი ლოდებით იყო ამოშენებული (ტაბ. XXV, 2). სახურავის სიგრძე — 2,25 მ, სიგანე — 1 მ, სამარხის შიდა სიგრძე — 1,80 მ, სიგანე — 0,75 მ, სიღრმე — 1 მ. მასში არეულ ძვლებთან ერთად აღმოჩნდა:

ბრინჯაოს სამაჯურების 15 ნატეხი (№ 348). სამი სხვადასხვა სამაჯურისა უნდა იყოს, ყველა ფუყუა.

ხვია ბრინჯაოსი (№ 349) ჰგავს სასაფეთქლე რგოლს. დმ — 1,9 სმ.

სამაჯური რკინისა (№ 350), თავგახსნილი, ოვალურად მორკალული.

ნატეხები რკინის ბეჭდისა (№ 351). ერთზე შემორჩენილია ფარაკი, რომელზედაც მირჩილულია ვერცხლის ელიფსური ფირფიტა, ფირფიტაზე ამოკაწრულია ჩარჩოში ჩასმული ქართული მხედრული ასო (ს).

როგორც მონაპოვრის განხილვამ დაგვარწმუნა, დასავლეთ უბანზე დაკრძალულთა ქონებრივი მდგომარეობა რამდენადმე უარესი უნდა იყოს ეკლესიის აღმოსავლეთით დაკრძალულთაგან. ალბათ ეს იქნებ იმიტაც იყოს გამოწვეული, რომ ეკლესიის დასავლეთით მდებარე სასაფლაოს ნაკვეთი შედარებით დაბალ სოციალურ ფენას ჰქონდა მიჩენილი. ამასთანავე დასავლეთი უბნის იმ მონაკვეთმა, რომლის შესწავლაც გვხვდა წილად, უფრო მეტი გვიანფეოდალური ხანის სამარხები მოგვცა. ვიდრე აღმოსავლეთის უბანმა.

*
*
*

სამხრეთი უბანი. მას სხვებთან შედარებით ძალზე მცირე ფართობი ეკავა. ფაქტიურად ეს იყო ვიწრო, ორმეტრიანი ზოლი, რომელიც ეკლესიის სამხრეთით

მინაშენის კედლის ძირას, მის მთელ სიგრძეზე გადაჩენოდათ წყალსაცავის მშენებლებს⁷. მიუხედავად ამისა, მაინც მიეკვლიეთ და შევისწავლეთ ორმწკრივად განლაგებული 15 სამარხი (იხ. გეგმა), რომლებმაც უარესად საყურადღებო მასალები შეგვძინეს—როგორც სამარხთა აღნაგობის და თავისებურების, ისე სამარხეული კომპლექსის შესწავლის თვალსაზრისით. სამხრეთ უბანზე გათხრილთა შორის სხვებზე უფრო საყურადღებო იყო:

სამარხი № 8 (ტაბ. XXVI, 1). იგი მდებარეობდა ეკლესიის სამხ-დას. კუთხესთან. პრეპარაციამ ცხადყო, რომ სამარხს თავდაპირველი სახე აღარ ჰქონდა შემორჩენილი და იგი საფუძვლიანად იყო გადაკეთებული. თავდაპირველად იგი, ჩანს, წარმოადგენდა კარგად დამუშავებული შირიმის ნარიმანდებიანი ფილებით ნაგებ სამარხს, რომელსაც ალბათ შირიმისავე სახურავი ედგა მჭიდროდ. სამარხი გადაუკეთებიათ (თუ მასში მოპოვებული ნივთების მიხედვით ვიმსჯელებთ) შუაფეოდალურ ხანაშივე. კერძოდ, გადაკეთების დროს სამხრეთი კედელი გარეთ გაუწევიათ, ხოლო ნარიმანდებიან კუთხეებში დარჩენილი სივრცეზე ჩვეულებრივი ქვებით ამოუქოლავთ. გარდა ამისა, სამარხისთვის მიუმატებიათ სიმაღლეც (შედარებით წერილი ქვებისა და დუღაბის გამოყენებით). ეტყობა, ამ გადაკეთებას შეეწირა აღრინდელი ინვენტარიც. სამარხის სიგრძე გარედან—2,7 მ, სიგანე აღმ. თავში—0,78 მ, სიგანე დასავლეთ თავში—1,27 მ; შიდა სიგრძე—2,06 მ, შიდა სიგანე აღმ. თავში—0,58 მ, დასავლეთ თავში—0,84 მ, სიღრმე—0,80 მ. სამარხის თავდაპირველი შინაგანი სიგრძე უნდა ყოფილიყო 2,06 მ, სიგანე—0,50 მ, სიმაღლე—0,58 მ. სამარხში ქვები ერთიანად არეული იყო და თან სახურავის ქვებიც შიგ ეყარა.

ნაპოვნი ნივთებიდან საყურადღებოა:

ღილი ბრინჯაოსი (№ 398). მრგვალი, ფუყე, ოვალურ-ყუნწიანი და მის მოპირდაპირე მხარეს—კუწუბოიანი. დმ—0,9 სმ.

სამი ნატეხი რკინის სამაჯურისა (№ 399).

მძივები მინისა და ერთი ავეჯაროზი—ნიჟარა (№ 400). მძივი ოთხია, მეტ-ნაკლები სიდიდისა, ცისფერი.

ჩამოთვლილი ნივთები აღმოჩნდა სამარხის შედარებით ზედა ფენებში, უშუალოდ ჩაქეული თავსახურის ქვეშ, ხოლო ამ უკანასკნელს ზემოდან მდებარე უინვენტარო ჩონჩხის ნაშთები ჩანს გვიანფეოდალურ ხანას ეკუთვნოდა.

უფრო ღრმად, თითქმის სამარხის ძირბაზე, აღმოჩნდა:

რკინის სამაჯურის 7 ნატეხი (№ 395).

ლურსმანი რკინისა (№ 396) სოკოსებრთავიანი. სიგრძე—2 სმ.

ორი სამაჯური მინისა (№ 397) მომწვანო, გრებილი, თავების შეერთების ადგილას დაბრტყელებული. მოზრდილის დმ—7,3 სმ; პატარასი—5,3 სმ.

სამარხი № 5 (ტაბ. XXVI, 2) მდებარეობდა სამხრეთი უბნის ფლატეში და სამხრეთი გვერდი გაშიშვლებული ჰქონდა. სამარხის კედლები აშენებული იყო ქვიშაქვის დაკუთხული ნატეხებითა და დუღაბით.

თავდაპირველი სახით შემორჩენილ ჩრდილო/კედელში ქვების ექვსმწკრივი აღირიცხა. ქვები ნაწყობი იყო მშენებლობის წესისამებრ, აღ-

⁷ მშენებლობის უბნის უფროსის ქ. სირბილაძის ცნობით, ამ მხარეს დიდძალი სამარხები დაუგრევეთ.

ბათ ისე, როგორც იმდროინდელი ქვეთხურობისათვის იყო დამახასიათებელი. სამარხის გარეგანი სიგრძე — 2,58 მ, სიგანე დასავლეთ ბოლოში — 1,54 მ. შინაგანი სიგრძე—1,90 მ. სიგანე აღმ. ნაწილში—0,76 მ, დასავლეთ ნაწილში—0,90 მ, სიღრმე—0,90 მ.

აღსანიშნავია, რომ ცნობისმოყვარეებს, ჩვენს მისვლამდე, გაშიშვლებულ კედლიდან სამარხი ნაწილობრივ უკვე გამოეჩიჩქნათ. იგი საესე იყო მიწაში არეული, დაფერფილი-დაღწილი ძელებით. მაგრამ საყურადღებოა, რომ ყოველივე ეს იატაკის დონეზე კი არ გათავდა, არამედ სამარხის „საძირკველზე“ გაცილებით უფრო ღრმადაც იყო. რადგან „საძირკველის“ ქვეშ მოქცეულ ძვალთა ფენას საყუთრივ სამარხისაგან სტერილური შრე არ გამოჰყოფდა. იატაკის დონეზე დაბლა მიგნებული ძვლებიცა და ინვენტარიც ამ უკანასკნელს მიეკუთვნეთ, თუმცა მათ შორის ბუნებრივად ივლისსმება გარკვეული ქრონოლოგიური სხვაობა (სამარხის იატაკს კიდევ 0,35 — 0,40 მ-ით ჩავედით). სამარხში სულ იატაკის დონის ზემოთაც და ქვემოთაც, აღირიცხა 25 თავის ქალა და ღიდალი ნივთები, რომლებიც უპირატესად სამარხის ქვედა ფენებში აღმოჩნდა შემდეგი თანმიმდევრობით:

ს ა ყ უ რ ე ბ რ ი ნ ჭ ა ო ს ი (№ 404), წვრილრკალიანი, მირჩილულყუნწიანი. ღმ — 2,2 სმ (სურ. 18).

ქ უ რ ჭ ლ ი ს ნ ა ტ ე ხ ი, მ ი ნ ი ს ა (№ 405), სქელი, მწვანე, გამჟვირვალე.

ს ა მ ა ჯ უ რ ე ბ ი ს 33 ნ ა ტ ე ხ ი რ კ ი ნ ი ს ა (№ 407). ერთი თითქმის მთელია. უმეტესობა ეკუთვნის თავგახსნილ სამაჯურებს.

ს ა მ ი ს ა მ ა ჯ უ რ ი, ბ რ ი ნ ჭ ა ო ს ი (№ 406), სამივე რკალდაბრტყელებულია, თავგახსნილი და ოვალური. ერთი გამოირჩევა წიბოიანი ზურგითა და თევზიფხური ორნამენტით (ღმ—5—5,8 სმ). (ტაბ. XXVII, 3).

ო რ ი ბ ე ქ ე დ ი რ კ ი ნ ი ს ა (№ 408) ბრტყელრკალიანი და ფარაკიანი. ძლიერ დაქანგული, (ტაბ. XXVII, 3. ქვედა მწკრივი).

მ ძ ი ვ ე ბ ი მ ი ნ ი ს ა (№ 409 და 410), 26 ცალი სხვადასხვა ზომისა და ფერისა, უმეტესობა ოდნავ გაბრტყელებული და დაღარულია. ზოგი—ელიფსური, ჰარბობს თეთრი და ცისფერი. (ტაბ. XXVII, 1).

მ ძ ი ვ ე ბ ი მ ი ნ ი ს ა და ბ რ ი ნ ჭ ა ო ს ი (№ 409), 8 ცალი, ლითონის მავთულზე ასხმული. ამათგან ერთი ბურთულაა, შიგნიდან ფუყე, ორი კი ნაჭდევებითაა შემკული. (ტაბ. XXVII, 1).

ო რ ი ს ა მ ა ჯ უ რ ი მ ი ნ ი ს ა (№ 411) მწვანე, გამჟვირვალე, ერთი გრებილი, მეორე გლუვი, გრებილის ღმ—8 სმ. გლუვისა—7,8 სმ. (ტაბ. XXVII, 4).

ს ა მ ა ჯ უ რ ი ს ნ ა ტ ე ხ ე ბ ი მ ი ნ ი ს ა (№ 412) 17, მწვანე. 4 გლუვია. დანარჩენი—გრებილი. (ტაბ. XXVII, 2).

ქ უ რ ჭ ლ ი ს ნ ა ტ ე ხ ი მ ი ნ ი ს ა (№ 413) თხელი, მომწვანო, გამჟვირვალე.

ს ა მ ა რ ი ლ ე თ ი ხ ი ს ა (№ 414). წითლადაა გამომწვარი. აქვს პატარა ქუსლი, შვეული კალთები და ოდნავ განიერი ბაკი. შიგნიდან მწვანე ქიქურითაა დაფარული. სიმაღლე—2,5 სმ, პირის ღმ—7,5 სმ, ქუსლის ღმ 5 სმ.

ქ უ რ ჭ ლ ი ს ნ ა ტ ე ხ ე ბ ი თ ი ხ ი ს ა (№ 415.). მათ შორის გამოირჩევა ნატეხები, რომლებიც მოჩალისფროდაა გამომწვარი და მცირე ზომის ჭურჭლებს ეკუთვნის. სამი მოწითალოა, გარედან სუსტად გაპრიალებული.

კუტკლის ოთხი ნატეხი მინისა (№ 416) მომწვანო. გამჟვირ-
ვალე. ერთი — სასმისი ქუსლია (ტაბ. XXXIII).

ორი სასაფეთქლე რგოლი ბრინჯაოსი (№ 417) ერთიმე-
რეზეა შექანგული და ორივეს ნაწილი ჩამოტეხილი აქვს. რკალები ღრუა და
სადა. დმ—2 სმ.

ბოლოს აღწერილი ნივთები (თიხისა და მინის კუტკლის ნატეხები და სხვ.)
აღმოჩნდა მე-5 სამარხის იატაკის ღონეზე დაბლა.

სამარხი № 8 მდებარეობდა ეკლესიის სამხრეთი მინაშენის კედლის
ძირიდან. სანახევროდ დანგრეული იყო და სახურავიც გადაცილილი ჰქონდა.
სამარხში სხვადასხვა ღონეზე აღმოჩნდა ერთიმეორეში არეულ-ჩამტყრეული
7 ჩონჩხის ნაშთი. ამასთანავე, ისევე როგორც სიონის არაერთ სამარხში, აქაც
ღადასტურდა იატაკის ღონეზე დაბლა, საგანგებოდ ამოჭრილი პატარა ორმო
ადამიანის ძვლებით. ჩანს, მე-8 სამარხის გამართვისას მშენებლებს ან უფრო
აღრინდელი სამარხი დაუნგრევიათ და შიგნით ძვლები ცალკე ჩაუფლავთ.

ან ამ სამარხის მეორედ გამოყენების დროს ახალ პატრონს შიგნით არსებული
ჩველი ძვლები შეუტარებია, იატაკის ღონეზე დაბლა ჩაუფლავს და მხოლოდ
ამის შემდეგ გამოუყენებია ხელმეორედ აღნიშნული სამარხი. სამარხის შინა-
განი სიგრძე—1,9 სმ, სიგანე—0,62, სიღრმე—0,75 მ.

სამარხის იატაკის ღონეზე ოდნავ მაღლა იპოვნეს შემდეგი ნივთები:

ბეჭედი ვერცხლისა (№ 424, სურ. 17). მრგვალრკალიანი ერთიმე-
ორესაგან დაშორებულ თავებზე დარჩილი აქვს მაღალი, ფუყე თვალებდღე,
რომელშიც ჩასმულია ლურჯი მინის თვალი—გემმა ფრინველის გამოსახულე-
ბით. რკალთან მიერთების ადგილას, გვერდებიდან, თვალებდღეზე
სამ-სამი წვრილი მეჭეპია დასმული. რკალის დმ—2,2 სმ, ბეჭდის სიმაღლე,
თვალებდიანად—2,9 სმ, ფარაკის სიმაღლე—0,8 სმ, ფუძის დმ—1,1 სმ. თვალი
ოვალურია, მისი სიგრძე 1,1 სმ, სიგანე—0,8 სმ. მინა თხელია, გამოსახულება—
სქემატური.

ბეჭედი ვერცხლისა (№ 425, სურ. 17). ზუსტად მსგავსი წინ გან-
ხილულისა, ოღონდ აქვს შედარებით პატარა თვალებდღე, რომელიც საბურ-
თულიანი კოპებით არის ოთხი მხრიდან შემეკული. მასაც აქვს მინის გემიანი
თვალი, ოღონდ მინა შედარებით ღია ლურჯია, ხოლო ზედ ცხოველის (ჯიხ-
ვის?) გამოსახულებაა ამოკვეთილი (სქემატურად). რკალის დმ—2,2 სმ, ბეჭდის
სიმაღლე თვალებდიანად—2,7 სმ, თვალებდღის სიმაღლე—0,5 სმ, ფუძის დმ—
1,1 სმ, თვალის სიგრძე—0,9 სმ, სიგანე—0,7 სმ, სისქე—0,2 სმ.

მძივი სარდიონისა (№ 426) მოწითალო, ბრტყელი, მრგვალი. დმ.—
1 სმ.

სამარხი № 15 მდებარეობდა ეკლესიის ხუთწახნაგა აფსიდისა და სამ-
ხრეთის ნავს შორის წარმოქმნილ გარეთა კუთხეში (ტაბ. 1). აშენებული იყო
ქვიშაქვის ღიდრონი ფილებით. ჩანს, მრავალგზის გამოყენებისას სამარხს გა-
დაკეთებაც განუცდია. კერძოდ, მისი კედლების ზედა უსწორმასწორო ნაწილი
შეუესიათ და მერე აუმაღლებიათ დუღაბით ნაწყობი რიყის მსხვილი ქვებით.
სამარხის სახურავი შიგნით იყო ჩაქეული. კედლების ამაღლების გამო მე-15 სა-
მარხის ზედაპირი თითქმის ეკლესიის ზედიერკელის ღონემდე აღიოდა და, შესა-
ბამისად, მიწის თხელი (0,5 მ) ფენით იყო დაფარული. ეს გადაკეთება სამარხმა,
ჩანს, გვიანფეოდალურ ხანაში განიცადა—მაშინ, როდესაც მისი სახურავის
ქვები უკვე სამარხში იყო ჩაქეული. ჩაქეულ ქვებზე დასვენებული იყო ის

უკანასკნელი ცხედარი, რომლის დამარხვისასაც, ალბათ, „შეასწორეს“ სამარხი.

სახურავის ქვებისა და 15—20 სმ სისქე მიწის ფენის ალების შემდეგ გამოჩნდა არეული ძვლები, რომელთა უმეტესობა თავმოყრილი იყო სამარხის სამხრეთ კედელთან. ამასთანავე სამარხში ბლომად იყო ჩასული ნეშომპალა მიწა.

სამარხის სიგრძე—2,08 მ, სიგანე აღმ. ბოლოში—0,60 მ; დასავლეთ ბოლოში — 0,89 მ, სიღრმე გადაკეთებულ ადგილას — 1,35 მ; თავდაპირველი სიღრმე — 0,81 მ.

ჩაქცეულ სახურავისა და სტერილური ფენის ქვეშ მდებარე არეულ ძვლებში მოხერხდა ორი ძირითადი ფენის გამოყოფა, რომელთა შორის კიდევ იყო მცირე სტერილური შრე. ზედა ფენაში აღრიცხული იქნა 5 თავის ქალა, ხოლო ქვედაში—8. სახურავს ზემოთ დაკრძალულს ინვენტარი არ ახლდა, ხოლო ქვედა ორ ფენაში, თანმიმდევრობით. შემდეგი ნივთები იქნა მოპოვებული:

რგოლი ვერცხლისა (№ 441) წრიული, რკალდარტყელებული. თავებმდგმული. ზურგზე ორი კონცენტრული წრეხაზით. დმ—1,5 სმ.

სამაჯურის ორი ნატეხი, ვერცხლისა (№ 442), რკალი ორივეს ფუყე აქვს.

სამაჯური ბრინჯაოსი (№ 442 ა), რკალდარტყელებული. ოვალური, თავგახსნილი, დმ—4,8—5,8 სმ.

ხვია ბრინჯაოსი (№ 443), მრგვალი, დმ—2 სმ.

რკინის სამაჯურების 15 ნატეხი (№ 444), ჟანგად ქცეულ. ავგაროზი ნიქარისა (№ 445), ერთ ბოლოზე გახვეტილი. (ტაბ. XXIV. 7).

სამაჯური მინისა (№ 446), მწვანე, სადა. დმ—8.3 სმ, ღეროს დმ—0,7 სმ.

მძივები მინისა (№ 447) 13 ცალი. 12 ცისფერია და მრგვალი, მეცამეტე თეთრია და გლუვი (ტაბ. XXIV, 7).

კურკლის ნატეხები მინისა (№ 448), 39 ც., თხელი, მწვანე. გამკვირვალე. ოთხი პირისაა, ერთი — შეზნექილი ძირისა, ხოლო დანარჩენი—კედლისა. კურკელი პირფართო და ცალყურა უნდა ყოფილიყო.

ქვედა ფენაში აღმოჩნდა:

ღილი ბრინჯაოსი (№ 434) ბურთულა, ფუყე, მოგრძო ყუნწიანი. ბურთულას დმ—1 სმ. (ტაბ. XXIV, 7).

საყურის საკიდი მინისა (№ 435) მრგვალი, რკინის ყუნწიანი. მინა მუქი ლურჯია, ხოლო ყუნწის მოპირდაპირე მხარეზე აქვს ინკრუსტაცია—ცისფერი თვალი. დმ—0,8 სმ (ტაბ. XXIV, 7).

სამაჯურის ოთხი ნატეხი რკინისა (№ 436). ერთი თითქმის მთელია. დმ—6,2 სმ.

რგოლის სამი ნატეხი რკინისა (№ 437).

მძივები სარდიონისა (№ 438). 3 ცალი. ორი მრგვალია, მოწითალო, დმ—1 სმ. მესამე დაკუთხულია (ტაბ. XXIV, 7. ქვედა, მარჯვენა კუთხეში).

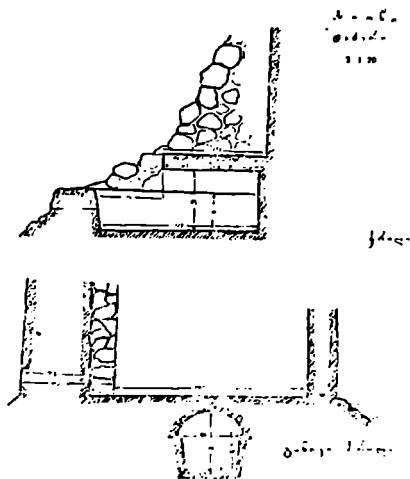
კუჩქლის 23 ნატეხი მინისა (№ 439), ძალზე თხელი, მწვანე. გამჭვირვალე, 13 ნატეხი პირისა. ერთი — ყურისა, დანარჩენი—კედლებისა.

კუჩქლის სამი ნატეხი თიხის (№ 440). მოწითალო.

უქანასნელი ფენის ადგილი სამარხის პრეპარაცია არ დამთავრებულა: იატაკის შემოწმებისას გაირკვა, რომ მის აღმ. ბოლოზე ამოთხრილი იყო პატარა ორმო, რომელშიაც ეყარა დანაცრებული ძელები. შესაძლებელია (ისევე, როგორც ზოგ სხვა სამარხში) ეს ძელები მე-15 სამარხის შენების დროს დანგრეული, უფრო ადრეული სამარხიდან იყოს, მაგრამ ისიც ვივარაუდეთ, რომ მე-15 სამარხი მოგვიანებით სხვა ოჯახის ხელში გადასულა. იატაკის ქვეშ ძელების ერთ პატარა ორმოში ჩამარხვა, სამარხის ხელახალი გამოყენების მიზნით ჩატარებული „გაწმენდის“ შედეგია. თუ ეს ასეა, მაშინ მე-15 სამარხის სულ ცოტა, ორჯერ გამოუცვლია მფლობელი. აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ნივთების შემცველი ორი ძირითადი ფენა, სამარხეული ინვენტარის მიხედვით, ზოგადად ერთი დროისაა.

* *

სამარხები ეკლესიაში. ეკლესიას ძველთაგანვე ჰქონდა თავისი კრიბტა, რომელიც მოთავსებული იყო ეკლესიის თანადროულად მიჩნეული ჩრდილო მინაშენის საკურთხეველში. სამწუხაროდ, კრიბტა უკვე გახსნილი დაგვხვდა და იქიდან ძელები სულ ერთიანად ამოყრილი იყო. საყარაულოა, რომ ეს იყო ეკლესიის ძირითადი საძვალე (სურ. 13). მაგრამ სიონის ტაძ-

სურ. 13. ეკლესიის ჩრდილო მინაშენის საძვალე.

სამარხების ჯგუფთან ერთად. რაც შეეხება დანარჩენებს, შეგვიწმენდით ერთ მათგანზე.

სამარხი № 6 მდებარეობდა ეკლესიის სამხრეთი მინაშენის საკუთრებელის სიახლოვეს. ჩანს, იგი საგანგებო საძვალედ მოუწყვიათ მინაშენის აგებისთანავე (იხ. ტაბ. 1).

როგორც აღინიშნა, სამხრეთი მინაშენი ეკლესიის კომპლექსში ყველაზე გვიანდელი ნაგებობა იყო, მაგრამ იმის გამო, რომ იგი თავიდანვე მთლად შეკმდრად არ ყოფილა ნაგები, ადრევე დანგრეულა. მე-6 სამარხი, მასში აღმოჩენილი ნივთების მიხედვით უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ სამხრეთი მინაშენი შუაფეოდალური ხანისათვის უკვე არსებულია.

სამარხი ნაშენები იყო დულაბით, ქვიშაქვის საკმაოდ უსახური ქვებითა და რიყით. აქა-იქ შირიმიც იყო გამოყენებული—კერძოდ, სამარხის კედლების წყობის ზედა, უკანასკნელ მწკრივში. სამარხის შიდაპირი შელესილ-მოსწორებული იყო კირით.

სამარხის სიგრძე—2,20 მ, სიგანე—1,10 მ, სიღრმე 1,5 მ. სამარხის ზედა ნახევარში ეყარა დიდრონი ქვები და გვიანფეოდალური ხანის კერამიკის შემცველი მიწა-ღორღი. საერთოდ სამარხი არეული ჩანდა და ძვლებიც ისე იყო მტვრად ქცეული, რომ დაკრძალულთა რაოდენობის აღრიცხვაც კი შეუძლებელი გახდა. დაახლოებით 0,70—0,75 მ სიღრმიდან (სიღრმეები ითვლებოდა სამარხის პირიდან), ძვლებთან ერთად გამოჩენა იწყო ინვენტარმატი, რომელიც სამარხში შემდეგი თანმიმდევრობით იყო დაშრეცხული:

ჯამის ნატეხი თიხისა (№ 451 ტაბ. XXVIII, 2). შემორჩენილია გვერდის ერთი ნაწილი. მოხატულია თეთრი ანგობით, გლუქიკაფია, აღმოჩნდა 0,73 მ სიღრმეზე.

ბეჭედი რკინისა (№ 452), ბრტყელკალიანი და ოვალურფორმის, ძლიერ დაჟანგული. აღმოჩნდა 0,75 მ სიღრმეზე (ტაბ. XXVIII, 7).

სამაჯური მინისა (№ 453, ტაბ. XXVIII, 6) (მუქი ლურჯი, გლუვი, ღმ—7,2 სმ, რკალის ღმ—0,5 სმ).

2 მძივი, მინის (№ 454) ინკრუსტაციით შემკული, (ტაბ. XXVIII, 9).

ჯამის ნატეხი თიხის (№ 455). კეცი მოწითალოა, შიდაპირით ცისფრად მოქიქული. აღმოჩნდა 0,8 მ-ის სიღრმეზე. (ტაბ. XXVIII, 8).

სასმისი თიხისა (№ 456). შემორჩენილია ჭურჭლის ნახევარი (სიმაღლივ), ჩალისფერია. აქვს ოდნავ გამობერილი, შიგნიდან დაკეპნილი მუცელი, ძალზე განიერი პირი და პატარა მოტეხილი ყური, რომელიც პირის ღონეზე მაღლა აღის. სიმაღლე—5 სმ; პირის ღმ—8 სმ; მუცლისა—9 სმ; ძირისა—4 სმ; ყელის სიმაღლე—1 სმ (ტაბ. XXVIII, 1. შუათანა).

3 სამაჯური რკინისა (№ 457), ერთიმეორეზე შექანგული, აღმოჩნდა 0,83 მ სიღრმეზე. (ტაბ. XXVIII, 4).

სამაჯური მინისა (№ 458; ტაბ. XXVIII, 3). შავი, გაუმკვირვალე, გრებილი, ღმ—6,6 სმ რკ. ღმ.—0,5 სმ.

სამაჯური ბრინჯაოსი (№ 459), თავგახსნილი, ოვალურად მორკა-ლული, შიგნიდან დაბრტყელებული. ღმ—4—6 სმ, რკ. სიგანე—0,7 სმ. აღმოჩნდა სამარხის ჩრდილო კუთხეში, 1 მ სიღრმეზე (ტაბ. XXVIII, 5).

რკინის სამაჯურის 7 ნატეხი (№ 460 და 462).

ღილი ბრინჯაოსი (№ 461). ბურთულა, ფუყე, აქვს ოვალური ყუნწი და ბოლოზე წიბო. ნაპოვნია 1 მ სიღრმეზე (ტაბ. XXVIII, 9).

მძივი მინისა (№ 463), მოცისფრო, მრგვალი; დმ—0,9 სმ.

თიხის ჭურჭლის ორი ნატეხი (№ 462), ყურის ნაშთითურთ. გამომწვარია ლეგად. აღმოჩნდა 1 მ სიღრმეზე.

ნატეხები თიხის ჭამისა (№ 465, 466, 467). ერთი მოჭიქულია. ყავისფერი და მწვანე საღებავებით მოხატული, დანარჩენები კი ანგობით არის მოხატული და აქა-იქ დაღვენთილი აქვს ცისფერი ჭიქური. აღმოჩნდა 1,0 — 1,08 მ სიღრმეზე (ტაბ. XXVIII, 8).

სამაჯური მინისა (№ 468 ტაბ. XXVIII, სურ. 3, მარჯვენა) ორფერი. შავი და თაფლისფერი. გრებილი. დმ—6,5 სმ; რკ. დმ — 0,5 სმ. აღმოჩნდა 1,1 მ სიღრმეზე.

მინის ჭურჭლის ნატეხი (№ 469), თხელი, მწვანე, გამკვირვალე.

მძივი მინისა (№ 470) აზათანაბრად მრგვალი, ცისფერი.

მძივი მინისა (№ 471) ცისფერი, მრგვალი, დაღარული; დმ—1,5 სმ, აღმოჩნდა 1,19 მ სიღრმეზე (ტაბ. XXVIII, 9).

მინის ჭურჭლის ყურის ნატეხი (№ 472). თეთრად გამოფიტული, ბრტყელარებიანი.

ხელადა თიხისა (№ 473. ტაბ. XXX, 3), პატარა. აკლია ყელ-პირისა და მუცლის მცირე ნაწილი. ფერად ღიაა; აქვს სამტუჩა პირი, დაბალი ყელი, გამობერილი მუცელი და მცირე-ქუსლიანი ძირი. ყური ბრტყელია და მისი რკალი პირის ღონეზე მალა ადის. სიმაღლე პირამდე — 13 სმ, ყურის რკალამდე—15,5 სმ. პირის დმ —5,5 სმ, მუცლისა—12 სმ, ძირისა—5,8 სმ, აღმოჩნდა 1,2 მ სიღრმეზე (აგრეთვე იხ. ტაბ. XXVIII, 1. მარჯვენა).

კოჭობი თიხისა (№ 475 ტაბ. XXVIII, 1) მოყვითალო, ჩალისფრად გამომწვარი, გარედან წითლად გაპრიალებული. აქვს მრგვალი პირი, რომელიც ასეთივე განივკვეთის მქონე ყურის მიძერწვის ადგილას დაბრტყელებულია. ყელიც მრგვალი და ზემოთკენ მცირედ შევიწროებულია, ტანი — გამობერილი. ხოლო მცირექუსლიანი ძირი -- მრგვალი. ყურის რკალი პირის ღონეს ოდნავ მალა სცილდება. ყელზე და მხარზე შემოუყვება შავი საღებავით გამოყვანილი ორნამენტი. სიმაღლე პირამდე 9 სმ, ყურის რკალამდე — 9,2 სმ. პირის დმ—4,5 სმ; მუცლის დმ—7 სმ; ძირის დმ—4 სმ, აღმოჩნდა 1,3 მ სიღრმეზე.

ხვია ბრინჯაოსი (№ 476). ღერო მრგვალი, რკალის დმ—1 სმ. აღმოჩნდა, 1,4 მ სიღრმეზე.

ამ სამარხის ყველზე ქვედა ფენიდან (სიღრმე — 1,4—1,5 მ) კიდევ შემდეგი ნივთები აღმოჩნდა:

ლურსმანი რკინისა (№ 478), ბრტყელთავიანი—3,2 სმ (ტაბ. XXVIII, 7).

თიხის ჭურჭლის ნატეხი (№ 479), ცისფრად მოჭიქული.

ჭრამიტის ორი ნატეხი (№ 480). ერთი გვერდებგაყვანილია, მეორე—ღარისებრისა.

თიხის ჭურჭლის რვა ნატეხი (№№ 481 და 482), ლეგად გამომწვარი. ორი ნატეხი პირიაა.

თიხის ჭურჭლის სამი ნატეხი (№ 483), წითელკეციანი, ყავისფრად გაპრიალებული

თიხის კურკლის ნატეხები (№ 484), წითელკეციანი. ერთზე შემორჩენილია რელიეფური ორნამენტი.

როგორც ყველაზე ქვედა ფენაში მოპოვებული მასალების ჩამოთვლითაც ჩანს, მე-6 სამარხი (ეკლესიის შიგნით) აუგიათ შუაფეოდალურ ხანაში.

აღწერილთა გარდა სიონის სამაროვანზე მოვახერხეთ აქაიქ გადარჩენილი რამდენიმე სამარხის გათხრა-შესწავლაც — კერძოდ, აღმოსავლეთი უბნის აღმოსავლეთ ნაწილში, იქ სადაც ამჟამად საპაეო ხიდის შესასვლელი ჩანს. სამაროვანი აღმოსავლეთ მხარეს თითქმის 100—150 მეტრზე ვრცელდებოდა. მაგრამ ის ადგილები მთლად გადათხრილი დაგვხვდა, გარდა ერთი მცირე კონცხისა, რომელიც აკლდამის შესასვლელს 30 — 40 მ-ით იყო დაცილებული. ამ კონცხზე მიკვლეულ იქნა ოთხი სამარხი, რომელთაგან ორი ტიპიური, მრავალგზის გამოყენებული ქვისსამარხი იყო, ხოლო ორი (აგრეთვე შუაფეოდალური ხანისა) წარმოადგენდა ე. წ. ორმოსამარხს, რომელშიაც თითო მიცვალებული იყო ჩასვენებული ქრისტიანული წესით.

ამ სამარხებში მოპოვებული ნივთები და თვით სამარხთა აღნაგობა არაერთაზრად ახალ დამატებით მასალას არ იძლევა სამაროვნის დასახასიათებლად და აიღენად მათ ცალკე აღარ აღვწერთ, მაგრამ მასალის ზოგადი დახასიათებისას იქაურ კომპლექსებსაც გავითვალისწინებთ.

უშაფეოდელური ხანის სამარხების და სამარხეული ინვენტარის დახასიათება

1. სამარხთა განაშენიება და დაკრძალვის წესი

როგორც უკვე აღინიშნა, სიონის ეკლესიის გარშემო, ნგრევას გადაარჩენილ მცირე ფართობზე გაითხარა ასირღე ქვისსამარხი, რომლებიც მჭიდროდ ეკრა გარშემო V ს-ით დათარიღებულ ეკლესიას.

ფართობის სიმცირის გამო შეუფერდალურ ხანაშივე წარმოქმნილა დასა-
კრძალავი ადგილის სიუწროვე. რის გამოც სიონელებს დაუწყიათ ერთი მხრივ
უპატრონოდ დარჩენილ ძველ სამარხთა ხელახლა გამოყენება, ხოლო მეორე
მხრივ — უკვე არსებულ სამარხებზე ახლების დაშენება. სწორედ ამის გა-
მო იყო, რომ დროთა ვითარებაში, ზოგან სამარხები რამდენიმე სართულად
დალაგდა. ასეთ მონაკვეთებზე საშუალება მოგვეცა თვალი გვედევნებინა სა-
მარხონის სტრატეგრაფიული სურათისათვის, სადაც კარგად ჩანს დროის მხრივ
ურთიერთმონაცვლე ქვისსამარხები.

სამარხთა ასეთი მრავალსართულიანობა დამახასიათებელი ჩანს უმთავრე-
სად ეკლესიის უშუალო სიახლოვეს მდებარე ადგილებსათვის.

თუ სამარხთა აღნაგობის, მათი განლაგების და ინვენტარის მიხედვით ვიპ-
საყვებით, სამარხონის ყველაზე უფრო საპატიო და გამორჩეული ადგილი უნ-
და ყოფილიყო ეკლესიის აღმოსავლეთით, აბსიდის გარეთ მდებარე მხარე, მის-
გან 20—25 მ ფარგლებში სადაც ჩანს. იმარხებოდა „ქალეთის ქვეყნის“ მოსახ-
ლეობის წარჩინებული, სოციალურად დაწინაურებული ნაწილი. იქ, გარდა
აკლდამისა, როგორც ითქვა. გაითხარა ორგანყოფილებიანი და ჩუქურთმიანი
ქვისსამარხი და სხვა, უაღრესად საყურადღებო და იმ დროის კვალობაზე
მდიდრული მასალების შემცველი არაერთი სამარხი.

ეკონომიურად და მაშასადამე სოციალურად დაწინაურებული ფენისავე
მოთხრობილი უნდა იყოს ეკლესიის სამხრეთით მდებარე ზოლში შემორჩენილი
სამარხებიც, სადაც. მინის ჭურჭლისა და ვერცხლის ბეჭდების განსაკუთრებუ-
ლი სიუხვით თუ ვიმსჯელებთ, შესაძლოა ადგილობრივ ვაჭარ-ხელოსანთა თუ
„მოქალაქეთა“ დაწინაურებული ფენის წარმომადგენლები ვიგულოთ.

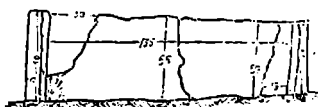
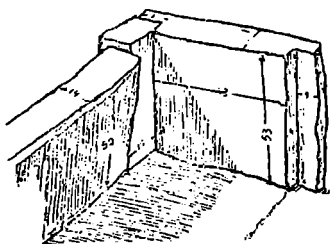
შედარებით უფრო ღარიბულ და უსახურ სამარხთა შემცველი გამოდგა
დასავლეთი უბანი, ე. ი. ეკლესიის დასავლეთი კედლის მიჯრით მდებარე ფარ-
თობი, სადაც გარდა ორიოდე გამოწკლისისა, უმთავრესად უინვენტარო, ან
ღარიბული ინვენტარის მქონე სამარხები გაითხარა.

სიონის სამაროვნის სამარხთა შორის მიწაში ყველაზე ღრმად „იჭდა“ აკლ-
დამა, რომელიც, ბუნებრივია, თავისი განსაკუთრებული მოცულობის გამო მო-
ღოზოვდა უზარმაზარი ქვაბულის ამოღებას. რაც შეეხება ჩვეულებრივ სამარ-
ხებს, მათი უმეტესობის სასურავეები მიწის ზედაპირიდან საშუალოდ 1—1,5
მეტრზე ჩნდებოდა. სამარხთა იატაკის დონე კი მერყეობდა მათი მდებარეო-
ბისა და სიღრმის მიხედვით. მაგალითად, ყველაზე ღირი მე-9 და მე-11 სამარ-
ხები რომლების სიმაღლე 1,5 — 1,7 მ უდრიდა, სასურავეებით შუაფეოდალურა
ხანის სხვა სამარხთა დონეზე იყვნენ, ხოლო მათი ძირები გაცილებით უფრო
ღრმად იყო ჩასმული ნიადაგში (მიწის ზედაპირიდან დაახლ. 3 მეტრზე).

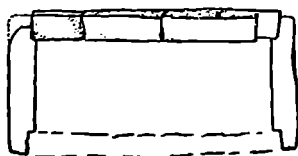
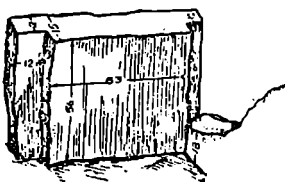
ამასთანავე, სამარხთა აღწერილობიდან ისიც ჩანდა, რომ იმავე შუასაუ-
კუნეთა ქვისსამარხებს სშირად ზემოდან უფრო გვიანდელი სამარხები ედგა. ასე
მაგ., ადრეფეოდალური ხანის გვიან საფეხურზე აგებულ მე-3, ჩუქურთმიან
სამარხს. რომელიც შუაფეოდალურ ხანაშიც ყოფილა გამოყენებული, ზემო-
დან ნაწილობრივ ფარავდა ორი გვიანდელი სამარხი (№ 2 და № 4); ასევე მე-5
სამარხს (ალმ. უბანი) ზემოდან ედგა გვიანდელი „ქეაუთი“, რომელსაც თავის
მხრივ, გვიანფეოდალური ხანის სულ ბოლო საფეხურის კუთვნილი სამარხი
ფარავდა და სხვა.

სურათი 112

2 1:10

ა ბ ვ გ

გ. კარაგოზი

სურ. 13-ა. შირიმის ნარიმანჯიანი ღილებით წაგება სამარხის ქვეში.

სამარხთა აღნაგობის, საშენად გამოყენებული მასალისა და მშენებლობის
ხელოვნების თავისებურების მიხედვით სიონის, შუაფეოდალური ხანის ქვის
სამარხებს შორის გამოიყოფა შემდეგი ტიპები:

1. შირიმის. კარგად თლილი და ერთიმეორეზე მჭიდროდ მორგებული ფი-
ლებით ნაგები და კუთხეებში ნარიმანდებით დაკავშირებული სამარხები
(სურ. 13-ა).

ასეთ სამარხთა გრძივი კედლები მერწილად 2 ან 3 ფილისაგან შედგება, ხოლო თავკედლები — თითო ქვისაგან. ამ ტიპის სამარხთა ძირს წარმოადგენდა ნიადაგი, რაც შეეხება სახურავს, იგი შირიმისავე 2 ან 3 ფილისაგან შეუდგენიან და ორფერდა სახურავის მიბაძვით გაუთლიათ. (მაგ. სამარხები №№ 5, 6, 8, 10, 12 და სხვ. აღმ. უბ.; 8, 14, 24... დას. უბანზე და სხვ.).

საყურადღებოა, რომ ამ ტიპის სამარხთა არც ერთი სახურავი მთლიანად არ იყო შემონახული.

შირიმის ფილებით ნაგები სამარხები ერთიანდება სიონის სამარხთა იმ, ეკელაზე აღრეულ ჯგუფში, რომელიც ეკლესიის უშუალო სიახლოვეს, აღრე-ფეოდალური ხანის ბოლოს და შუაფეოდალური ხანის დამდეგს უნდა წარმოქმნილიყო. მათი რიცხვი უფრო დიდი იქნებოდა, მაგრამ მომდევნო ხანებში, სამარხთა ხელმოკრედ გამოყენებისას, ზოგს ეტყობა ანგრევდნენ და მათგან აღებულ ცალკეულ ფილაქვებს სხვა სამარხთა საშენებლად იყენებდნენ.

შირიმის ფილებით ნაგები სამარხები, როგორც ქრისტიანულ ხანას შეეფერებოდა, აღმოსავლეთიდან დასავლეთით იყო დამხრობილი და იმთავითვე კოლექტიური დაკრძალვისათვის ყოფილა განკუთვნილი.

2. ქვიშაქვის ან იშვიათად კირქვის, შედარებით უსწორმასწორო და ცუდად დამუშავებული ღირბონი ფილაქვებით შედგენილი ქვისსამარხები, რომლებსაც მერწილად ორი ან სამნაწილედ ბრტყელი სახურავები ჰქონდათ ხშირი ახლა დახურვის გამო. სახურავთა დასავლეთი ნაწილი ყველა შემთხვევაში, დაძრულ-დაზიანებული იყო. ამ ტიპის სამარხთა ძირითადი დამახასიათებელი ნიშანია დაუდევრად ნაგები კედლები და სახურავი, რაც მათ მკვეთრად განასხვავებს წინ განხილული ჯგუფის სამარხებისაგან. ისინი, გარდა იმისა, რომ იმთავითვე საოჯახო სამარხებად ყოფილან განკუთვნილი, ჩანს, ხშირად გამოიყენებოდა უფრო შორეულ, მომდევნო თაობათა მიერაც. ამიტომაც თითქმის ყველა მათგანში შემიმჩნევა ადამიანთა ძვლების რამდენიმე ფენა. აქვე აღსანიშნავია, რომ ცუდად დამუშავებული ფილაქვებით ნაგებ სამარხებს, პირველი ტიპის სამარხებთან შედარებით, რამდენადმე მეტი სიდიდე ახასიათებთ.

3. ცალკეა გამოსაყოფი სამარხების შედარებით მკირერიცხოვანი ჯგუფი, რომლებსაც კედლები ნატეხი ქვით ჰქონდათ ამოყვანილი (ტაბ. XXVI, 2). ამ ტიპის სამარხთა კედლის წყობაში ნახმარი იყო ტალახი ან ღუღაბი. რაც შეეხება მათ სახურავებს, მსგავსად სხვა სამარხებისა, მათში გამოყენებული იყო ბრტყელი, უსწორმასწორო ფილები.

ამოშენებულკედლიანი სამარხები ჩვენში უძველესი დროიდანვე არის ცნობილი (აღრებრინჯაოს ხანიდან მაინც). ეტყობა, ეს ძველი ტრადიცია უკვე-ლოდ არ დაკარგულა და ზოგ ადგილას, აღრეფეოდალურ ხანამდე შემოუნახავს თავი (მაგ., კარნისხევში¹), ზოგან კი არა თუ აღრეფეოდალურ, არამედ შუაფეოდალურ ხანაშიც არ ყოფილა მთლად მივიწყებული. სიონში, კერძოდ, ასეთებია: მე-7 სამარხი აღმ. უბ., მე-5 სამარხი სამხრ. უბ. და მე-15 სამარხი დას. უბ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ სიონის სამი სამარხიდან ერთ შემთხვევაში ქვისწყობიანი კედლები სამარხის გადაკეთების დროს ამოუყვანიათ, ხოლო დანარჩენები იმთავითვე ამ წესით აუშენებიათ.

¹ 5. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, კარნისხევის სამაროვანი, ხელნაწერი ინახება არქეოლოგიის სექტორის არქივში.

4. სამარხთა მეტად საინტერესო ტიპს წარმოადგენს დიდრონი კოლექტიური ქვისსამარხები, რომელთა შიდა ფართობიც სამჯერ და ზოგჯერ უფრო მეტჯერაც დიდი იყო, ვიდრე ჩვეულებრივი სამარხებისა (სამარხები № 9 და № 11, აღმ. უბ.; № 12, დას. უბ.). მათ კქონდათ მეტწილად შირიმის თხელი. სხვადასხვა სიღიდის ფილებით ნაშენები კედლები, სადაც ქვათილები ერთიმეორეზე ვიწრო გვერდებით იყო დაშენებული. იყო შემთხვევები, როდესაც ზოგიერთი კედლის წყობა შედგებოდა 3 ან 5 მწყკივისაგან. თავისთავად ცხადია, რომ კოლექტიური დაკრძალვისათვის განკუთვნილი ეს საოჯახო თუ საჯვარეულო სამარხები თავიდანვე მრავალი მიცვალებულისათვის იყო განკუთვნილი, რისთვისაც ისინი, მოცულობის მოგების მიზნით, სხვა სამარხებთან შედარებით უფრო ღრმად ჩაუხსამთ ნიადაგში; მაგრამ მაინც აშკარაა, რომ ეს სამარხები აქედ დიდრონები თავდაპირველად არ უნდა ყოფილიყვნენ. მათი მოცულობის ესოდენ უჩვეულო გაზრდა შედეგი უნდა იყოს იმ გადაკეთებისა, რაც მათ განუცდიათ ხანგრძლივი გამოყენების ერთ-ერთ უკანასკნელ ეტაპზე. ჩვენი ვარაუდით, ასეთი რამ უნდა მომხდარიყო შუაფეოდალური ხანის გასულს, ან გვიანფეოდალური ხანისაკენ გარდამავალ პერიოდში. ამის საბუთს გვაძლევს მათი ინტენსიური გამოყენება XV და ალბათ XVI საუკუნეშიც კი. ამ ტიპის სამარხების განსაკუთრებული სიდიდე (სიგრძე 2,30 — 2,70 მ, სიგანე — 1,10—1,30 მ, სიმაღლე—1,50—1,70 მ) კარნახობდა მათ მშენებლებს დუღაბის გამოყენებას წყობაში, რათა კედლები უფრო მყარი გამოსულიყო. ამასთანავე სახურავის მრავალრიცხოვანი და დიდრონი ქვების შესაკავებლად ერთ შემთხვევაში ქვის საყრდესი „კოჭები“ კია გამოყენებული (სამარხი № 9).

5. გარდა ქვისსამარხებისა, სიონის სამაროვნისთვის უცხო არა ჩანს ორმოსამარხებიც, რომლებშიც ჩნდებოდა ქრისტიანული წესების დაცვით ჩასვენებული თითო მიცვალებული. როგორც ეკლესიის აღმოსავლეთით გადარჩენილი სამაროვნის მკირე ნაწილის შესწავლამ ცხადჰყო, ორმოსამარხები აქ სამარისი რაოდენობით უნდა ყოფილიყო (იქ შესწავლილი 4 სამარხიდან 2 ორმოსამარხი იყო). ეკლესიიდან მოშორებით, სამაროვნის შედარებით არათვალსაჩინო ადგილას მათი არსებობა, ამ ტიპის სამარხთა სოციალური კუთვნილების მანიშნებელიც უნდა იყოს².

საერთოდ შუაფეოდალური ხანის სამაროვნები საქართველოში ჯერჯერობით არ არის საკმარისად გამოვლენილი და შესწავლილი. მაგრამ ფეოდალური ხანის ზოგი დიდი ნაქალაქარის ტერიტორიაზე და აგრეთვე ცალკეულ ადგილებში გათხრილი სამარხები უკვე საყურადღებო მასალებს გვაძლევს შუაფეოდალური ხანის სამარხთა აღნაგობისა და დაკრძალვის წესის შესახებ. მათ შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება კუხეთის რუსთავის ნაქალაქარზე გათხრილ იმ სამაროვნებს, სადაც შუაფეოდალური ხანის ინვენტარიანი სამარხებია გამოვლენილი. ასე, მაგალითად, 1950 წ. რუსთავის ერთ-ერთ ძველ უბანში გაითხარა შუაფეოდალური ხანის სამაროვნის ნაწილი, სადაც სულ 25 სამარხი იქნა მიცვლული³. (19 ორმოსამარხი, 5 ქვისსამარხი და 1 ალზსამარხი).

² ასეთივე დაცირება აქვს ლ. კილაშვილს რუსთავის სამაროვნის მიმართ (იხ. მ. ი. ს. კალაქი რუსთავი, 1958, გვ. 147).

³ გ. ლ. მ. თ. ა. თ. ძე, რუსთაველი წარმოებული თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მსკა, № 1, 1955, გვ. 192; ლ. კილაშვილი ჩვენებით გათხრილია 27 სამარხი (იხ. მ. ი. ს. კალაქი რუსთავი, გვ. 137).

ამჟამად ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს რუსთავის ქვის-სამარხთა ჯგუფი, რომლებიც ნაგები ყოფილა დაუდევრად, სხვადასხვაგვარი, დიდ-პატარა ფილებით. სამარხის კედლებში, არაერთხელ, გამოუყენებიათ ძველ ნაგებობათა დეტალებიც. თუ შევადარებთ რუსთავისა და სიონის ქვისსამარ-სებს. წიგამჩნევთ, რომ სიონში მათი შენების ხარისხი რამდენადმე უკეთესია. აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ ორმოსამაღასთი, რომლებიც წინააღმდეგ სიო-ნისა, რუსთავში გაბატონებულ ტიპს წარმოადგენს, ხშირად ჩნდებოდა მიცვა-ლებულზე ზემოდან დაფარებული ხის ჩარჩოთა ნაშთები⁴, რაც მიჩნეულაა ხის სარკოფაგული სამარხებისაკენ გარდამავალ მოვლენად.

რუსთავის სამაროვანი განსაკუთრებით მრავალსმეტყველი იმითაა, რომ აქ თითქმის 20 სამარხში მიკვლეულ იქნა ინვენტარი, რაც ქართულ არქეოლო-გიაში, იმ დროისათვის, თვალშისაცემ სიახლედ იყო მიჩნეული⁵.

რუსთავის, მცხეთის⁶, უჯარმის⁷, აბელიის⁸, ბოლნისის⁹, ქალეთის¹⁰ და სხვა სამაროვნებზე შესწავლილი სამარხების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, აღმოსავ-ლეთ საქართველოსათვის შუაფეოდალურ ხანაში ყველაზე უფრო გავრცელე-ულ ტიპს ქვისსამარხები წარმოადგენდნენ. ამას საეცებით უკერს მხარს ივრის სიონის განთხარატი. ამასთანავე შუასაუკუნეთა ქვისსამარხები, წინააღმდეგ ადრეფეოდალური ხანის წესიერად ნაგები „ქვაყუთებისა“, ხასიათდება ცუდად აგებულად, ქვებით ნაგები კედლებითა და სახურავით. სამარხთა აღნაგო-ბის თვალსაზრისით სიონის სამაროვანმა უთუოდ საგრძნობლად გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა ამ მხრივ და საშუალება მოგვცა საკუთრივ ქვისსამარხებში რამ-დენიმე ტიპი გამოგვეყო.

რაც შეეხება დაკრძალვის წესს, იგი სიონში ისეთივეა. როგორც მთელ მაშინდელ ქრისტიანულ საქართველოში იყო გაბატონებული. მიცვალებულები წვანან პირადმა, თავით აღმოსავლეთისაკენ. ხელები ან ჩაშვებული. ან გულზე დაკრეფილი აქვთ. საოჯახო საგვარეულო სამარხებში, რომლებშიც ხანგრძლივ ზღბოლა დაკრძალვა, წინამორბედთა ძვლები თითქმის ყოველთვის დაძრული. და სამარხის ერთ ნაწილშია ხოლმე მიხვეტილი. სიონში ამ მხრივ განსაკუთრე-ლით მეტყველო სურათი გვაქვს რადგან იშვიათი იყო სამარხი, სადაც რამდე-რიმე ჩონჩხი არ ყოფილიყო აღრიცხული, ხოლო ზოგიერთში მათი რიცხვი 40-ს და მეტს აღწევდა.

⁴ გ. ლომთათიძე, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 193; *ლ. კილაშვილი*, *დასახ. ნაშრ.*, გვ. 37.

⁵ Г. А. Ломттидзе, *Некоторые итоги археологических раскопок памятников феодальной Грузии*, С.А. XXVII, 1967, стр. 183—184.

⁶ ა. აფაქიძე, 1953, წ. მცხეთის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში, კოდშანის სამაროვნი, თხრობა შესახებ; *Д. М. Мшвениерадзе*, *Строительное дело в древней Грузии*, Тбилиси, 1952, Табл. 125.

⁷ გ. ლომთათიძე, *უჯარმის არქეოლოგიური თხრობის ანგარიში*, 1953.

⁸ გ. ლომთათიძე, *ქვემო ქართლის ისტორიულ-არქეოლოგიური ექსპედიციის არქეოლო-გიური საქმიანობის ანგარიში*, 1957.

⁹ *ლ. მუსხელიშვილი*, *ბოლნისი, ენიქის მოამბე*, III, 1938, გვ. 360—372.

¹⁰ *ლ. მუსხელიშვილი*, *რ. რამიშვილი*, *ქალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1963 წ. ანგარიში*, XII, *საველ-არქეოლოგიური სესიის თეზისები*, 1964.

როგორც უკვე საკვებით მართებულად არის შენიშნული, შუაფეოდალური ხანის სამაროვანთა არასათანადო შესწავლილობას ხელს უწყობდა ისიც, რომ იმ დროის სამარხები საერთოდ უინვენტაროდ ან მცირე ინვენტარის შემცველად იყო მიჩნეული, რაც თავისთავად არ იზიდავდა არქეოლოგებს¹¹. ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ იმის გამო, რომ მიცვალებულთათვის ნივთების ჩატანება უარყოფილ იქნა და საერთოდ შეიცვალა დაკრძალვის წესთა მთელი სისტემა. მართლაც, ანტიკურ ხანასთან შედარებით, სამარხეულმა ინვენტარმა მკვეთრად იკლო, მაგრამ აღმთქმეოდალური ხანის პირველ საუკუნეებში ძველი ტრადიცია მთლიანად არაა დაიწყებული (რაც კარგად ჩანს ადრეფეოდალური ხანის ისეთი სამაროვნებიდან, როგორიცაა სამთავრო, არმაზისხევი, მაგრანეთი ერწოში, მატნის იალსარი და სხვა). თუმცა სამარხეული კომპლექსის თანდათანობით გაღარიბება მაინც აშკარად იგრძნობა¹².

როგორც ჩანს, შუაფეოდალური ხანის დასაწყისისათვის საქართველოში ახალი პოლიტიკური და ეკონომიური აღმავლობის დამდეგს სამარხეულებში თანდათანობით ისევ შეიჭრა ცხოვრებაში ხმარებულ ნივთთა ერთი ნაწილი, ჯერ სამკაულის, ხოლო შემდგომ—საოჯახო და ყოფითი საგნების სახითაც.

რუსთავის სამაროვანი ერთი პირველთაგანი იყო, სადაც აღნიშნული მოვლენა თვალნათლივ იქნა შემჩნეული და ამიტომ იქ ჩატარებულმა კვლევამ უაღრესად მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა შუაფეოდალური ხანის სამაროვანთა შესწავლის შემდგომ საქმეში.

საყურადღებოა ის გავრცელება, რომ სიონში გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვანი და მდიდრული სამარხები გამოვლინდა: ვიდრე რუსთავში. ეს კი საშუალებას გვაძლევს უფრო სრულყოფილად წარმოვიდგინოთ სამარხთა აღნაგობა და ინვენტარის თავისებურება. ამასთანავე, მთისა და ბარის საზღვარზე აღმოცენებული ქალაქური სამოსახლოს ეს ვრცელი სამაროვანი, სხვა ახალ აღმოჩენებთან ერთად, საშუალებას გვაძლევს წარმოვდგინოთ შეიქმნათ არა მარტო აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებულ დიკრძალვის რიტუალზე, არამედ იმ სოციალურ, ეკონომიურ და კულტურულ ვითარებაზედაც. რომელიც წარმოქმნილა ისტორიულ კახეთში ამ მეტად მნიშვნელოვანი ხანისათვის.

სიონის სამაროვნის ტიპიური კომპლექსი საქმად მრავალფეროვანია. მასში შედის: თ ი ხ ი ს კ უ რ ჯ ე ლ ი — უმთავრესად სასუფრე, სხვადასხვა მოყვანილობისა და ზომისა; მ ი ნ ი ს კ უ რ ჯ ე ლ ი და მ რ ა ვ ა ლ რ ი ე ლ ო ვ ა ნ ი სამაჯურები; ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს სამკაულები: ბეჭდები, სამაჯურები, ბურთულა ღილები, საყურეები, მძივები, ბალთები და სხვა; რ კ ი ნ ი ს ს მ ე უ რ ნ ე ჲ და ს ა ბ რ ძ ო ლ ᲁ ი ა რ ა ღ ი, რომელიც სხვებთან შედარებით მცირეა.

გარდა ზემოთ ჩამოთვლილისა, სიონის ტიპიურ სამარხეულ კომპლექსში გვხვდება მრავალრიცხოვანი მ ძ ი ვ ე ბ ი და მ ძ ი ვ ს ა კ ი დ ე ბ ი; სხვადასხვა მასალისაგან ნაკეთები ჯერები; ტ ა ნ ი ს ა მ ო ს ი ს ა და ქ ს ო ვ ი ლ თ ა

¹¹ ლ. კ ი ლ ა შ ვ ი ჲ ჲ, დასახ. ნაშრ., გვ. 145.

¹² ლ. კილაშვილის უარაუდით სამარხეულებში ინვენტარის გაქრობა, განსაკუთრებით VIII საუკუნიდან მაინც, გარდა ქრისტიანული ღვთაების საბოლოოდ დაწერვისა უნდა გამოეწვიოთ იმ მძი-

ნაშთები და ზოგჯერ მონეტებიც, რაც ერთობლივ საკმაოდ მყარ საფუძველს ქმნის სამაროვნის ზოგადი დათარიღებისა და მათში ცალკეულ ქრონოლოგიური ჩატუების გამოყოფისათვის.

ვიდრე უშუალოდ თარიღის საკითხს შევეხებოდეთ, ქვემოთ შევეცდებით მოკლედ დავახასიათოთ შუასაუკუნეთა კომპლექსებში შემავალი ნივთები ცალკეულ სახეობათა მიხედვით.

3. თიხის მურაველი

ფეოდალური ხანის სამარხებში თიხის ჭურჭელი საკმაოდ იშვიათია. ადრე-ფეოდალური ხანიდან, როდესაც ნივთების ოდენობამ სამარხებში მკვეთრად იწყო შემცირება, უპირველეს ყოვლისა ინვენტარიდან კეჩამიკა გაქრა. შემდგომ მთელი ადრეფეოდალური ხანის განმავლობაში (თუ ვიმსჯელებთ მცხეთის¹³, ერწოს¹⁴ და სხვა სამაროვნათა მიხედვით), თიხის ნაწარმი სამარხეულ კომპლექსებში თითქმის აღარსად გვხვდება.

ადრეფეოდალური ხანის დასასრულისათვის, მას შემდეგ, რაც ქრისტიანულმა სასაფლაოებმა მიიღო საბოლოოდ ჩამოყალიბებული სახე (იგულისხმება მათი დაჯგუფება ეკლესიების გარშემო) და მას შემდეგ რაც საქართველოს ცალკეულმა მხარეებმა მოიპოვეს გარკვეული ეკონომიური წარმატება, სამარხეულ კომპლექსებს ეტყობათ ერთგვარი გამოცოცხლება. უკვე IX—X სს. ზოგიერთ სამაროვანზე შეიმჩნევა თიხის ჭურჭლის კვლავ გაჩენა ინვენტარში¹⁵, მაგრამ იმ ხანებისათვის ჰირისუფალთა ნივთიერი შემძლეობა იმდენად სამარხეულ ინვენტარში არ არის ასახული. რამდენადაც თვით სამარხების საშენ, რეზერვუარად ღირებულ მასალასა და შენების მაღალ ხარისხში.

შუასაუკუნეთა სამაროვნებს შორის თიხის ჭურჭელი (ყერძოდ მოჭიქულიც) პირველად რუსთავის სამარხებში იქნა აღმოჩენილი¹⁶, მაგრამ სიონის სამაროვანმა ამ მხრივ ყოველგვარ მოლოდინს გადააჰარბა და დაგროვდა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი თიხის ჭურჭელი.

სიონის სამარხებში აღმოჩენილია უმათავრესად სასუფრე ჭურჭელი, სასმისებისა და ჯამების სახით. ზოგჯერ ერთ სამარხში 4—5 ჭურჭელიც კია მოპოვებული.

თიხის ნაწარმი გარდა სამარხებისა, საკმაოდ უხვად ჩნდებოდა კულტურულ ფენაშიც, აუშმა იქ მოჭიქული ჯამების ნატეხები უფრო ჰარბობდა.

სიონის სამაროვანზე მოპოვებული თიხის ჭურჭელი იყოფა ორ ძირითად მოჭიქავ და მოჭიქულ ჯგუფად. აქვე ცალკეა გამოსაყოფი თიხის

მე ეკონომიურ მდგომარეობასაც, რომელშიც აღმოჩნდა არაბების მე-9 დაპყრობილი და ხარკ-დამიმძებელი საქართველო (იხ. მ. ი. ს. ქალაქი რუსთავი, გვ. 145—47).

¹³ ზ. უ. გ. რ. ე. ლ. ი. ძე, ადრეულ შუასაუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის. თბ., 1967.

¹⁴ რ. რ. ა. მ. ი. შ. ე. ლ. ი. ძე, ქ. ო. რ. ბ. ე. ნ. ა. ძე, ერწოს ველის საველე-დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის ანგარიში, XII არქეოლოგიური სესია, 1964; ბ. ქ. ო. რ. ბ. ე. ნ. ა. ძე, ფეოდალური ხანის ახლად აღმოჩენილი ძეგლები ერწოს ველიდან, XVI საველე-არქეოლოგიური სესია, 1967. გვ. 74—76.

¹⁵ ლ. წ. ი. თ. ლ. ა. ნ. ა. ძე, ა. კ. ა. ბ. ი. ძე, ზ. შ. ა. ტ. ბ. ე. რ. ა. შ. ე. ლ. ი. ძე, 1966 წელს დარბაზის ხეობაში ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, XVI საველე-არქეოლოგიური სესია, 1967, გვ. 76—77.

¹⁶ გ. ლ. ო. მ. თ. ა. ი. ძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 193.

ჭურჭლის ერთი სახეობა თეთრი ანგობის სახეებითა და ჭიქურის ნაღვენით ხალხებით შემკული წითელკეციანი ჯამები, რომლებიც ნახევარფაბრიკატს კი არ წარმოადგენენ, როგორც აქამდე გვეგონა, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოში ფართოდ გავრცელებული ჭურჭლის თავისებურ სახეობას.

*
*
*

მოუჭიქავი ჭურჭელი, მოუჭიქავი კერამიკა სიონის სამაროვანზე ძირითადად წარმოდგენილია ღია ფერის საშუალო და წვრილი ჭურჭლით¹⁷. ამთგან საშუალო ან მცირე ზომის საღვინე ხელაღები ძულ თითო-ორიოჯა ზოლო სასწისებლად მიჩნეული წვრილი ჭურჭელი დიდ უმრავლესობას წარმოადგენს.

ამ ჯგუფში გაერთიანებული ჭურჭლისათვის დამახასიათებელია კარგად განვლქილი, ძალზე წმინდა თიხა, რომელიც მეტწილად ღია ჩალისფრადაა გაომწვარი. ზოგიერთი ჭურჭელი კი გარედან მოწითალოა და საგულდაგულოდ გაპრიალებული. ზშირია ჭურჭელთა მოხატვა შავი და წითელი საღებავით და კოპებით შემკობა, კოპები წარმოქმნილია ჭურჭელთა შიგინდან ღრმა და ირიბი ნაჭდევებით.

მოუჭიქავ ჭურჭელში მოყვანილობით შემდეგი ძირითადი ტიპები გამოყოფა:

პირტალღიანი სასმისები (ინვ. №№ 71, 115, 129, 149, 150, 162, 189, 217, 394, ტაბ. XXIX, 1). ეს არის მცირე, თხელკედლიანი ჭურჭელი, რომელსაც აქვს დაბალი ცილინდრული ყელი, აგრეთვე დაბალი (ირიბი კოპებით შემკული) მუცელი, ბრტყელი, ოდნავ შეღრმავებული ძირი და ბრტყელი. შუაში ჩალარული ორი ყური. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ჭურჭლის ტალღოვანი პირი, რომელიც შედგება მთელ პერიმეტრზე თანაბარი მანძილით დაშორებული ოთხი მოზრდილი „ტუჩისაგან“. ტიპური ჭურჭლის სიმაღლე უდრის 5,5—6 სმ, ყელის სიმაღლე—2 სმ, პირის დმ—6 სმ, ძირის დმ—4,5—5 სმ.

სიონის მოუჭიქავ, წვრილ ჭურჭელში პირტალღიანი სასმისები ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანია და უპირატესად დამახასიათებელია იმ სამარხეული ფენებისათვის, რომლებიც XI—XIII სს. თარიღდებიან.

შედარებით უფრო დიდრონი მაგრამ ასეთივე პირის მქონე, ღია ფერის თხელკედლიანი ჭურჭელი მოპოვებულია რუსთავეში¹⁸ და იყალთოს XI—XII სს. დათარიღებულ ფენებში¹⁹.

მოყვანილობით ჭურჭლის ამავე ტიპის მსგავსია ორყურა, ძალზე დაბალყელიანი, ოდნავ პირგადაშლილი სასმისი, რომელიც მხოლოდ ბაკოს მოყვანილობით განსხვავდება ზემოთ აღწერილებსაგან (№ 188, ტაბ. XXIX, 1). ამ სასმისს აქვს მრგვალი, სწორბაკოიანი პირი და კეციც მოწითალოდაა გამომწვარი.

¹⁷ ლიტერატურაში კერამიკული ნაწარმის აღნიშნულ ჯგუფს „ფერმერთალ“ ჭურჭელსაც უწოდებენ. (იხ. მ. ჩხატარაშვილი, რუსთავის შუააღუენეთა მოუჭიქავი კერამიკის ერთი თავისებური სახეობა, „მაცნე“, № 3, 1964, გვ. 165—176).

¹⁸ მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 172—173, ტაბ. IV, სურ. 8.

¹⁹ რ. ჩამიშვილი, გ. ქეიშვილი, აღდენითი მუშაობა და მასთან დაკავშირებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიება იყალთოში 1966 წელს, XVI საუკულ არქეოლოგიური სესია, 1967, გვ. 85—99. მასალა ინახება იყალთოს მუზეუმში (მონასტერში).

სასმისები სიგრძივი კანელურებით (ინვ. № 419. მთელი და № 385, ნატეხი. ტაბ. XXVIIIa, 2. და ტაბ. XXIX, 1).

ახასიათებს დაგრძელებული ყელი და ოდნავ შემალბებული ბრტყელი ქუსლი. ყურის რკალი ადის პირის ღონეზე მაღლა, სოლო მუცლის გარეთა გაპრიალებული ზედაპირი შემკულია 7 გრძივი ღრმა კანელურით. შემკულია ჭურჭლის ცილინდრული ყელიც ხშირი კონცენტრული ნაჭდევებით. სიმაღლე — 13,1 სმ-ია.

მსგავსი ჭურჭელი საქართველოს ძველ ცენტრებში საკმაოდ მრავლადაა მიკვლეული. კერძოდ, გუდარეხის XI—XIII სს. დათარიღებული ფენიდან ცნობილია რამდენიმე ასეთი ჭურჭლის ნატეხი, რომელთა შორის ერთი (ინვ. 2—51—314)²⁰ განსაკუთრებით დიდ სიახლოვეს ამკლავებს სიონის კანელურებთან ჭურჭელთან. ამასთანავე მსგავსი ჭურჭელი ცნობილია თბილისის²¹, დმანისის²², უჯარმის²³, რუსთავის²⁴ და სხვა განთხარში. ყველა ესენი სრულწილად გარკვევით თარიღდებიან შუაფეოდალური ხანით. თუმცა უფრო სწორი იქნება, თუ მას სახელდობრ XII—XIII სს. მივაკუთვნებთ. კანელურებიანი ჭურჭელი, როგორც მოუქიქავი თიხის ნაკეთობის საუცხოო ნიმუში, ქართული სამეთუნეო ხელოვნების მშვენიერადაა მიჩნეული და გამოყენებულ უნდა იქნეს. როგორც საიმედო დამათარიღებელი.

ცალყურა სასმისები. ამ ტიპის ჭურჭელს ახასიათებს მრგვალი, სადა პირი (რომელიც ყურის მიერთების ადგილას ოდნავ დაბრტყელებულია); ცილინდრული ყელი, მსხლისებრი მუცელი და მცირედ გამოყოფილი ბრტყელი ქუსლი. მრგვალკვეთიანი ყურის ზედა რკალი პირის ღონეზე მაღლა ასული (ინვ. №№ 105, 161, 303, 475) საშუალო სიმაღლე უდრის 8—9 სმ.

სიონში ნაპოვნი ოთხი ასეთი ჭურჭლიდან ორს ზედაპირი შედარებით მოწითალო აქვთ, ხოლო მხარე-ყელი შემკულია შავი საღებავით გამოყვანილი სახეებით (ტაბ. XXVIII, 1; X XIX, 2), დანარჩენი ორი (161, 303. ტაბ. X XIX, 2) კი პალზე ღია ფერისაა. ამთგან ერთს (ინვ. 303) აქვს სამტუჩიანი პირი და ოდნავ დაბრტყელებული ტანი.

ზუსტად სიონურის მსგავსი ცალყურა სასმისები ჭერჯერობით არ არის. ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა კერამიკული ცენტრებიდან, სიონის ცალყურა სასმისები თითქმის წარმოადგენენ საღვინე ხელადების მინაბადს; მათ აქვთ სრულიად გლუვი და კარგად დამუშავებული ზედაპირი.

საერთო იერიშით მათში მსგავსი ჩანს რუსთაველში აღმოჩენილი ერთი ცალყურა, პატარა სასმისი²⁵ და ასეთივე ჭურჭელი დმანისიდან²⁶. თუმცა ტანი ორთავეს, სუსტად გამოსახული კოპებით აქვს შემკული. მცირე სასუფრე ჭურჭლის მოზა-

²⁰ ლ. მუხხელიშვილი, შ. ხიდაშელი, ვ. ჯაფარიძე, გუდარეხის პირველი და მეორე (1938 და 1939 წწ.) არქეოლოგიური კამპანიის ანგარიში, თბ., 1954, გვ. 80, სურ. 33; ვ. ჯაფარიძე, ქართული კერამიკა, გვ. 58, ტაბ. X—1.

²¹ ვ. ჯაფარიძე, XI—XIII საუკუნეების თბილისის კერამიკა, სსმ XIV-B. 1950, გვ. 156; მ. ისიქიძე, ქართული კერამიკა, 1956, ტაბ. X, სურ. 2.

²² ვ. ჯაფარიძე ქართული კერამიკა, გვ. 21, ტაბ. IX, სურ. 11.

²³ გ. ლომთათიძე, უჯარმის არქეოლოგიური გათხრის ანგარიში, 1953.

²⁴ მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 170, ტაბ. III, სურ. 6.

²⁵ მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 171, ტაბ. III, სურ. 7. ამ ტიპის ჭურჭელს აერთიანებენ სსმ-ის უწოდებს.

²⁶ ვ. ჯაფარიძე, ქართული კერამიკა, ტაბ. XI, სურ. 3. გარდა ზემოთ ჩამოთვლილისა, ჩვენი ცალყურა სასმისის შედარებით უფრო ახლო ანალოგია გამოქვეყნებული აქვს ხსენებულ ავ-

ტვა ანგობით ან შავი და წითელი საღებავით არ წარმოადგენს იშვიათ შემთხვევას და შეუფეროდალური ხანს კერძოებულ ცენტრებში მათი არა ერთი და ორი ნიმუშია დადასტურებული.

ორ ყურა სასმისი (№ 8, ტაბ. XXIX, 2) სიონის სამაროვანზე ერთი ცალია მოპოვებული და ისიც მე-3, შიგნიდან მოჩუქურთმებულ სამარ.ში. ორი ზალა აზიდული ამფორისებრი ბრტყელი ყური და მეტად მოხდენილი პროპორციები აღნიშნულ სასმისს აერთიანებენ თიხის ჭურჭლების იმ მალამბატურულ ჯგუფში, რომელშიც კანელურებიანი სასმისი ექცევა და რომელიც მოწინავე სოციალური ფენების სასუფრე ჭურჭლად არის მიჩნეული²⁷.

იმ ორყურა და შედარებით უხეში, მოწითალო ჭურჭლებისაგან. რომლებიც დმანისშია მოპოვებული²⁸, სიონური, გარდა მოხდენილი ფორმისა, იმითაც აშკარად განსხვავდება, რომ მისი თიხა უადრესად წმინდაა და მკერვი.

ცალკე უნდა გამოიყოს ძალზე დაბალი ორ ყურა სასმისი, რომელსაც შეიძლება ეწოდოს ორ ყურა ფინჯანი (№ 456, ტაბ. XXX, 2). იგი ნაკეთებია ძალზე წმინდად განლეილი თიხისაგან და ღია ჩალისფრადაა გამოშვარი. ამ ტიპის სასმისებს ახასიათებთ განიერი პირი და ძალზე „დაბალი“ პროპორციები. ტანი შემკული აქვთ ირიბი რელიეფით, რომელიც შიგნიდან დაწევის წესითაა მიღებული.

ღია ფერის მოუქიქავი ჭურჭლეულის ჯგუფშივე განეხილავთ პატარა სალვინე ხელადებსაც, რომლებიც თიხის დამუშავების ტექნოლოგიურ თვისებურებით სრულ მსგავსებას იჩენენ ზემოთ განხილულ წვრილ ჭურჭელთან. ამათგან საყურადღებოა მრგვალი პირა ხელადები (№ 127, 422, ტაბ. XXVIII ა, 3, XXX, 1), რმელთაგანაც ერთი მთელია (№ 127). მას აქვს მრგვალი ყელი, გადაშლილი პირი, სფერული მუცელი და ბრტყელი ძირი (სიმაღლე—15 სმ), ზედა ნახევარი და ყელი მოხატულია შავი და მოწითალო საღებავებით. აღსანიშნავია აგრეთვე სამტუჩა ხელადა (ინვ. 496). რომელსაც ჰქონია მკვეთრად დანაკეთული პირი და წითელი საღებავით მოხატული ყელ-პირი (აღდგენა არ მოხერხდა). მართალია, ამ ხელადას ზუსტი ანალოგები არ მოეძებნება, მაგრამ რუსთაფის, გუდარების, დმანისის, თბილისის, უჯარმისა და სხვა მონაპოვრებში გვევლება ისეთები, რომლებიც გარკვეულ სიახლოვეს იჩენენ სიონის ხელადებთან. ამ მხრივ სხვებზე უფრო საყურადღებოა რუსთაფი²⁹, სადაც სხვადასხვა მოყვანილობის მცირე სალვინეები სამოოდ მრავალია წარმოდგენილი და თბილისი. სადაც აგრეთვე დადასტურებულია რამდენიმე ღია ფერის სალვინე ხელადა³⁰.

გარდა ზემოთ აღწერილისა, ღია ფერის ჭურჭლის სხვა მრავალი წვრილი ნატეხი იქნა მოპოვებული. როგორც სამარხებში, ასევე კულტურულ თენაში. მართალია ამ ნატეხთა მიხედვით თორმების აღდგენა ძნელდება, მაგრამ იგრის სიონში მათი სიმრავლის თვით ფაქტი უადრესად საყურადღებოა. საქმე იმაშია.

ტორს (ტაბ. IX, სურ. 1). ეს უკანასკნელი თრიალეთურია და შავი და წითელი საღებავებითაა მოხატული.

²⁷ მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 172. შდრ. გ. ლომთაძე, საქართველოს არქეოლოგია, თბ., 1959, გვ. 383.

²⁸ ე. ჭაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 55, ტაბ. I, სურ. 7 და 9.

²⁹ მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 174, ტაბ. V, სურ., 11 და 12.

³⁰ ე. ჭაფარიძე, XI—XIII საუკუნეების თბილისის კერამიკა, სსშ, XVI-B. თბ., 1950.

რომ ღია ფერის სასუფრე კურკელი, თიხის დამუშავების კარგი ხარისხითა და საკმაოდ დახვეწილი და ნატიფი ფორმებით (აგრეთვე მაღალხარისხოვან მოჭიქულ კურკელთან ერთად) მიჩნეულია შუაფეოდალური ხანის საქართველოს თიხის ნაწარმის ერთ-ერთ საყურადღებო ჯგუფად. მაგრამ, თუ მოჭიქული კურკელი მასობრივად იხმარებოდა (განსაკუთრებით ქალაქებსა და ქალაქური ტიპის სამოსახლოებში), ღია ფერის წვრილი კურკელი საზოგადოების უფრო ვიწრო წრის კუთვნილებად გამოიყურება და შეძლებული სოციალური ფენებისადმი მათი მიკუთვნება თითქმის ექვეს არ იწვევს. ამ მოსაზრების სასარგებლოდ მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ ღია ფერის ნატიფი კურკელი მხოლოდ მოწინავე კერამიკული ცენტრებისათვისაა დამახასიათებელი (რუსთავი, დმანისი, თბილისი, იყალთო...) და ამასთანავე მათი რიცხვი საგრძნობლად ჩამოუვარდება მოჭიქული კურკლისას. გამოთქმულია მართებული მოსაზრება, რომ ღია ფერის ამ მეტად მაღალხარისხოვანი და რთული კურკლების დასამზადებლად არსებობდნენ საგანგებოდ დასპეციალებული მეთუნეები³¹.

გარდა ამისა, ღია ფერის კურკლის გამოყენების (და იქნებ წარმოების) კიდევ ერთი ცენტრის აღმოჩენით საგრძნობლად ფართოვდება ჩვენი წარმოდგენა თიხის ნაწარმის ამ სახეობაზე. ახლა, როდესაც მისი გავრცელება მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვან ცენტრებში უტყუარი ფაქტია, მომიჯნავე ქვეყნების კერამიკულ ნაწარმთან შედარების შემდეგ, უფრო თამამად შეიძლება დაისვას ამ კურკლის ადგილობრივი, საქართველოში წარმოების საკითხი — მით უფრო, რომ შუაფეოდალური ხანის აზერბაიჯანში შესწავლილ ძეგლებზე მსგავსი ნაქეთობა სრულიად უცნობია³². რაც შეეხება სომხეთს, ღია ფერის წვრილი სასუფრე კურკელი იქ ძალზე მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც გვხვდება³³ და მათი ფორმებისა და კეცის ქართულ ნაწარმთან იდენტურობა თავისთავად მიგვითითებს ამ ქვეყანაში მისი გავრცელების გზებზე. საქართველოდან სომხეთში ამ ტიპის კურკლის გატანა უნდა მივიჩნიოთ ჩვეულებრივ მოვლენად, თუნდაც იმიტომ, რომ, ჯერ ერთი სომხეთის დიდი ნაწილი უშუალოდ საქართველოს შემადგენლობაში შემავალ და ამდენად იოლად „ხელმისაწვდომ“ პროვინციას წარმოადგენდა და მეორე ის, რომ ჩვენ ქალაქებს სომხეთის სავაჭრო-ეკონომიურ ცენტრებთან უალრესად მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ მთელი შუაფეოდალური ხანის მანძილზე და ამდენად მათ შორის ხელოსნური ნაწარმის გაცვლა-გამოცვლა სრულიად ჩვეულებრივ მოვლენადაა მისაჩნვე; ღია უმეტეს, რომ ამგვარი ურთიერთობა, როგორც ქვევითაც დავინახეთ, სხვა მასალებიდანაც ჩანს.

*
* *

მოჭიქული კურკელი, საიონში მოჭიქული კურკლის ნატეხები. საკმაოდ მრავლადაა მოპოვებული (იხე. №№ 65, 110, 137, 147, 222, 238, 239).

³¹ მ. ჩხატარაშვილი, დასახ. ხაშრ., გვ. 175. აღსანიშნავია, რომ ივრის სიონის დასავლეთ უბანზე, სადაც რიგით მაცხოვრებელთა სამარხები გვევლინება, ამგვარი კურკელი თითქმის არ აღმოჩენილა.

³² Г. А х м е д о в, Неполная керамика Орен-Кала IX—VIII вв., МИА, 67; Труды Азербайджанской (Орен-Калинской) археологической экспедиции, т. I, Москва, 1959, стр. 186—226.

³³ სომხეთში, მაგ. ანისის კოლექციაში არის სიონურის მსგავსი ერთი კანელურებიანი კურკელი (სომხ. ისტ. მუზ. № 123 (226), რომელსაც ე. ჭაფარიძის შენიშვნით ქართულ სათანადო მასალებთან საკმაოდ მეტყველი კავშირი აქვს.

255, 260, 263, 302, 314, 359, 363, 364, 373, 414, 423, 429, 455, 465, 479, 487, 493), მაგრამ უმთავრესად წერილი და იშვიათად მოზრდილი ნატეხების სახით. ამიტომ მათი მოყვანილობის შესახებ ვერაფერს ვიტყვი. მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხების სიხშირე კულტურულ ფენებში იმის საბუთად უნდა მივიჩნიოთ, რომ სიონელთა ყოველდღიურ ცხოვრებაში მაჰ საკმაოდ ფართო გამოყენება ჰქონია.

რაც შეეხება მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხების სამარხებში აღმოჩენის ფაქტებს, მათი მეტისმეტი ფრაგმენტულობა გვაფიქრებინებს, რომ ის ნატეხები სამარხებში უფრო შემთხვევით უნდა იყოს მოხვედრილი, ვიდრე საგანგებოდ ჩატანებული. ამასთანავე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ მოჭიქული ჭურჭლის ერთი ნაწილი გვიანფეოდალურისავე გარდამავალი ან საკუთრივ გვიანფეოდალური ხანის კუთვნილია.

სიონის შუაფეოდალური ხანის მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხებს შორის გამოიყოფა რამდენიმე ჯგუფი:

ჯამები, რომლებიც მოხატულია თეთრი ან გოზის სქელი საღებავით და დაფარულია ფერადი ჭიქურით. ასეთ ჭურჭელს, თუ გავითვალისწინებთ აგრეთვე თბილისის, რუსთავის, უჯარმის, იყალთოს, დმანისის, გუდარეხისა და სხვა მსგავს მასალებს, თითქოს მთელ საქართველოში ერთი წესით ამზადებდნენ. უშუალოდ კვლევ წასმული თეთრი ანგობის სახეები რამდენიმეგვარია, ყველაზე უფრო ხშირად გვხვდება „მანები“, წრეები და დიდრონი „გულსებრი“ ხალები³⁴. სიონური მასალების მიხედვით, უმთავრესად „მანებით“ მოხატვის წესი ჩანს გავრცელებული (ინვ. 221—221/1).

არანაკლებ საყურადღებოა ნატეხები, რომლებიც ეკუთვნიან ერთ ფერად მოჭიქულ ჯამებს (№ 227 110, 373, 363, 260). რომელთა შორისაც გვხვდება სამი ძირითადი ფერი: მწვანე, ცისფერი და მოყავისფრო, თითოეული რამდენიმე ეარიაციით.

ის ერთადერთი მოჭიქული მთელი სამარილეც, რომელსაც მრავლად მოეძებნება პარალელები შუაფეოდალური ხანის მასალებში³⁵, დაფარულია ჭერ ანგობითა და შემდეგ მწვანე ჭიქურით³⁶ (№ 414, XXX, 3).

გარდა ზემოთ აღწერილისა, სიონის მასალებს შორის არის ამოკაწრის სერხით შემკული და მრავალფერად მოხატული, მოჭიქული ჭურჭლის ნატეხებიც (ინვ. № 63, 137, 222, 372, 493 და სხვა), რომელთაგან განსაკუთრებით საყურადღებოა აღმ. უბნის მე-10 სამარხში აღმოჩენილი ერთი ნატეხი (ინვ. № 63): მასზე ცხოველის (თითქოს ცხენის) გამოსახულების ნაშთი (გავა) უნდა იყოს შემორჩენილი. მეორე, აგრეთვე მრავალფერად მოხატულ ნატეხზე, ცხოველის

³⁴ ზ. მაისი ურბე, ქართული მხატვრული ერაზმია, თბ., 1953; ჯ. ჯაფარიძე, ერაზმიკული წარმოება XI—XIII სს. საქართველოში, 1956, გ. ლომთათიძე, არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წლის ზამთარში, შპა, I, 1955, გვ. 154—148; ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 114—129; ლ. მუსხელიშვილი, შ. ხიდაშელი, დვ. ჯაფარიძე, გუდარეხი, გვ. 122.

³⁵ ჯ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ. ტაბ. XXXII და XVIII.

³⁶ აღსანიშნავია, რომ სრულიად ასეთვე სამარილები საკმაოდ ბევრია მოპოვებული იყალთოში და სულ ბოლო ხანებში კი კვეტრაზე. ამასთან დაკავშირებით იხ. რ. რამიშვილი, გ. კილაშვილი, აღდგენითი მუშაობა და მასთან დაკავშირებული კვლევა-ძიება იყალთოში. 1966 წ., XVI საველე არქეოლ. სესია, 1967, გვ. 85; გ. ლომთათიძე, რ. რამიშვილი, პირველი არქეოლოგიური ექსპანა კვეტრაში XVII საველე-არქეოლ. სესია, 1969, გვ. 29.

7. რ. რამიშვილი

თათის ნაშთია შექონასული (ინვ. № 137): მსგავსი ქურქლები—ცხოველთა. ფრინველთა და სხვ. გამოსახულებით საკმაოდ ფართოდ ჩანს გავრცელებული მთელ საქართველოში³⁷.

მართალია, სიონის მოკიჭული კერამიკა ღარიბული ჩანს. მაგრამ იგი მაინც საყურადღებოა თუნდაც იმიტომ, რომ მოკიჭული ქურქლის შესწავლის თვალსაზრისით სათანადო ძეგლთა სიას კიდევ ერთი შეემატა.

ზემოთ განხილულ მასალებს შორის ყველაზე ძველ ჯგუფად შეგვიძლია პიეჩინოთ ანგობით მოხატული და ერთფერად მოკიჭული ჯამის ნატეხები.

მოკიჭული ქურქლის ნატეხთა კიდევ ერთ მცირე ჯგუფს შედარებით გვიანდელი იერი გადაჰქრავს. მაგრამ იგი, ფრაგმენტულობის გამო, სრული მსჯელობის საშუალებას არ იძლევა³⁸.

ანგობით მოხატული და მოუჭიპავი ჯამები.

ამ ბოლო დროს აღმოსავლეთ საქართველოსა და განსაკუთრებით კი ისტორიული კახეთის მიწა-წყალზე არაერთ არქეოლოგიურ განათხარში, თიხის სხვა ნაწარმთან ერთად ჩნდება ჯამების ერთი სახეობა, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ერთხანს დაუსრულებელი ნაწარმის შთაბეჭდილებას ტოვებდა: იაგრამ, ამ რიგის ქურქლის გახშირებამ მონაპოვარში და, მაშასადამე, თავის დროზე ფართო გავრცელებამ საჭირო გახდა კერამიკის ამ ჯგუფის უფრო დაწერილებით შესწავლა. ამ შხრივ ბიძგის მომცემი გახდა ივრის სიონის საკმაოდ მდრდრული კოლექცია (ინვ. №№ 128, 191, 192, 200, 201, 249, 451, 466, 467 და სხვა). რომელიც მოპოვებულია. როგორც სამარხებში, ასევე ეკლესიის გარშემო მდებარე კულტურულ ფენებში.

ამ ტიპის ჯამებს ჩვეულებისამებრ აქვთ საკმაოდ დამრეცი კალთა, აკეცილი კიდე, მრგვალი და საკმაოდ მაღალი ქუსლი (რომელიც შიგნითაა შეღრმავებული) და სწორი და თხელი ბაკო. თიხა რამდენადმე დაუწმენდავი, მაგრამ მკვრივია. კეცი—მეტწილად კარგად გამომწეარი. ჯამების საკმაოდ ხაოიანი ზედაპირი შემკულია ანგობით გამოყვანილი სახეებით, რომელთა შორის ყველაზე ხშირია ფართო ზოლების სახით ნახატი წრეები, „მანები“, „გულები“ და სხვა. ამ ნახატებს შორის აქა-იქ დაღვენთილია მწვანე კიჭურის ხალები³⁹ (ტაბ. X X X I. 1, 2). ჩვეულებრივ, თეთრი ანგობით მოხატულ ან ხალებით დაწინქულულ ჯამებს გადავლებული უნდა ჰქონდეს გამჭვირვალე კიჭური, მაგრამ ეს ძირითადი წესი ამ შემთხვევაში უარყოფილია. ძნელია გადაჭრით პასუხის გაცემა კითხვაზე, თუ რამ გამოიწვია ჯამების ამგვარად კეთება; არის ეს ერთ-ერთი „მოდური“ გატაცება, თუ კიჭურის სიძვირის და ეგებ კრიზისის შედეგად წარმოდგარი „თავისცბურება“?

როგორც არ უნდა იყოს, ივრის სიონის მაგალითის მიხედვით აშკარად ჩანს, რომ ამგვარი ჯამები საკმაოდ მტკიცედ ყოფილა დამკვიდრებული ისეთ სამარ-

³⁷ ლ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. დ. მ. ი. კ. გ. ბ. შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა [ტ. ბ., 1938; ნასიკ. Раскопки в Дманиси, CA VI. 1940; ე. ჯ. ა. ფ. ა. რ. ი. ქ. ქართული კერამიკა. В. Д ж а н а р и: д з е, Художественная глассурованная керамика Грузии XI—XIII вв., CA, XVII, 1955; ზ. მ. ა. ს. უ. რ. ა. ქ. ქართული მხატვრული კერამიკა, თბ., 1953 და სხვ.

³⁸ მოკიჭული ქურქლის გვიანდელი ნატეხები მხოლოდ იმ თვალსაზრისით შეგვიძლია მივიჩნიოთ საყურადღებოდ, რომ გვაგულისხმებინებენ შუაფეოდალურიდან გვიანფეოდალური ხანისა-კენ გადაჰყვალ დროს ივრის ხეობაში მოკიჭული ქურქლის კვლავ წარმოებას.

³⁹ მხოლოდ ორ შემთხვევაშია ხალები ცისფერი.

ხეულ კომპლექსებში, რომლებიც საზოგადოების შედარებით დაწინაურებული ფენის კუთვნილებად მივიჩნიეთ.

ანგობით მოხატული და მოუქიქავი ჯამები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი აღმოსავლეთ საქართველოს ისეთ მნიშვნელოვან ცენტრში. როგორცაა რუსთავი⁴⁰. იქ ამგვარი ჯამების სიმრავლე და კულტურული ფენების სხვა მასალებთან ერთად არსებობა მიუთითებს მათ პრაქტიკულ, ყოველდღიურ გამოყენებას. მსგავს ჯამთა ნატეხები გვაქვს აგრეთვე ქალეთის, შუასაუკუნეებითა დათარიღებულ ფენებში⁴¹, თელავში⁴², იყალთოში⁴³ და სხვაგანაც.

როგორც ამ ჯამების თანმხლები მასალის ანალიზიდან ჩანს, ისინი ძირითადად შუაფეოდალური ხანის, კერძოდ XII — XIII საუკუნეებისა უნდა იყოს.

გარდა ზემოთ დაბასიათებული მასალებისა, სიონის სამაროვანზე მოპოვებულია სხვადასხვაგვარი საოჭანო ჭურჭლის ნატეხებიც (№№ 54, 71, 130, 180, 193, 194, 195, 216, 229, 231, 240, 261, 264, 385, 415, 416, 433, 464, 431, 482, 483, 484), რომელთა შორის კარბობს სამზარეულო კერამიკის, კერძოდ, ლეგა ფერის საღებავი ქოთნების, მოზრდილი ხელალების, საღებინე ქვევრების და სხვა ნატეხები.

იერის სიონის სამაროვანზე მოპოვებულ კერამიკაში საკმაოდ საინტერესოდაა წარმოდგენილი სამშენებლო კერამიკაც; კერძოდ, კრამიტი. რომელიც შეიცავს ორივე ტიპს, ბრტყელსა და ღარისებრს (№№ 139, 148, 160, 355, 374, 378, 383, 430, 480, 492, 494, 501—507).

განსაკუთრებით საყურადღებო ჩგუფს ქმნის მოზრდილი და მასიურ კრამიტთა ნატეხები, რომლებიც წითელი საღებავითაა დაფარული და ხნოვანებით, შესაძლოა, აკლამას დაუკავშირდეს.

4. მინა

მინის ნაწარმი სიონის სამარებში მეტად უხვად და მრავალფეროვნადაა წარმოდგენილი. თითქმის იშვიათია კომპლექსი, რომელშიაც სხვა საგნებთან ერთად მინისაგან დამზადებული რაიმე ნივთიც არ იყოს. ამასთანავე არის შემთხვევები. როდესაც მინის საგნები ინვენტარის უმთავრეს ნაწილსაც კი წარმოადგენს.

შუაფეოდალური საქართველოს სამაროვანთა შორის იერის სიონი ჯერ-ჯერობით ერთადერთია, რომელშიც მინის ნაკეთობა ასე უხვადაა წარმოდგენილი⁴⁴. თვით რუსთავის სამაროვანზედაც კი მინის ჭურჭელი და სამკაული გაცილებით უფრო მცირერიცხოვანია.

სიონის სამარებში მოპოვებული მინის ნაწარმი იყოფა სამ ძირითად ჯგუფად. ეს არის: ა) ჭურჭელი; ბ) სამაჯურები; გ) მძივები.

⁴⁰ გ. ლ. მ. თ. ა. ბ. ე, კუხეთის რუსთავი არქეოლოგიური ძეგლების მიხედვით, 1966.

⁴¹ დ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. შ. ე. ლ. ი. რ. რ. ა. მ. ი. შ. ე. ლ. ი. ქალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1963 წ. ანგარიში, XII საუკუნე-არქეოლოგიური სესია, 1964.

⁴² ცნობა თეაზიანად მოგვაწოდა ე. ჩიკობემ.

⁴³ რ. რ. ა. მ. ი. შ. ე. ლ. ი. გ. ქ. ე. ლ. ი. შ. ე. ლ. ი. დსახ. ნაშრ.

⁴⁴ სიონური მინის ნაწარმი შესაწავლად გადაეცა ექსპედიციის მონაწილეს ბ. ჯორბენაძეს, რომელიც ამაღებს საგანგებო გამოკვლევას (იხ. მისი „შუაფეოდალური მინის ხანის ნაწარმი იერის სიონის სამაროვნიდან“, ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტ. ინსტ. და თიანეთის მუზ. სამეცნ. სესიის თეზისები, თბ., 1968, გვ. 18—19).

ა) **ჭურჭელი.** როგორც ცალკეულ სამარხთა აღწერილობიდანაც ჩანდა, მინის ჭურჭელი განსაკუთრებით უხვად აღმოსავლეთი და სამხრეთი უბნების იმ სამარხებშია მოპოვებული, რომლებიც ჩვენ ქონებრივად დაწინაურებული ფენის კუთვნილებად მივიჩნიეთ. ამ მხრივ მაინც გამოსარჩევია სამხრეთი უბნის სამარხები, რომელთაგან ზოგიერთში მინის რამდენიმე ჭურჭელიც კი იყო.

საერთოდ, სამარხებიდან მომდინარე მინის ჭურჭელი ყოველთვის უკეთესად არის ხოლმე დაცული; ვიდრე ღუნებში მონაპოვარი. მაგრამ სიონის სამარხებში იგი, გარდა ერთი მცირე სანელსაცხებლისა, სულ ჩალეწილი იყო, რაც ამ სამარხთა ხშირი გამოყენებისა და შიდა ფენების არაერთგზისი დარღვევის შედეგი უნდა იყოს.

ღანჩულელების მიხედვით სიონის მინის ჭურჭელი იყოფა ორ ქვეჯგუფად: სასმისებად და საპირფარეშო ჭურჭლებად.

სასმისები. გარდა უაღრესად დახვეწილი და ნატიფი ფორმებისა, გამოირჩევა თვით მინის საკმაოდ მაღალი ხარისხითაც. მოყვანილობით მათ შორის გამოირჩევა: ძაბრისებრი მაღალი სასმისები, რომლებსაც აქვთ ძალზე შევიწროებული ქვედა ნაწილი და ვიწრო მრგვალი ქუსლი (ანკ. №№ 9, 126, 416/1, ტაბ. XXXII). ასეთი სასმისების მინა მეტწილად ღია მწვანე და გამჭვირვალეა, ხოლო ტანი გარედან შემკულია მოყავისფრო კოპებითა და ძაფისებრი ხეობით.

მსგავსი ჭურჭელი შუაფეოდალური ხანის საქართველოში საკმაოდ ფართოდ ყოფილა გავრცელებული. მაგალითად, რუსთაველ მინის კოლექციაში არის ერთი ასეთი მთელი ჭურჭელი. მაგრამ სხვათა ნატეხების მიხედვით, რომელზედაც აგრეთვე ხალებისა და კოპების ნაშთებია შემორჩენილი, ჩანს, რომ მსგავს სასმისებს კარგად იცნობდა რუსთავეის მოსახლეობაც⁴⁵.

სიონის ჩუქურთმიან სამარხში აღმოჩენილი მაღალი სასმისი გამოირჩევა უაღრესად დახვეწილი ფორმით და მინის მაღალი ხარისხით. ამ მხრივ სიონური ჭურჭელი მართლაც რომ სანიმუშოა და უნდა მივიჩნიოთ შუაფეოდალურ საქართველოში მხატვრული მინების წარმოების კიდევ ერთ მკვერპეტყველ საბუთად.

ერთი ასეთი ჭურჭელი, მაგრამ ოდნავ უფრო მცირე, აღმოჩენილია დვინშიც, სადაც იგი გამოიყურება როგორც გამონაკლისი⁴⁶. დვინში იგი ნაპოვნია ნივთებთან ერთად, რომლებიც საიმედოდ დათარიღებული XII—XIII სს-ით. მსგავსად კანელურებიანი თიხის სასმისებისა, შესაძლოა მინის მაღალი, ძაბრისებრი სასმისიც დვინში საქართველოს რომელიმე საწარმოო ცენტრიდან იყოს გატანილი. ხვია-კოპებით შემკული, მაგრამ მოყვანილობით რამდენადმე განსხვავებული მინის ფეხიანი სასმისები ცნობილია შუაზიიდანაც⁴⁷.

⁴⁵ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე. პირისწირობა რუსთავეში, 1960; მ. ჩ ხ ა ტ ა რ ა შ ვ ი ლ ი, რუსთაველი მინის ნაწარმი, კრებ. ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები, I, 1969.

⁴⁶ ამ სასმისის სურათი რ. ჯანფოალიანმა, რომელიც სწავლობს დვინში განთხზარ მინას, გადასცა ბ. ჭორბენაძეს. საუფრადღებოა, რომ მინის მსგავსი სასმისები ცნობილია ირანიდანაც, მაგრამ ისინი სიონურისაგან იმით განსხვავდებიან, რომ აქვთ ორმაგი („ორსართულიანი“) ფეხი, რაც სრულიად უჩვეულოა საქართველოსათვის. დანარჩენით (ტანის მოყვანილობით და შემკულებით) კი აღნიშნული სასმისი უღუჭიად სავსეა. ირანში აშკარა სასმისებს X—XII სს-ით თარიღებენ. იხ. Glass—from the Ancient World, New-York, 1957, გვ. 247, სურ. 295. იქ გამოხატული ჭურჭლის სიმაღლე უდრის 14,6 სმ.

⁴⁷ А. А б д у р а з а к о в, М. Б е з б о р о д о в, Ю. З а д н е п р о в с к и й, Стеклоделие Средней Азии в древности и средневековье, Ташкент, 1963, стр. 123, 124, рис. 23, 24, 25.

პირფართო, ქვემოთკენ დავიწროებული, ქუსლიანი სასმისები, რომლებიც საერთო იერი: ძაბრისებრ სასმისებს ემსგავსებიან. მაგრამ მათგან განსხვავებით ახასიათებთ რამდენადმე დაბალი და განიერი პროპორციები (ინვ. №№ 52, 416/2, 490 416/3 ტაბ. XXXI). ქუსლის მოყვანილობის მიხედვით ამ სასმისებში შესაძლოა გამოიყოს ქუსლებზეზნეჟილი და ბრტყელქუსლიანი ქვეტიბები.

მსგავსი ჭურჭელი, გარდა რუსთავისა და საქართველოს სხვა ცენტრებისა⁴⁸, ფართოდ გავრცელებული ჩანს ჩრდილო კავკასიაშიც. კერძოდ, ისინი აღმოჩენილია ზმეისკოეს სამაროვანზე. იქაური № 36 კატაკომბიდან მომდინარეობს ფენიანი, პირგანიერი სასმისი, რომელიც, მსგავსად ჩვენი ძაბრისებრისა, შემკულია წრიული და მარყუჟისებრი ხეია ძაფებით. № 44 კატაკომბიდან მიმდინარე სასმისი კი სადაა⁴⁹. ზმეისკოეს ის კატაკომბები, რომლებიც ჩვენთვის საინტერესო სასმისებს შეიცავენ, თარიღდება XI—XII სს-ით.

ჩრდილო კავკასიაში და კერძოდ ზმეისკოეს სამაროვანზე აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი არა მარტო იმითაა საყურადღებო, რომ სიონის მინის ჭურჭლების ხნოვანების შემოწმების საშუალება იძლევა, არამედ იმითაც რომ ძუქს ფენს საქართველოსა და ჩრდილო კავკასიის მოსახლეობის კულტურულ-ეკონომიური ურთიერთობის საკითხებსაც.

ცალკეა გამოსაყოფი ჭიქისებრი სასმისები, რომელთაც აქვთ განიერი დაბალი, ოდნავ გამობერილი ტანი და შეზნეჟილი ჭირი. მინა გამჭვირვალეა, ღია მწვანე (ინვ. № 46, 448, ტაბ. XXXII). მათთვის დამახასიათებელია სადა ზედაპირი. მსგავსი სასმისები საქმაროვანთან ალმოჩენილი რუსთავშიც. თუ ამასთანავე გავითვალისწინებთ ზოგიერთ პარალელურ მასალასაც, აშკარა ვახდება, რომ ჭიქისებრი სასმისების გავრცელების არეალი საქმაროვანთან ყოფილა. ამას მოწმობს თუნდაც ზმეისკოეს კატაკომბური სამარხებიდან მომდინარე მინის ჭიქისებრი სასმისები⁵⁰, რომელთა ნაწილი სიონის სათანადო სასმისებთან ახლო მსგავსებას იჩენს.

გარდა ზემოთ განხილულისა, ყურადღებას იქცევს მინის ჭურჭლის ნატეხი (ინვ. № 47), რომლებიც ყელზე ეწროებული. პირფართო და გარედან ირიბად დატალღულ სასმისს უნდა ეკუთვნოდეს. ამ ჭურჭელსაც დაქერწყილი ჰქონია მოყავისფრო კონცენტრული ხეიბი. მინა მომწვანო-მონარინჯისფროა და გამჭვირვალე (ტაბ. XXXII).

მსგავსი ჭურჭლები, როგორც ვარაუდობენ⁵¹, ფართოდ ყოფილა გავრცელებული შუა საუკუნეებში. ჭურჭლის ტალღური ზედაპირის მისაღებად იყენებდნენ საგანგებო შიგნიდან ტალღურ-პირიან ყალიბებს, რომელშიაც ბერავდნენ ამ სასმისებს. ამ წესით მიღებული ტალღური ზედაპირი იძლეოდა შუქჩრდილთა ეფექტურ შეხამებას და ჭურჭელს სასიამოვნო შესახედაობას ანიჭებდა⁵².

⁴⁸ ნ. უგრედიძე, დასახ. ნაშრ.

⁴⁹ В. Кузнецов, Исследования Змеевского катакомбного могильника, МИА, 114, 1958, табл. X.

⁵⁰ В. А. Кузнецов, დასახ. ნაშრ., გვ. 47, ტაბ. X, სურ. 5.

⁵¹ Ф. Д. Гуревич, Р. М. Джанполадян, М. В. Малевская, Восточное стекло в древней Руси, Лгр., 1968, стр. 13.

⁵² იქვე, ტაბ. XI, სურ. 3.

საყურადღებოა, რომ ნოვოგორუდკაში (გროდნოს ოლქი, ბელორუსია) აღმოჩენილ ამგვარ ჭურჭლებს აღმოსავლეთი ბიზანტიიდან შეტანილად მაიჩნევენ. როგორც ცნობილია, აღმოსავლური საქონელი გარდა შავიზღვისპირეთისა, რუსეთში კავკასიის გავლითაც ბლომად შედიოდა და შუასაუკუნეთა საქართველოს იმდროინდელ მდგომარეობაზე თუ გავისწავლებთ, იქნებ არც ის იყოს ჭეშმარიტებას მოკლებული თუ ვივარაუდებთ, რომ რუსეთისათვის მინის მზა ნაწარმის ყველაზე უხვად მიმწოდებელი კავკასია ყოფილიყო. სხვა არა იყოს რა, მინის საწარმოო-სახელოსნო ცენტრები ჯერ-ჯერობით მხოლოდ საქართველოშია არქეოლოგიურად მიკვლილი. რაც აგრეთვე საკმაოდ ანგარიშვასაწევი საბუთია ჩვენში ხელოსნობის ამ დარგის ძლიერი დაწინაურებისა. ასეთ აღმავლობას კი, გარდა საშინაო საჭიროებისა, საგარეო ბაზრის მოთხოვნაც შეუწყობდა ხელს.

სააფთიაქო და პირსაფარეშო ჭურჭელი შედარებით მცირერიცხოვანია და მასში სულ ორი ტიპი გამოიყოფა.

ერთი მათგანი მხოლოდ ჭურჭლის ყელ-პირის სახითაა წარმოდგენილი და ეკუთვნის მცირე „ხელადის“ მსგავს ფლაკონს. რომელსაც პარალელური არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, უნდა ჰქონოდა მრგვალი, მაღალი, წაბლიანი ყელი; სფერული მუცელი; ლამაზი, ფართო, მოხრილი ყური და ოდნავ შეზნექილი ძირი (ინგ. № 86, ტაბ. XX XII.).

რუსთავის შუაფეოდალური ხანის სამაროვანზე. ერთ-ერთ დანგრეულ საფარში აღმოჩენილია მინის ჭურჭელი, რომელსაც სიონური ნიშნები ძლიერ ემსგავსება⁵³, თუმცა უნდა შეინიშნოს, რომ სიონური ჭურჭლის ყელს ერთი რელიეფური წიბო აქვს, რუსთაველს კი ორი⁵⁴.

მეორე ჭურჭელი წარმოადგენს მცირე სანელსაცხებლეს, რომელსაც აქვს მომაღლო მრგვალი ყილი, დაბრტყილებული ბაკო. მრგვალი მუცელი და ქსელის მსგავსად ოდნავ გამოყოფილი ძირი (ინგ. № 61, ტაბ. XXX XII). ძალზე სველი მინა დასმული თეთრია.

მე-10 სამარხი, სადაც ეს სანელსაცხებლეა აღმოჩენილი, ერთი იმარგანია, რომელნიც ადრეფეოდალური ხანის დასასრულით არიან დათარიღებული. შესაძლებელია, მინის ეს ჭურჭელიც იმ იშვიათ ნივთთაგანი იყოს, რომლებიც აღნიშნულ ხანას უნდა მიეკუთვნოს. ეს მცირე ჭურჭელი: მოყვანილობით ძლიერ ჰგავს გვიანანტიკური და ადრეფეოდალური ხანის სამარხებში მიკვლეულ ზოგიერთ სანელსაცხებლეს, ამდენად, შესაძლოა იგი უფრო არქაული ფორმის გადმონაშთადაც მივიჩნიოთ, აქვე უნდა ითქვას, რომ სქელკედლიანი მინის მცირე ჭურჭელი მასლობელ აღმოსავლეთში შუაფეოდალურ ხანამდე ყოფილა გავრცელებული⁵⁵.

⁵³ გ. ლომთაძე, რუსთაველი წარმოებული..., გვ. 194, ტაბ. XXI, სურ. 1, აღნიშნული ჭურჭლის შესახებ გარდა ამისა იხ.: ლ. კილაშვილი, ქალაქი რუსთავი, გვ. 142, ტაბ. XXVII, სურ. 2; Н. А. Бердзенишвили, В. Л. Дондуа, М. К. Думбадзе, Б. А. Меликишвили, Ш. А. Месхия, История Грузии, т. I, Тбилиси, 1962, стр. 175.

⁵⁴ ამგვარი ჭურჭლის ნატეხები აღმოჩენილია ნატეხურშიც. ესაა საწარმოს ნაშთის მასლობლად, გადაწყარში ნაპოვნი ერთი წუნდებული ჭურჭლის ნატეხი: საქმად მაღალ ყელს გაქს შემოუყვება სამი გამოპერილი წიბო, ყურა მიქარწილია ყველაზე ზედა წიბოზე. იქვე უნახავთ ამ ჭურჭლის დაქვლეტილი ძირიც (ნ. უტრაძე, ნატეხურის მინის საწარმო, მსკა III, 1963, გვ. 64). აღსანიშნავია, რომ ნატეხურის საწარმო არსებობდა XIV საუკუნემდე.

⁵⁵ Ф. Д. Гуревич, Р. М. Джанполадян, М. В. Малевская, დასახ. ნაშრ.

სამაჯურები და მძივები. შუასაუკუნეებში გავრცელებულ სამაჯურებს შორის მინის სამაჯურებს და მძივებს წამყვანი ადგილი უჭირავთ. ამასთანავე სრულიად აშკარაა, რომ ამ სამაჯურებს ხმარობდნენ მოსახლეობის ფართო ფენები, როგორც ქალაქად, ასევე სოფლად.

სიონის მინის სამაჯურების საკმაოდ მეტყველ კოლექციას შეუძლია გარკვეული წვლილი შეიტანოს სამაჯურის ამ სახეობის შესწავლის საქმეში მითუმეტეს, რომ ნაწილი კარგადაა შემონახული: რაც გვიადვილებს მათ ტიპოლოგიურ-ტექნოლოგიურ დახასიათებას. რაც შეეხება მძივებს, როგორც თითქმის ყველა ეპოქაში. ისინი შუაფეოდალურ ხანაშიც ფართოდ ჩანს გამოყენებული და ამიტომ, რომ სიონის თითქმის ყველა სამარხში მეტ-ნაკლები რაოდენობით გვხვდებოდა.

მინის სამაჯურების უმეტესობა ნაკეთებია შედარებით მაღალხარისხოვანი. გამჟღავნებელია მინისაგან, მაშინ როდესაც მძივებისათვის გაცილებით უფრო მდარეხარისხოვანი მასალა გამოყენებული.

იმის გამო, რომ მინის სამაჯურები შუასაუკუნეებში, გარდა კავკასიისა, ფართოდ იყო გავრცელებული ბევრ სსრკ-ის რესპუბლიკაში, სადღესოდ წარმოქმნილია საკმაოდ მდიდარი სათანადო ლიტერატურა, სადაც, გარდა ტიპოლოგიური დახასიათებისა და ქრონოლოგიის საკითხებისა, ხშირად დასმულია მინის სამაჯურების წარმოშობისა და ამა თუ იმ ქვეყნებში გავრცელების გზების საკითხიც⁵⁶.

ამ თვალსაზრისით საქართველო უადრესად საყურადღებო მხარეს წარმოადგენს, რადგანაც აქ გარდა „არქეოლოგიური მინის“ სიუხვისა. მოგვეპოვება

⁵⁶ გ. ლ. მ. თ. ა. თ. ი. დ. არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წლის ზამთარში. მსკ. ტ. I, 1955, გვ. 159—160; ნ. უ. გ. თ. ა. დ. ე. მინის წამოღება ფეოდალურ საქართველოში (მოხსენება არქეოლოგთა საკავშირო სესიის 1959 წ.); მ. ი. გ. ე. მინა ძველ საქართველოში. 1961; მ. ი. გ. ე. ნატურის მინის სწავლა. მსკ. III, 1963 წ.; რ. ლ. მ. თ. ა. დ. ე. საქართველოს მინის სამაჯურები (IX—XIII სს.). საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მუშაობა. XXVIII-B, 1969; გ. ლ. მ. თ. ა. დ. ე. მინის საბერძნეთის წარმოშობა ნაშთები კარსხში. მცხეთის მახლობლად. საქართველოს მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, 1945, № 9.

მართალია, გ. ლ. მ. თ. ა. დ. ე. მინის სამაჯურები კარსხის სწავლა XIV—XV საუკუნეებით ათარიღებდა, მაგრამ, როგორც პირად საუბარში განუცხადებია. შეუძლებლად არ მიუჩნევია ამ თარიღის XII—XIII საუკუნეებისაგან გადაწევა (იხ. გ. ლ. მ. თ. ა. დ. ე. არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წლის ზამთარში, მსკ. I გვ. 160). М. А. А р т а м о н о в, Средневековые поселения на южном и среднем Дону, Л., 1935, стр. 15—17; В. А. Р ы б а к о в, Ремесло древней Руси, М., 1948; М. А. Б е з б о р д о в, Стеклоделие в древней Руси, Минск. 1956; З. А. Л ь в о в а, Стекланные браслеты и бусы из Саркела, Белой Вежи, МИА, 75. М.—Л., 1959; Ю. Л. Ш а п о в а, Стекланные изделия древнего Новгорода, МИА, 117; Ю. Л. Ш а п о в а, Стекланные изделия средневековой Тмутаракани. Керамика и стекло древней Тмутаракани. М., 1963; М. Д. П о л у б о я р н о в а, Стекланные браслеты..., МИА, 117; В. В. К р о п о т к и н, О производстве стекла и стекланных изделий в средневековых городах Сев. Причерноморья и на Руси, КСИИМК, 68, 1957; В. В. К р о п о т к и н, Г. Ф. С о л о в ь е в а, К вопросу о производстве, распространении и датировке стекланных браслетов древней Руси КСИИМК. XLIX. 1953; В. А. Б о г у с е в и ч, Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве, КСИА, АН УССР, т. 3, 1954; М. А. Б е з б о р д о в, А. Л. Я к о в с о н, Химическое исследование средневековых стекол из Байлакана, СА, № 4, 1960; К. В. М и л о р а д о в и ч, Христианский могильник на городище Верхний Джуглат, МИА-114, М., 1963 и пр.

ამ ბოლო წლებში გათხრილი და შესწავლილი მინის საწარმოებიც⁵⁷, რომელთა საშუალებითაც ახლაც იკმდება საკმაოდ მყარი საფუძველი მინის ზოგიერთი ნაქეთობის სადაურობისა და მისი გავრცელების გზების გარკვევისათვის. სწორედ ამ ახალ აღმოჩენათა ფონზე უკვე სადღეისოდ შეგვიძლია შუასაუკუნეთა აღმოსავლეთ საქართველოში მინის წარმოების არა მხოლოდ სამი კერა ვიგულოთ (კარსისხევი, ნატბუური და ორბეთი). არამედ გაცილებით მეტი. კერძოდ, ივრის სიონში მინის ნაქეთობის სიუხვისა და ზოგიერთი თავისებურების. აგრეთვე მთელ ხეობაში მინის ფართოდ გავრცელების მიხედვით, ისიც კი შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ძველად ამ „ქვეყანაშიც“ ყოფილა მინის წარმოების საკუთარი კერა.

სიონის სამაჯურები მეტწილად ნაქეთებია შავი, მწვანე, თაფლისფერი და მუქი ლურჯი მინებისაგან. სამაჯურთა გაწელვა-დამუშავების ხელოვნება საკმაოდ დახვეწილია, უმეტესობა წესიერადაა მორკალული.

გარეგნული ნიშნებისა და ტექნოლოგიური თავისებურების მიხედვით სიონის სამაჯურებში გამოიყოფა შემდეგი ძირითადი ჯგუფები:

ს ა მ კ უ თ ხ ა კ ე თ ი ა ნ ი, ს ა დ ა ს ა მ ა ჯ უ რ ე ბ ი. მინა ღია მოლურჯოა, დახშული (№ 64, 91, ტაბ. XXXIII), სამაჯურთა ეს ჯგუფი კველაზე მცირერიცხოვანია და რაც მთავარია, ერთი მათგანი (№ 64) მოპოვებულია იმ სამარხში (№ 10), რომელიც შეტანილი გვაქვს სიონის ქვისსამარხთა ადრეფეოდალურიდან შუაფეოდალურისაკენ გარდამავალ ჯგუფში. რაც შეეხება მეორეს (№ 91). ის მოპოვებულია № 11 სამარხში (აომ. ჯბანი). შუაფეოდალური ხანის ნივთების შემცველ ფენაში. სამკუთხაკვეთიანი სამაჯურები, როგორც ჩანს, გაჩენილა მინის სამაჯურების გავრცელების პირველსავე საფეხურზე და, სხვა ტიპის სამაჯურებთან ერთად, შუაფეოდალურ ხანაშიც ყოფილა ხმარებაში, მაგრამ მაინც მათი სიმრავლე უფრო ადრეფეოდალური ხანის დასასრულისათვისაა დამახასიათებელი. საყურადღებოა, რომ მსგავსი სამაჯურები მრავლადაა აღმოჩენილი ორბეთის მინის საწარმოშიც⁵⁸.

გარდა საქართველოსა, სამკუთხაკვეთიანი სამაჯურები ცნობილია ჩრდილოეთ კავკასიიდანაც. კერძოდ სარკელში ისინი წინასლავური ფენის კუთვნილებდაა მიჩნეული და მათ IX ს-ის II ნახევრითა და X ს-ით ათარიღებენ⁵⁹. რაც შეეხება ტმუტარაკანს, იქ სამკუთხაკვეთიანი სამაჯურების გაჩენის თარიღად X საუკუნეა შიღებული⁶⁰.

შემდეგ ჯგუფებში ერთიანდება მ რ ა ვ ა ლ კ ე დ ლ ი ა ნ ი, გ ლ უ ვ ი ს ა მ ა ჯ უ რ ე ბ ი, რომელთა ნაწილს რკალის შეერთების ადგილი დაბრტყელებული

⁵⁷ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, 1958, წ. ორბეთის მინის საწარმოს დახვეწის ანგარიში. 1958 წ. წარმოდებული საეულე-არქეოლოგიური სესიის თეზისები, 1959 წ.; მ ი ს ი ვ ე, ნატბუურისა და ორბეთის მინის საწარმოთა თხრის ანგარიში, საეულე-არქეოლ. სესიის თეზისები. 1960 წ., გვ. 60—61 და 1961 წ., გვ. 57—61; მ ი ს ი ვ ე, ორბეთის მინის საწარმოს თხრის შედეგები, საეულე-არქეოლ. სესიის თეზისები, 1962 წ., გვ. 56—59. 1969 წელს წარმოდგენილ მონოგრაფიაში ორბეთის მინის საწარმოს შესახებ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე მ საბოლოოდ დააზუსტა ძველის თარიღი და იგი VIII—IX საუკუნეებით გასწავლა. ესოდენ ძველი საწარმო არათუ კავკასიაში, არამედ უფრო შორეულ მხარეებშიც კი ჭეჭერობით არსად არ არის ცნობილი.

⁵⁸ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომები.

⁵⁹ З. А. Л ъ в о в а, დასახ. ნაშრ., გვ. 303—323.

⁶⁰ Ю. А. Ш а п о н и, დასახ. ნაშრ., გვ. 105—111.

აქვს, ხოლო სხვებს — კბილანებიანი (ინვ. №№ 104, 109, 273, 324, 353, 411, 412, 392, 446, 453. ტაბ. XXXIII, 3—3.). უმრავლესობა №№ 273, 324, 353, 392, 453) შავი მინისაა.

შავი სამაჯურები როგორც ვარაუდობენ თბილისის, დმანისის, რუსთავის, ღვინის, ანისის, ორენ-ყალას, მინგჩაურის, ჩუქურ-იურთის და სხვა განათხართა მიხედვით უპირატესად ამიერკავკასიისათვისაა დამახასიათებელი და სხვა მხარეებშიც აქაური საწარმოო ცენტრებიდან უნდა იყოს გავრცელებული⁶¹. სადა, მრგვალკვეთიანი სამაჯურების ერთი ნაწილი ნაკეთებია მომწვანო მინისაგანაც. აღნიშნული ტიპის სამაჯურები უპირატესად XI—XIII სს. იყო გავრცელებული.

სიონის სამაჯურთა მე-10-ე, ყველაზე დიდ ჯგუფს შეადგენს გრებილი სამაჯურები, რომლებიც, ზოგიერთი თავისებურების მიხედვით ორ მთავარ ქვეჯგუფად გვაქვს დაყოფილი. ერთს შეადგენენ მსხვილგრებილი, მრგვალკვეთიანი სამაჯურები (№№ 93, 103, 157, 343, 397, 411, 468. ტაბ. XXXIII, 9—12). რომელთა მინაც მეტწილად თაფლისფერი და მომწვანოა.

ზ. ლოვას ვარაუდით, მსხვილგრებილი სამაჯური მზადდებოდა სწორ, გაწევილ ღეროზე ჯერ სიგრძივი ღარების გავლებით, ხოლო შემდეგ კი მისი ხელახალი გაცხელებითა და დაწირვებით⁶².

მეორე ქვეჯგუფია წმინდაგრებილი, მრგვალკვეთიანი სამაჯურები (ინვ. №№ 92, 125, 157, 177, 212, 281, 393, 412, 458; ტაბ. XXXIII, 13—16). მინა აგრეთვე მომწვანო ან თაფლისფერია. რკალის შეკვრას ადგილას აქაც ხშირად ვხედავთ მეტ-ნაკლები სიღრმის შევრილებს. ამგვარი სამაჯურები უაღრესად დამახასიათებელი ჩანს საქართველოს შუასაუკუნეთა თითქმის ყველა არქეოლოგიური ძეგლისათვის; რაც შეეხება ჩრდილო კავკასიას, საყურადღებოა მათი სიმრავლე სარკელში და ამასთანავე სიმცირე ბიზანტიის უშუალო გავლენის ქვეშ მყოფ ტმუტარაკანში⁶³.

გრებილი სამაჯურები (სიონის სამარხებისა და სხვა პარალელური მასალების მიხედვით) ძალზე ფართოდ ყოფილა გავრცელებული შუაფეოდალური ხანის მთელ მანძილზე, მაგრამ, თუ თვალს გადავაყრდნობთ რაოდენობრივ ნეფარდებას სხვა ადგილებიდან მომდინარე სამაჯურებთან, დავინახავთ, რომ სიონში მათი ხვედრი წონა განსაკუთრებით დიდია. მსგავსი სურათი შეიმჩნევა უჯარმისა და რუსთავის⁶⁴ მასალებშიც. რაც გვაფიქრებინებს, რომ შუაფეოდალური ჩანისათვის გრებილი სამაჯურები, განსაკუთრებით ფართოდ ისტორიული კანონ-კუხეთის მხარეში ყოფილა გავრცელებული, ეს კი ეგებ ადგილობრივი საწარმოო ცენტრის თუ ცენტრების არსებობით და მისი ნაწარმის თავისებურებითაც შესაძლოა აიხსნებოდეს.

მინის მძივების ნაწილი წვრილია და არაწესიერად მრგვალი. ნაკეთებია მდარეხარისხოვანი მინისაგან: დაუდევრად. ჰარბობს ცისფერი. თუმცა

⁶¹ З. А. Л ъ в о в а, დასახ. ნაშრ., გვ. 311—312.

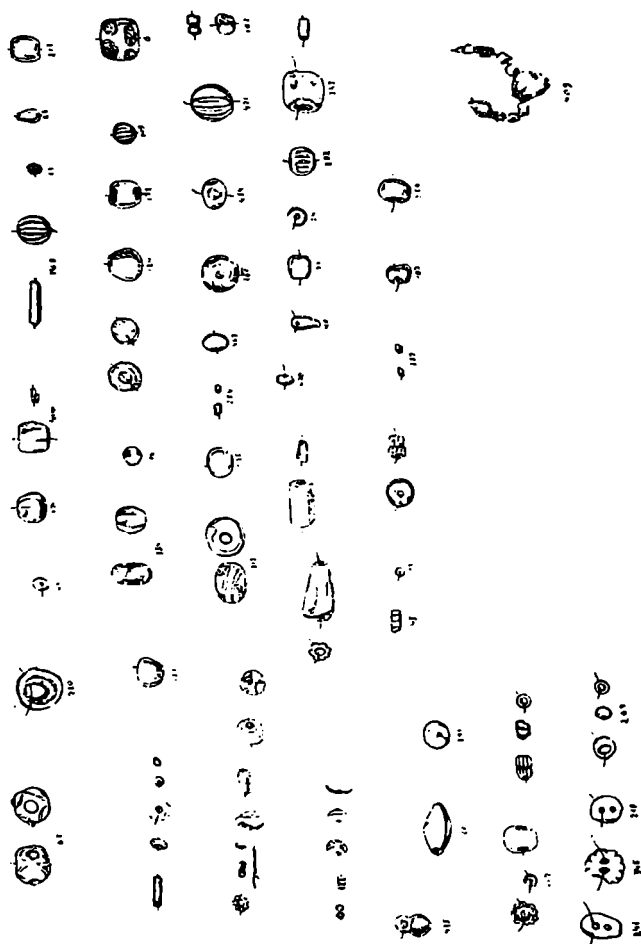
⁶² ი ქ ე, გვ. 308.

⁶³ Ю. А. Ш а н о в а, დასახ. ნაშრომ. საყურადღებოა, რომ ჩრდ. კავკასიის ისეთ სამაროვნებზე, როგორიცაა ზემისკოესი და ზემო ქულათისა. სიონის მსგავს სამარხულ კომპლექსებში მინის ერთი სამაჯურიც კი არ არის წარმოდგენილი. (იხ. МНД, № 114).

⁶⁴ გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, უჯარმის ანგარიში; მ ი ს ი ე ვ, რუსთავში წარმოებული..., ტაბ. XVIII—XIX.

საკმაო რაოდენობითაა წარმოდგენილი შავი, თეთრი და მოყვითალო წერილი მძივებიც.

სამაგიეროდ საგანგებო ყურადღებას იმსახურებს მძივების მეორე წყება. რომელშიაც საკმაოდ მეტყველი და მრავალფეროვანი ნიმუშებია წარმოდგენილი. ამათგან შეიძლება გამოაყოს რამდენიმე უმთავრესი ჯგუფი:

სურ. 14. მძივების ნიმუშები სონის შუაფოთლური ხანის სამარხებიდან.

ინკრუსტაციული მძივები (№№ 6, 62, 334, 361, 454, 312 და სხვა. სურ. 14). უმეტესობა მრგვალდარტყელებულია (საშუალო დიამეტრი

1,0—1,2 სმ); მინა ლურჯია და ზედაპირზე აქა-იქ ჩასმული აქვს სხვადასხვა ფერის ხალები. რომლებიც ზოგჯერ შემოფარგულნი არიან თეთრი წრეებით. ზოგჯერ კი ზიგზაგებით. მსგავსი მძივები უძველესი დროიდანვე საკმაოდ ფართოდ არის ცნობილი მთელ კავკასიაში და უფრო შორსაც. ამდენად, ბუნებრივია, რომ, თანმხლები კომპლექსის გარეშე მათი დათარიღება ძალზე ძნელია. ჩანს, ინკრუსტაციული მძივები შუასაუკუნეებშიც საკმაოდ ფართოდ ყოფილა გავრცელებული. გარდა რუსთავის⁶⁵, ერწოს, უჯარმისა და სხვა ადგილებისა მათ ვხვდებით ჩრდილო კავკასიის ისეთ საპაროვნებზე როგორიცაა ჩმი, ბალთა, გოუთე⁶⁶, ზემო ჟულათი⁶⁷, ზმეისკოე⁶⁸ და სხვ.

დაღარული მძივები⁶⁹ (ინგ. №№ 145, 282, 309, 471, 156, და სხვა სურ. 14) მეტ-ნაკლები სიდიდისაა (საშ. დმ—1 სმ). მინა მეტწილად მოცისფერია. თუმცა გვხვდება შავი, ლურჯი და თეთრიც. ეს მძივები ჩანს, საგანგებო ეპოქებითაა ნამზადი. გარდა რუსთავის შუაფეოდალური ხანის სამაროვნისა. მსგავსი მძივები მტირეოლენი გვხვდება ჩრდილო კავკასიაშიც, კერძოდ. ზემო ჟულათის, XIII—XIV სს-ის ქრისტიანულ სამაროვანზე⁷⁰.

მოგრძო მიღისებრი მძივები ზოგი მრგვალკვეთიანი, ზოგი წაბნაგოვანი (ინგ. №№ 145, 325, 82, 410, 242 და სხვა). ამასთანავე მოგრძო, წვრილი მძივების ერთიმეორეზე მიკავშირებით არის შედგენილი.

გარდა ჩამოთვლილისა, სიონის სამარხებში, ისევე როგორც რუსთავში, აღმოჩნდა თეთრი მასისაგან ნაკეთები სხვადასხვა მოყვანილობის ასიმეტრიული მძივები, რომლებიც ციის ფერი ჭიქურის ფენითაა დაფარული.

ასეთია სიონის სამარხებში მოპოვებული მინის ნაკეთობის მოკლე აღწერა-დახასიათება და სხვა ღანათხარ მასალებთან მისი ურთიერთობის საკითხი.

რა თქმა უნდა, მინის ნიმუშების სპექტრულ და ქიმიურ გამოკვლევამდე, სიონური ნაწარმი საბოლოოდ შესწავლილად ვერ ჩაითვლება. მაგრამ აქ წარმოდგენილი მასალების ანალიზის საფუძველზე უკვე ახლავე გვეძლევა ზოგიერთი ჯერად საყურადღებო დასკვნის გამოტანის საშუალება.

უპირველეს ყოვლისა, სიონის მონაპოვარმა საგრძნობლად შეავსო შუასაუკუნეთა მინის მანამდე არსებული კოლექციები და ჭურჭლის ახალი ფორმების გამოვლენით საგრძნობლად გაამდიდრა ჩვენი წარმოდგენა მხატვრული ხელოსნობის ამ დარგზე.

ამას გარდა, სიონის მინის ნაკეთობის შესწავლამ კიდევ უფრო გაამახვილა ჩვენი ყურადღება ჩრდილო კავკასიასთან ურთიერთობის საკითხებზე და საშუალება მოგვცა უფრო ნათლად წარმოგვედგინა ის სავაჭრო-ეკონომიური კავშირები რომლებიც მაშინდელ საქართველოს და კავკასიის დანარჩენ მხარეებს შორის ყოფილა.

სიონის სამარხებში მინის სიუხვე, ჩვენი აზრით, კიდევ სხვა მხრივაც არის საყურადღებო. როგორც ცნობილია, მინა და მინის ნაწარმის ზოგი სახეობა, კერძოდ ჭურჭელი, უძველესი დროიდანვე დამახასიათებელი იყო მხოლოდ

⁶⁵ გ. ლ. მთათაძე, რუსთავის..., გვ. 189, ტაბ. XVIII, სურ. 2.

⁶⁶ О. В. Дрепн Класификация и хронология Апенских украшений VI—IX. МИА, 114, стр. 146.

⁶⁷ О. В. Милорадович, დაახ. აზრ., გვ. 89, სურ. 2.

⁶⁸ В. А. Куницын, დაახ. ნაშრ., ტაბ. V.

⁶⁹ აღნიშნული მძივები მოყვანილობით ძლიერ ემსგავსებათ გაფუქნულ მანდარინს.

⁷⁰ О. В. Милорадович, დაახ. ნაშრ., გვ. სურ. 21, გვ. 92, სურ. 51.

განსაკუთრებით დაწინაურებული სავაჭრო-ეკონომიური ცენტრებისათვის. ამ მეტად თავისებური მასალის აღმოჩენის ადგილთა გეოგრაფიულმა განლაგებამ შეკლევარათა ერთი ნაწილი იმ დასკვნამდეც კი მიიყვანა, რომ მინის ჭურჭლის ძირითადი მომხმარებელი ქალაქური მოსახლეობა ყოფილა⁷¹. ვფიქრობთ, ამ დაკვირვებას საკმაოდ რეალური საფუძველი აქვს. ასეთ ვითარებაში კი, ბუნებრივია, კიდევ უფრო მტკიცდება ჩვენი შეხედულება, რომ შუასაუკუნეებში სიონის ადგილას ვიგულისხმობთ ივრის ხეობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ეკონომიური ცენტრი, რომელიც ალბათ საკმაოდ მოზრდილ, ქალაქურ ტიპის სამოსახლოს წარმოადგენდა.

5. ბრინჯაოს სამკაული

როგორც სამარხების აღწერილობიდანაც ჩანდა, სიონის სამარხეულ კომპლექსებში ბრინჯაოს სამკაული წარმოდგენილია ისეთი მრავალფეროვნებით, რომ ამ მხრივ აღნიშნულ სამაროვანს თანადროულ ძეგლებს შორის ბადალი არ მოეძებნება. ბრინჯაოს სამკაულის ასეთი სიუხვე საშუალებას გვაძლევს კიდევ უფრო ნათლად წარმოვიდგინოთ აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრთა არა მარტო ნივთიერი კულტურის საერთო დონე, არამედ ძლიერების სენიტზე მყოფი საქართველოს მოსახლეობის ეკონომიური შემძლეობა და სოციალური ურთიერთობის ზოგიერთი თავისებურებაც კი.

სიონის ბრინჯაოს სამკაული განხილული იქნება შემდეგი თანმიმდევრობით: ბეჭდები, საყურეები, სამაჯურები, ღილეები და სხვანაირეთობა.

ბეჭდები⁷². სამაროვანზე მიკვლეული ბრინჯაოს 51 ბეჭდიდან ჭიმბიური დამუშავების შემდეგ დიშალა 5, დანარჩენი 46 ბეჭდისათვის საერთო დამახასიათებელი ნიშანია მცტ-ნაკლები სიდიდის ფარაკი, რომელიც რკალთან ერთადაა ჩანოსხმული. ბრინჯაოს თვალბუდიანი ბეჭდები სიონის სამაროვანზე არ აღმოჩენილა.

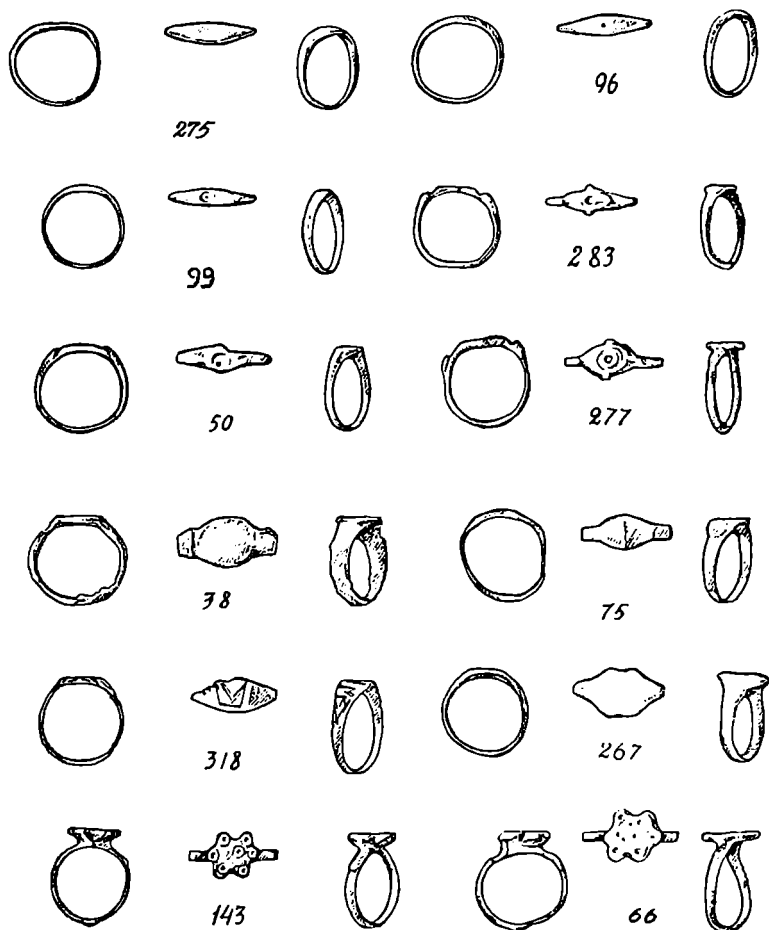
გარეგნული ნიშნების მიხედვით ამ ბეჭდებს შორის შემდეგი უმთავრესი ჯგუფები გამოიყოფა:

ვიწროფარაკიანი ბეჭდები, რომელთაც აქვთ წრიული, ოდნავ ბრტყელი და წვრილი რკალი, რომელიც მხრებთან მცირედ განიერდება და გადადის ვიწრო და მოგრძო ფარაკში. ზოგიერთი ფარაკი სადაა (№ 72, 95, 275, სურ. 15.), ზოგი კი შუაში ჩაჩხვლეტილი ერთი წერტილით, ან მცირე რკალში ჩასმული წერტილითაა შემკული (№ 96/1, 2, 3; 99/1: 113, 275, 99/2, სურ. 5).

ბეჭდების აღნიშნული ჯგუფი ხასიათდება მეტისმეტო სისადავით და, თუ მათი აღმოჩენის ვითარების მიხედვით ვიმსჯელებთ, ისინი მოსახლეობის დაბალი ფენების საკუთრებად უნდა იქნეს მიჩნეული.

⁷¹ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, ადრეულ შუასაუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის, თბ., 1967.

⁷² სიონის ბეჭდების ერთი ნაწილი, კერძოდ გვმიაჩნია ბეჭდები შესასწავლად გადაეცა ქ. რამიშვილს, რომელმაც თავის კვრ კიდევ დაუბეჭდავ ნაშრომში, გარდა სიონის მასალებისა, მიმოიხილა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან მომდინარე ბეჭდების საკმაოდ დიდი ჯგუფიც. ის. ქ. რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური ხანის საქართველოს გვმიანი ბეჭდები, 1967. (ხელნაწერი ინახება არქეოლოგიის სექტორის არქივში).

სურ. 15. ბრინჯაოს ბეჭდები სონ-ს სპარხებიდან.

მსგავსი ბეჭდები, ჩანს, ფართოდ ყოფილა გავრცელებული შუაფეოდალური ხანის მთელ საქართველოში. ამას გვაფიქრებინებს მათი აღმოჩენა უკარმა-

შეიქმედეს, ერწოს ველზე⁷⁴, დმანისში და სხვ. გარდა ამისა, მსგავსი ბექდები ცნობილია ამიერკავკასიის სხვა მხარეებიდანაც⁷⁵.

სამარხეული მასალების მიხედვით ამგვარი ბექდები სიონში ძირითადად შუაფეოდალური ხანისათვის არიან დამახასიათებელი და საკმაოდ დიდხანს განაგრძობენ არსებობას (XIV—XV საუკუნეებამდე).

ვიწრო, რომბული ფარაკის მქონე ბექდები. შიგნიდან დაბრტყელებული წვრილი რკალი მხრებისაკენ ოდნავ განიერდება. მხრები მცირე ღარებით გამოყოფილია ფარაკისაგან, რომლის შუაზედაც წრე და შივ ჩასმული წერტილია დაჭედული. ფარაკის რომბისებრ მოყვანილობას ხაზს უსვამს ის მცირე მორჩები, რომლებიც აქეთ-იქით გვერდებზეა გამოშვებული (ინვ. №№ 50, 277, 286, 295, 338, 390, სურ. 15). მსგავსი ბექდები აღმოჩენილია უჯარმის შუაფეოდალური ხანის სამარხებში⁷⁶ და რუსთავეში⁷⁷. ეს ჯგუფი ძირითადად XI—XIII სს-ით უნდა დათარიღდეს.

თხელი და ბრტყელი ფარაკის მქონე ბექდები. ზოგს რკალიცა და ფარაკი ძალზე თხელი აქვს (ინვ. № 75; სურ. 15), ზოგის რკალი კი შიგნიდან ბრტყელია, ხოლო გარედან ოდნავ გამობერილი. ფარაკები ბრტყელი და მოგრძო ოვალურია, რკალთან შედარებით ოდნავ შესქელებული (ინვ. №№ 267, 38, 318, სურ. 15). ფარაკი სადაა, გარდა ერთისა, რომელზედაც ლათინური M-ის მსგავსი რამ არის ამოკვეთილი (ინვ. № 318, სურ. 15).

ამავე ჯგუფშია გასაერთიანებელი თხელი და ბრტყელი ფარაკის მქონე ისეთი ბექდებიც, რომლებსაც ფარაკები რომბრისებრი (ინვ. № 38, 133, 267, სურ. 15), ან სწორკუთხა და სადა აქვთ (ინვ. № 168), მსგავსი ბექდები ცნობილია დმანისიდან და რუსთაველიდან⁷⁸.

მასიურ ფარაკიანი ბექდების ჯგუფში გაერთიანებულია ფარაკების მოყვანილობითა და ორნამენტით მკვეთრად განსხვავებული ბექდების სამი ტიპი. ამათგან ორს (ინვ. № 66, 143, სურ. 15) აქვს წვრილი, მცირედ

⁷² გ. ლომთაძე, უჯარმის არქეოლოგიური თხზის ანგარიში, 1952; მ. ი. ვ. შუაფეოდალური ხანა, წიგნი „საქართველოს არქეოლოგია“, 1959, გვ. 377.

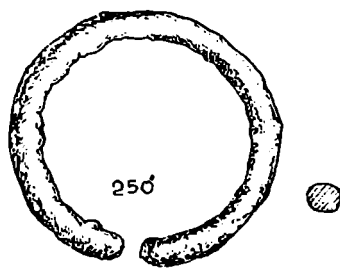
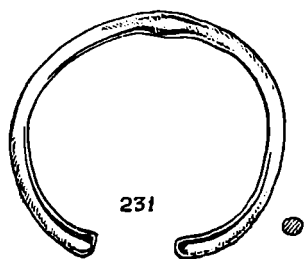
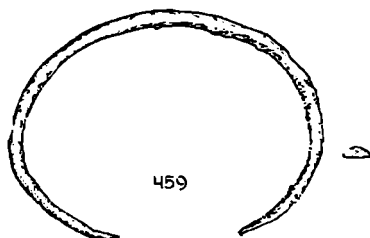
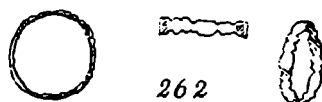
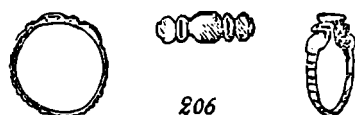
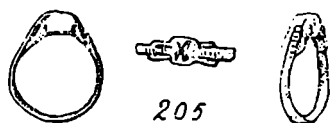
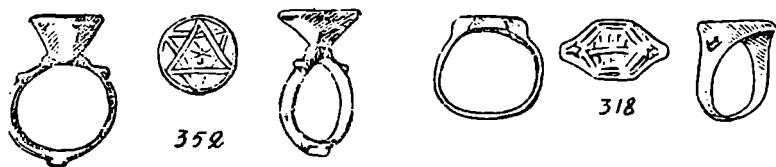
⁷⁴ რ. რამიშვილი, ბ. ჯ. ბენაძე, ერწოს ვ. ლის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგების ანგარიში, XII ავღუ-არქეოლოგიური სესია, 1964, გვ. 21.

⁷⁵ წინამდებარე მონოგრაფია გამოცემლობაში უკვე გადაცემული გვექონდა, როდესაც გამოქვეყნდა რ. დოლაბერიძის საყურადღებო ნაშრომი, რომელშიც თითქმის მთელი სისრულითაა წარმოდგენილი შუაფეოდალური ხანის ბექდების ცოტად თუ ბევრად მნიშვნელოვანი კოლექციები და აგრეთვე მდიდარი პარალელური მასალა მუზოზელი ქვეყნიდან. სწორედ აღნიშნული ნაშრომიდან ანს, რომ სოხის ამ სადა ბექდების შესატყვისები ყოფილა გარისშიც (სომხეთის სახელმწიფო. ისტ. მუზ. ინვ. № 1964—95; № 10—ნი—50 და ორენ-ყალაში (აზერბაიჯანის ისტორიული მუზეუმი, ინვ. № 611). რ. დოლაბერიძის კლასიფიკაციით, სოხის იწროფარაკიან ბექდებს შეესაბამება მის მიერ I ქვეჯგუფად გაერთიანებული პირველი და მეორე ტიპები. (რ. დოლაბერიძე, XI—XII სს. ბექდები, სსმ. ტ. XXII-B, 1967, გვ. 177).

⁷⁶ იხ. საქ. თელოს სახელმწიფო ისტ. მუზ. ფეოდალ. ხანის არქეოლ. ფონდი, ინვ. № 1—57—709, 714 და სხვა.

⁷⁷ რ. დოლაბერიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 178—179. ტიპი VII.

⁷⁸ როგორც რ. დოლაბერიძე აღნიშნავს, ოთხკუთხა ოხელფარაკიანი ბექედი დენისის, X—XIII სს. დათარიღებულ მასალებზეც ყოფილა. დასახ. ნაშრ., გვ. 170.

სურ. 16. ბრინჯაოს ბეჭდები და სამაჯურები სოონის სამარხებიდან.

ოვალური რკალი, ხოლო ფარაკის მოპირდაპირე მხარეს მცირე შევრილი, საკმაოდ შემალელებული რვაქმიანი ფარაკი ზემოდან ბრტყელია და შემკულია ნაკედვი წერტილებით⁷⁹.

ერთი ასეთი ბეჭედი ცნობილია დმანისიდან, მაგრამ მისი ფარაკი უფრო მაღალია, ხოლო „ქიმები“ სიმეტრიულად განლაგებული. სიონის ეს ორი ბეჭედი, აღმოჩენის ვითარების მიხედვით თუ ვიშკვლებთ, XIII—XV სს. უნდა დათარიღდეს⁸⁰.

საყურადღებოა, რომ ექვსქიმიანი ფარაკებიც და ზემოთ განხილული, წრეში ჩასმული წერტილებიც წარმოადგენენ ვარსკვლავთა და სხვა მნათობთა სტილიზებულ გამოსახულებას. ამ ასტრალურ ნიშნებს კი უალრესად ძირძველი ისტორია აქვს და ასეთი გამოსახულების გამოყენება შუაფეოდალური ხანის სამკაულზე უძველეს რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების შორეულ გამოძახილად უნდა მივიჩნიოთ. ც ა ლ კ ე ტ ი პ ა დ გამოეყოფთ ამავე ჯგუფის მესამე ბეჭედს (ინვ. № 352, სურ. 16). მას ახასიათებს ძალზე მაღალი და მასიური კონუსური ფარაკი, რომელიც დაბლაა „დაყუდებული“. რკალი და ფარაკი, როგორც ყველგან, აქაც ერთადაა ჩამოსხმული. რკალი შიგნიდან ბრტყელია, გარედან ამობურცული. აქვს სამი მცირე შევრილი: ერთი ფარაკის მოპირდაპირე მხარეს, ხოლო ორი—მხრებზე. ფარაკის ზედაპირზე (დმ—15 მმ) ამოკვეთილია წრეში ჩასმული და ერთი-მეორეზე დადებული ორი სამკუთხედი, ე. ი. ექვსქიმიანი ვარსკვლავი⁸¹, ხოლო შუაში — ურთიერთმკვეთი წვრილი ხაზები, რაც შესაძლოა ვარსკვლავის სტილიზაციას წარმოადგენდეს⁸².

ჩვენი ვარაუდით, ეს მაღალფარაკიანი ბეჭედი (დას. უბ. სამარხი № 32) ქრონოლოგიურად, წინ განხილულ მრავალქიმიან ბეჭედებთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ამას უპირველეს ყოვლისა სათანადო სამარხის მდებარეობა და აღნაგობა მიგვიჩივებს.

მასიურფარაკიანი ბეჭედების მე-15 ბეჭედი (ინვ. № 318, სურ. 16), რომელსაც აქვს დიდი და ბრტყელი, მოგრძო ექვსკუთხა ნაკედვი ხაზებით შედგენილი რთული ორნამენტით შემკული ფარაკი და ოდნავ დაბრტყელებული რკალი. თუ გავითვალისწინებთ იმ სამარხეულ კომპლექსს, სადაც აღნიშნული ბეჭედი აღმოჩენილი, იგი შუაფეოდალური ხანით უნდა დათარიღდეს.

კონუსურთაგან ბეჭედი. ამ ჯგუფში სულ სამი ცალი შედის. მათ შორის ორს (ინვ. № 250/1, 2, სურ. 16) აქვს ოვალურად დაგრძელებული

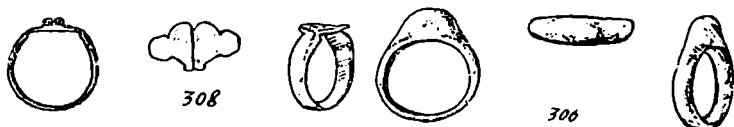
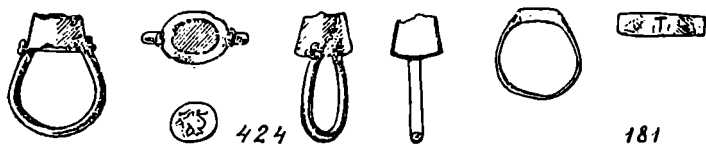
⁷⁹ იხ. დმანისის კოლექცია, ინვ. № 1624. ამ ჯგუფს რ. დოლაბერიძე თავისი კლასიფიკაციის მე-17 ტიპში აერთიანებს და X—XIII სს-ით ათარიღებს.

⁸⁰ № 66 ბეჭედი აღმოჩენილია მე-11 სამარხის ზედა, „შეზინულ“ ფენაში, სადაც ნაპოვნი იქნა კონსტანტინე II-ის ერთი მონეტა (XV ს.). მრავალწახნაგა მეორე ბეჭედი კი იყო მე-19 სამარხის ზედა ფენაში იქ, სადაც XIII ს. დამახასიათებელი საყურე და ღილებია ნაპოვნი.

⁸¹ ქ. რამიშვილის დაკვირვებით ბეჭდის ფარაკზე ამოჭრილი ექვსქიმიანი ვარსკვლავი უნდა იყოს ე. წ. „ღვთის ფარის“ შინაბაძი გამოსახულება. მავასი მოტივი მოიპოვება შუასაუკუნეების ქართულ მოქიქულ ჯამბუჯზე (ე. წ. ა რ ი ე, ქართული კერამიკა, გვ. 58, ტაბ. XVI). რაც შეეხება ფარაკის შუაში ამოკაწრულ ჯარადინ ხაზებს, ქ. რამიშვილის ვარაუდით აქ შეიძლება იყოს ქვის და ქრისტეს სახელის პირველი ასოს შერწყმა. დასახ. ნაშრ., გვ. 38—39).

⁸² საყურადღებოა, რომ ამ ბეჭედს ძალიან ჰგავს დმანისის ზემოხსენებული ბეჭედი (ინვ. № 1624) — ფარაკის სიმაღლითა და მოყვანილობით.

წერილი რკალი და კონუსური, კუწუბოიანი თავი. მესამე ბეჭედი (ინვ. №205/3 სურ. 16) დაახლოებით ასეთივეა, ოღონდ კუწუბოწაკეთილი, ამრიგად მიღებული ბრტყელ ზედაპირზე ჭვარია დაჭდეული.

სურ. 17. ვერცხლის ბეჭედი საონის შუაფეოდალური ხანის სამარხებიდან.

მსგავსი ბეჭდები სხვა ძეგლებიდან ჯერჯერობით ჩვენთვის უცნობია. თვით იმ ორმოსამარხში (სიონის სამაროვანზე ასეთი სამარხები იშვიათია), რომელ-

ზიაც აოწერილი ბეჭედი აღმოჩნდა, სხვა რამ ნივთი არ ყოფილა და ამიტომაც მათი ხნოვანების შესახებ გადაჭრით ვერაფერს ვიტყვი, თუმცა კი უნდა აღინიშნოს, რომ ამ სამარხის გარშემო, იმავე დონეზე მხოლოდ შუაფეოდალური ხანით დათარიღებული სამარხები ჩნდებოდა.

გარეგნულად ამავე ჯგუფს უახლოვდება კიდევ ერთი ვერცხლის ბეჭედი (ინვ. 306), რომელსაც ქვემოთ, ვერცხლის ბეჭდებთან ერთად განვიხილავთ.

„ს ა მ მ ა გ თ რ ა კ ი ა ნ ი“ ბ ე ჭ დ ე ბ ი სულ ორი ცალია (ინვ. 106 /1, 2; სურ. 16), მაგრამ ძლიერ განსხვავებული მოყვანილობის გამო მათ ცალკე ჯგუფად გამოვყოფთ. რკალი ორთავეს ბრტყელი აქვთ, გარედან ოდნავ დაკეპნილი. სამმაგი ფარაკიდან შუათანა შედარებით დიდია და გვერდითი მომცრო ფარაკებისაგან ვიწრო ჩანარებითაა გამოყოფილი⁸³.

სიონის ბეჭდების განხილვა უფრო დიფერენცირებულადაც შეიძლებოდა, რის საშუალებას იძლევა როგორც მასალის მრავალფეროვნება. ასევე, მასალების სიუხვე, მაგრამ სამარხეული კომპლექსების ზოგადი დახასიათებისათვის ამჯერად, ვფიქრობთ, ესეც საკმარისია.

საყურეები და სასაფეთქლე რგოლები. ბრინჯაოს სამკაულთა შორის საყურეებსა და სასაფეთქლე რგოლებს საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავთ. სიონის სამარხეულ კომპლექსებში დაცული ამგვარი სამკაული ისეთი მრავალფეროვნებითა და სისრულითაა წარმოდგენილი, რომ უკვე მათი, როგორც ტიპოლოგიური, ასევე ზოგადი დახასიათების საშუალება გვეძლევა. სიონის საყურეთა კოლექციის ღირებულება განსაკუთრებით იზრდება იმის გამოც, რომ ისეთ სამაროვანზე, როგორიც რუსთავისაა ისინი ძალზე ცოტა აღმოჩნდა. საყურეები ასევე მცირერიცხოვანია იმავდროულ სხვა სამაროვნებზეც.

სიონის 34 საყურე იყოფა შემდეგ ძირითად ჯგუფებად:

„კ ი თ ხ ე ი ს ნ ი შ ნ ი ს ე ბ რ“ მ ო ყ ვ ა ნ ი ლ ი საყურეები (ინვ. № 41, 67/1,2, 513, სურ. 18). მათი დამახასიათებელია თითქმის წრიულად მოხრილი თავი და ცალმხარეს დაგრძელებული ბუნი, რომელიც თავდება ან ლითონისავე ღეროსთან ერთად ჩამოსხმული მრავალწახნაგა ბურთულით, ან ბოლოზე წამოცმული მინის მძივით.

სიონის სამარხებში აღმოჩენილ ასეთ საყურეებს შორის ერთს (ინვ. № 41) შედარებით მასიური ღერო აქვს. ბრინჯაო ძალზე მაღალხარისხოვანი და მზზინვარეა. რკალი და ბუნი შემკულია ნავთულის ხეით, მრავალწახნაგა ბოლო საკმაოდ მოზრდილია, საყურადღებოა კიდევ ერთი საყურე (ინვ. № 513), რომლის მორკალული თავი ღეროზეა გადადებული, ხოლო დაგრძელებულ ბუნზე წამოცმულია მომწვანო მინის ორი მძივი, რომლებიც იმავე ბუნის დაწვრილებული ბოლოთია დამაგრებული.

⁸³ სიონის სამაროვანზე, დასავლეთი უბნის მე-5 სამარხში აღმოჩენილია ვერცხლის თხელი ფირფიტისაგან ნაკეთები ბეჭედი, რომლის მთელი რკალიც შედგენილია მცირე ფარაკებისა და მათ შორის მოქცეული ოვლებისაგან (ინვ. 262).

მსგავსი საყურეები, ჩანს. არა მარტო შუაფეოდალურ ხანაში, არამედ უფრო ადრეც საკმაოდ ფართოდ ყოფილა გავრცელებული როგორც კავკასიაში⁸¹, ასევე მის ფარგლებს გარეთ.

„კითხვისნიშნისებრი“ ბრინჯაოს საყურეები, თუ რუსთავის მასალების მიხედვით ვიმსჯელებთ, საქართველოში ჯერ კიდევ IV—V სს. ყოფილა⁸⁵. კერძოდ რუსთავეში ისინი აღმოჩენილია საკიდმიჩილულ ოქროს საყურეებთან ერთად.

საყურადღებოა, რომ ადრეფეოდალური ხანის ბერსონესის სამაროვანზე⁸⁶ და ჩრდილო ოსეთში (ჩმიში)⁸⁷ ნაპოვნია წრიულად შორკალული და თავგახსნილი საყურეები, რომელთაც ღეროს ერთ ბოლოზე აქვთ ლითონის მრავალწახნაგა „მძივები“. მართალია, ამ საყურეებს არ გააჩნიათ ბუნი, რომელიც მაი „კითხვისნიშნის“ მოყვანილობას მისცემდა. მაგრამ შეგვიძლია ისინი კითხვისნიშნისებრი საყურეების იმ ჯგუფის პროტოტიპად მივიჩნიოთ, რომელთაც მრავალწახნაგოვანი, დამთავრებული და ჩამოგრძელებული ბუნი განუვითარდათ. ის გარემოება, რომ მსგავსი საყურეები აღმოჩენილია სოქე-სუში⁸⁸ და ეტიქერმენში⁸⁹, ა. იაკობსონს აფიქრებინებს, რომ ისინი ბიზანტიიდან კი არ გავრცელებულა, არამედ ადგილობრივ, აღმ. ევროპასა და ყირიმის მხარეში მზადდებოდა⁹⁰. შესაძლებელია აღნიშნული ვარაუდი არ იყოს ნიადაგს მოკლებული, მაგრამ კავკასიასა და კერძოდ საქართველოში „კითხვისნიშნისებრი“ საყურეების საკმაოდ ფართო გავრცელებამ და, რაც მთავარია, მათმა არქაულობამ. ეტიქრობთ, ახლებურად უნდა გადაგვაწყვეტინოს ამ სამკაულის წარმომავლობის საკითხი.

შუაფეოდალურ ხანაში რომ აღნიშნული ტიპის საყურეები აგრეთვე დიდ მოწონებაში ყოფილა, ეს სიონის განთხრებიდანაც კარგად ჩანს.

აღსანიშნავია, რომ „კითხვისნიშნისებრი“ საყურეები მრავალადაა ნაპოვნი ძველი ოსეთის მიწა-წყალზე მდებარე ზემო ჟულათშიც. ცნობილია, რომ მთელი შუასაუკუნეების მანძილზე ის მხარე საქართველოს უშუალო სამფლობელოში შემოდიოდა და განიცდიდა ქართული კულტურის მძლავრ ზეგავლენას. ამიტომ კავკასიონის ორთავე მხარეს მსგავსი ნივთების შემცველი სამარხების მიკვლევა არ უნდა იყოს მოულოდნელი. ზემო ჟულათის „კითხვისნიშნისებრი საყურეების შემცველი სამარხები ზოგადად XII—XIV სს. დათარიღებული⁹¹. აღსანიშნავია, რომ იქაურ ამგვარ საყურეებს ბუნზე მრავალწახნაგა ლითონის ნაცვლად ზოგჯერ ყურძნის მტევნის გამოსახულება აქვს გამოყვანილი, რაც კიდევ უფრო ამახვილებს ჩვენს ყურადღებას მათი წარმომავლობის შესახებ⁹².

⁸¹ П. С. Уварова, МАК, т. VIII, 1900, табл. XXXIV.

⁸⁵ გ. ლ მ თ ა თ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., ლ. კ ი ლ ა შ ე ი ლ, დასახ. ნაშრ., ტაბ. V, სურ. 1.

⁸⁶ А. Л. Якобсон, Раннесредневековый Херсонес, МИА, 63; М. Л., 1958, стр. 279, рис. 143, 1—4.

⁸⁷ В. Б. Деопик, დასახ. ნაშრ., გვ. 131, სურ. 2.

⁸⁸ Н. Н. Репников, ЗООИД, т. XXVII, 1907, таб. IV, სურ. 1.

⁸⁹ Н. Н. Репников, Готский сфинкс, ИГАНМК, т. XII, рис. 41, 9.

⁹⁰ А. Л. Якобсон, დასახ. ნაშრ., გვ. 280.

⁹¹ О. В. Милорадович, დასახ. ნაშრ., გვ. 99, სურ. 8, 1, 5, 10.

⁹² შუაფეოდალური ხანის საქართველოში „კითხვისნიშნისებრი“ საყურეების ფართო მოხმარებასა და, შესაძლოა, აქედან გავრცელებასაც კი უნდა მოწმობდეს მათი აღმოჩენა ახმეტის რაიონის სოფ. წაროში (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ფონდების კოლექცია 92—12; იხ. სახ.

სიონის მასალების მიხედვით, „კითხვისნიშნისებრი“ საყურეების გავრცელების ხანა მოიცავს მთელ შუასაუკუნეებს და ისინი გვიანფეოდალურისაკენ გარდამავალ ხანაშიც განაგრძობენ არსებობას.

რ გ ო ლ მ ი რ ჩ ი ლ უ ლ ი სა ყ უ რ ე ბ ი (ინვ. №№ 44, 73, 214, 289, 299, 310, 404, 514, სურ. 18). დამზადებულია მრგვალკეფითიანი მავთულისაგან, რომელიც მორკალულია წრიულად ისე რომ თავები თითქმის ერთიმეორესთანაა მისული, ხოლო ქვედა მხარეზე მიჩილული აქვს მცირე რგოლი საკიდისათვის. ერთ შემთხვევაში (ინვ. № 214) საყურეზე ორი ასეთი რგოლია მიჩილული და ზედ ჩამოკიდებულია ბრინჯაოს ორი სხვა საკიდი, ბოლოებზე წვრილი თეთრი და მუქი ლურჯი მძივებითურთ. ასეთი საკიდი თავდაპირველი სახით მხოლოდ ერთ საყურეს (ინვ. 44) ახლდა თან, დანარჩენებს კი დაზიანებულ-დაკარგული ჰქონდათ.

საკიდები შეიძლება ყოფილიყო: ც რ ე მ ლ ი ს ე ბ რ ი მოყვანილობისა, ქვისა (ინვ. 44); წ ყ ვ ი ლ ბ უ რ თ უ ლ ი ა ნ ი, მინისა (ინვ. № 122, 192); თ ი თ ო ბ უ რ თ უ ლ ი ა ნ ი, ძვლისა და მინისა (ინვ. № 84, 555). საყურადღებოა, რომ მინის ერთ საკიდს აქვს ცისფერწერტილოვანი ინკრუსტაცია. გვხვდება ვერცხლის წყვილბურთულებიანი ფუყე საკიდიც (ინვ. № 311) და სხვა (სურ. 18).

ამგვარი საყურეების სიმრავლე სიონის სამაროვანზე გვანიშნებს შუაფეოდალურ ხანაში მათ ფართო გავრცელებას. მაგრამ ისინი გაცილებით უფრო ადრეც არანაკლებ ფართოდ ყოფილან ხმარებული, როგორც საქართველოში, ასევე მის ფარგლებს გარეთ. კერძოდ, ასეთი საყურეების პროტოტიპები ცნობილია ბეშთაშენის ადრე-აქემენიდური ხანის სამაროვნიდან⁹³, ყაზბეგის განძიდან⁹⁴, ღებთან, ჩრდილო კავკასიიდან⁹⁵ და აგრეთვე ისეთი შორეული მხარიდან, როგორიცაა ორენბურგის ოლქის სოფლები თამარ—უკული⁹⁶, ლუბიმოვკა⁹⁷ და სარა⁹⁸. საყურადღებოა, რომ ძვ. წ. V—IV სს. დათარიღებულ აქაურ საყურეებს უკვე მორჩილული აქვთ მცირე საკიდი რგოლები, რომლებზედაც ჩამოკიდებულია სხვადასხვაგვარი საკიდები (ძეწკვი, ქანდაკება, ღერო და სხვა).

რგოლმირჩილული საყურეები საქართველოში განსაკუთრებით ფართოდ გრცელდება გვიანანტიკური ხანიდან. ძნელია თქმა, სამკაულის ეს სახეობა იმ დროს ადგილობრივ არსებული პროტოტიპებიდან განვითარდა, თუ ჩვენში მზამზარეული სახით შემოვიდა. მაგრამ ის კი ფაქტია, რომ გვიანანტიკური ხანის დასასრულიდან მოყოლებული, ასეთი საყურეები ჩრდილო კავკასიისა და მის მომიჯნავე მხარეებში ძალზე იშვიათად გვხვდება, ჩვენში კი მეტად ფართოდაა გავრცელებული. კერძოდ ისინი აღმოჩენილია: არმაზისხევის გვიანდელ სამარ-

მუზეუმის არქეოლოგიური მასალების კატალოგი, II, თბ., 1955, გვ. 92—95. ტაბ. III და IV), სადაც გარდა მეტად თავისებური გრძელუნიასი და ორბურთულიანი საყურეებისა, არის ყურძნის მტევნიანი ორი საყურეც (ტაბ. IV, სურ. 6 და 7).

⁹³ Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941, стр. 43—45, рис. 40, 1, 2.

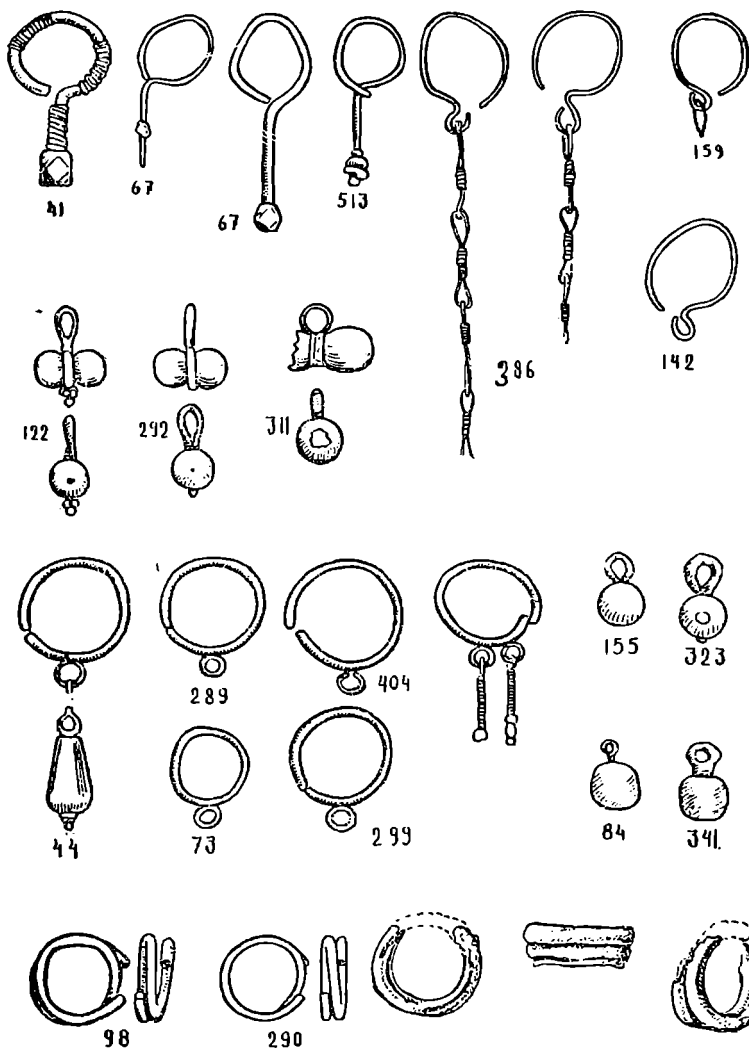
⁹⁴ ი ქ ე ე, გვ. 45, სურ. 42.

⁹⁵ П. С. У в а р о в а, Могильники Сев. Кавказа, МАК, VIII, стр. 60, табл. XXXVI.

⁹⁶ К. Ф. С м и р н о в, В. Г. П е т р е н к о, Савроматы поволжья и Южного Приуралья, Свод археол. источников, Д-1—9, М., 1963, стр. 15, табл. 25, სურ. 8.

⁹⁷ ი ქ ე ე, ტაბ. 25, სურ. 10.

⁹⁸ ი ქ ე ე, ტაბ. 25, სურ. 3.

სურ. 18. ძველქართული სურათები სომხის სამარხებიდან.

ხებში⁹⁹, სამთავროს ისეთსავე საპარხებში¹⁰⁰, კარსნისხევეში¹⁰¹, ურბნისში¹⁰² და სხვა. ამთავან განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს არმაზისხევის საყურეთა მეტად მრავალფეროვანი ჯგუფი, რომელიც მიჩნეულია იმდროინდელი ქართლის წოსასწავლის ფართო ფენების საყურებად და სალხური გემოვნების ნიმუშებად¹⁰³.

შუაფეოდალური ხანის რგოლმირჩილული საყურეები უკვე აშკარად აღგოლობრივ ნიადაგზეა განვითარებული. ამასთანავე ჩანს, რომ მათ აღნაგობას აღრეფეოდალური ხანის შემდეგ რაიმე განსაკუთრებული ცვლილება არ განუტდია.

თუ სიონის სამარხებში ამ სამკაულთა სტრატეგრაფიული განლაგების მიხედვით ვიმსჯელებთ, რგოლმირჩილული საყურეები უპირატესად დამახასიათებელია შუაფეოდალური ხანის პირველი ნახევრისათვის (XI—XII სს.).

ბოლოკაუქიანი საყურეები (ინვ. №№ 39, 142, 159, 386, სურ. 18) ერთი შეხედვით თითქმის „კითხვისნიშნისებრ“ საყურეებს მოგვაგონებენ, მაგრამ მათგან არსებითად იმით განსხვავდებიან, რომ გახსნილი რგოლის ცალი თავი მოკაუქებულია ან შიგნით, ან გარეთ და ამ გზით შექმნილ მცირე რგოლზე სხვადასხვაგვარი საკიდებია მიმაგრებული. საყურის რკალი წვრილი, მრგვალ-განეკვეთიანი მავთულისაგანა დამზადებული და მეტწილად არაწესიერად არის მორკალული. ამ ჯგუფში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს სამხრეთი უბნის № 1 სამარხში აღმოჩენილი წყვილი საყურე (ინვ. № 386), რომელზედაც ბრინჯაოს წვრილი მავთულისაგან ნაკეთები მოგრძო „რვიანების“ ძეწყვებია ჩამოკიდული. თუ სამარხში შემორჩენილი ამ ძეწყვების ნაწყვეტებსაც გავითვალისწინებთ, თითო საყურეს ხუთი „რვიანისაგან“ შედგენილი ძეწყვი უნდა ჰქონდებოდა.

მსგავსი საყურეები სიონის მასალებში შედარებით მცირერიცხოვანია და რაც არის ისინიც შუაფეოდალური ხანის სამარხთა მხოლოდ ზედა ფენებშია წაოენი. ეს ვითარება გვაფიქრებინებს, რომ „ბოლოკაუქიანი“ საყურეები ძირითადად XIII—XIV სს.-ში ყოფილა გავრცელებული. ამგვარ დათარიღებას მხარს უბამს ზემო ჟულათის სამაროვანზე მოპოვებული მასალებიც, რომლებიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, შუაფეოდალური ხანის ბოლოსა და გვიანფეოდალურისაკენ გარდამავალ ხანას, ე. ი. XIII—XV სს. მიეკუთვნება¹⁰⁴.

გარდა ზემოთ ჩამოთვლილისა, სიონის სამაროვანზე აღმოჩენილია მარტივი რგოლისებრი საყურეებიც (ინვ. №№ 187, 105, 317, 252, 288, 356, 442 და სხვ.).

⁹⁹ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, აღკალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა, I, 1955, გვ. 201, სურ. 137, 1, 2, 3, და სურ. 139. სამკაულის ამ სახეობას ავტორები რგოლვან-ღეროვან საყურეებს უწოდებენ.

¹⁰⁰ ნ. უგრეღიძე, ადრეულ შუასაუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის, 1957, ტაბ. I, სურ. 45, 45, 47 და ტაბ. II, მარჯ. მხარე.

¹⁰¹ გ. ნიორაძე, კარსნის ხევის სასაულო, თბ., 1925, ტაბ. I, სურ. 4, 5, ტაბ. II, სურ. 11, 21.

¹⁰² ლ. კილაშვილი, ნაქალაქარი ურბნისი, თბ., 1954, სურ. 34—9, 10.

¹⁰³ მცხეთა, I, გვ. 272. უნდა შეინიშნოს, რომ თუ გვიანანტაქურსა და აღრეფეოდალურ ხანებში რგოლმირჩილული საყურეები უპირატესად ძვირფასი ლითონებისაგან მზადდებოდა, შუაფეოდალურ ხანებში სამაჰოდ მხოლოდ ბრინჯაო ჩანს გამოყენებულს.

¹⁰⁴ O. B. M u n o p a d o u n y, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 92, სურ. 5—16 და გვ. 99, სურ. 8—12.

რომელთაც ახასიათებთ სადა, მრგვალი ღერო, ზოგჯერ გარედან ოდნავ დაკეპნილი. ასეთი საყურეების ნაწილი თავგახსნილია ნაწილს კი თავები ერთიმეორეზე ოდნავ გადასული აქვთ. მსგავსი საყურეები, გარდა სიონისა, ცნობილია შუაფეოდალური ხანის სხვა განთხარებიდანაც¹⁰⁵ და უნდა მივიჩნიოთ ყველაზე უფრო ფართოდ მოხმარების იაფფასიან სამკაულად.

სასაფეთქლე რგოლები, რომლებიც სიონის სამაროვანზე საკმაოდ მრავლადაა მოპოვებული, მხატვრულ ღირებულებას მოკლებული არიან. ისინი გაკეთებულია მდარე ბრინჯაოს მეტ-ნაკლები სიმსხოს მავთულისაგან. გამოიყოფა ორი ძირითადი ჯგუფი: ერთია წვრილ დეროიანი, ოდნავ თავგახსნილი ან მცირედ თავგადასული, ხშირად არაწესიერად მორკალული რგოლები (№№ 232, 169, 232, 279 და სხვა), რომელთა უმეტესობა დაზიანებულია. შედარებით უფრო საინტერესო ჯგუფს ქმნის სპირალური, ხვიასასაფეთქლეები (№№ 13, 98, 290, 300, 315, 399, 476 და სხვა, სურ. 18). რომლებიც ნაკეთებია მომსხო მავთულისაგან ორმაგი ან ერთნახევარი ხვიის სახით¹⁰⁶. საყურადღებოა, რომ ერთი ასეთი სასაფეთქლე ხვია დამზადებულია ბრინჯაოს ფუყე ღეროსაგან. (№ 417). ამ ხვია-რგოლების მოხმარების წესი ჩვენთვის გამოუცნობი რჩება. შესაძლებელია, წვრილი თასმით ან ძაფით იმაგრებდნენ ხოლმე თავსაბურავზე.

თუ გავითვალისწინებთ ყოველივე ზემოთქმულს, შუაფეოდალური ხანის საყურეებს შორის შედარებით ადრეულ ჯგუფს ქმნის საკიდმირჩილული საყურეები, ხოლო ბოლომოკაუჭებული საყურეები, რომლებთან თანაარსებობას განაგრძობენ შუაფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელი „კითხვისნიშნისებრი“ საყურეებიც უფრო გვიანდელია.

* *

სამაჭურები. სიონის ბრინჯაოს სამკაულებს შორის სამაჭურებს საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავთ. სულ სამარხეულ კომპლექსებში აღრიცხულია 36 ერთეული. მათ შორის 26 ნატეხი ეკუთვნის მასიურ სამაჭურებს, ხოლო დანარჩენი ნატეხები 10 ღრუღეროანს. 26 მასიური სამაჭურიდან 22 ერთი ტიპისაა. ისინი ოვალურად მორკალული და თავგახსნილი არიან. სამაჭურთა გასაქცეობლად აღებული ღეროები შიგნიდან ბრტყელია, ხოლო ზურგზე აქვთ მეტ-ნაკლები სიდიდის დაბალი, რელიეფური წიბო, რის გამოც კვეთი სამკუთხა გამოდის (იხე. №№ 1, 49, 116, 118, 164, 176, 207, 243, 284, 316, 329, 388, 406, 442, 459. სურ. 16). ზედაპირი სადაა. რკალი ხშირად არასიმეტრიულადაც კია მორკალული. სამაჭურის ღეროები შუა ადგილას შედარებით მსხვილია, ხოლო გახსნილი თავებისაკენ თანდათანობით თხელდება.

მსგავსი სამაჭურები შუასაუკუნეების მთელ მანძილზე ფართოდ ჩანს გავრცელებული საქართველოსა და კავკასიაში. ამას მოწმობს მათი აღმოჩენა რუსთავში¹⁰⁷, ახმეტის რაიონში¹⁰⁸, ერწოს ველზე, აგრეთვე ჩიშიში¹⁰⁹ და სხვა.

¹⁰⁵ გ. ლომთათიძე, რუსთავეს წარმოებული ობრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები..., ლ. მუხსელიშვილი, ბოლნისი, ენიქის მოამბე, III, 1938, გვ. 371, სურ. 35 და სხვა.

¹⁰⁶ სასაფეთქლე ხვია რგოლები ცნობილია XI—XIII სს. დათარიღებული სამარხებიდან რუსთავეში, ერწოს ველზე და სხვაგან.

¹⁰⁷ გ. ლომთათიძე, რუსთავეში წარმოებული..., გვ. 194, ტაბ. XVIII, სურ. 4, ტაბ. XIX, სურ. 2.

¹⁰⁸ სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური მასალების კატალოგი, II, ტაბ. VIII, სურ. 4, 5.

¹⁰⁹ В. В. Дедюхин, დასახ. ნაშ., გვ. 130, სურ. 2, უნდა აღინიშნოს, რომ ჩმის სამაჭურები სიონურზე რამდენამდე ძველია.

გარდა ამისა, სიონში თითო-თითო ცალია აღმოჩენილი: ბ რ ტ ყ ე ლ ი და თ ხ ე ლ ი ფირფიტისაგან დამზადებული სამაჯურის ნატეხები (ინვ. № 57); ძალზე წვრილი და მრგვალი ღეროსაგან ნაკეთები სამაჯური (ინვ. 154) და ერთი აგრეთვე მრგვალკვეთიანი, თითქმის წრიულად მორკალული, თავგახსნილი სამაჯური, რომელსაც ზურგი და თავები შემსხვილებული აქვთ (ინვ. № 231, სურ. 16).¹¹⁰

რაც შეეხება ღრუ რაკლიან სამაჯურებს (ინვ. № 89, 97, 174, 270, 348, 389), ისინი იმდენადაა დაზიანებულ-დამტყრეული, რომ შეუძლებელია მსჯელობა მათი ფორმის შესახებ. ერთი კი აშკარაა: ეს სამაჯურები დამზადებული ყოფილა ბრინჯაოს, სრულიად თანაბარი სიმსხოს, თხელკედლიანი, სადა მილაკისაგან.

იყო შემთხვევები, როდესაც სიონის ცალკეულ სამარხებში ბრინჯაოს 7 სამაჯურიც კი აღმოჩნდა, მაგრამ ტიპიური კომპლექსისათვის დამახასიათებელი იყო ერთი ან ორი.

ლილვები. სიონის სამარხეული ინვენტარის თითქმის აუცილებელ ელემენტს წარმოადგენს მცირე ბურთულა, ყუნწიანი საგნები, რომელთაც ლილვს უწოდებენ¹¹¹. გარდა ამ ფუყე ლილვისა, სიონის სამარხებში იყო რამდენიმე მასიური ლილიც („ლირკილო“), უფრო პატარა და წაგრძელებული (ინვ. № 291, 488 და სხვ.). სტრატეგრაფიული დაკვირვების თანახმად, ლილვების ეს ჯგუფი უფრო გვიანდელია, ასე რომ შუაფეოდალური ხანისათვის ძირითად ტიპს წარმოადგენს ფუყე ლილები (ინვ. №№ 11, 43, 76, 90, 95, 117, 141, 158, 165, 209, 294, 330, 298, 331, 340, 353, 369, 431, 432 და სხვა, ტაბ. XX). რომლებსაც ახასიათებთ: ბურთულა ორნაწილიანი ტანი¹¹² და ოვალური ყუნწი. ზოგ ასეთ ლილს ყუნწის მოპირდაპირე მხარეს აქვს მცირედ შევრილი კუწბოები (ინვ. № 160, 165/2, 218, 246, 379, 398, 461), ხოლო ერთზე (ინვ. 165/2) ეს შევრილი წვრილი „ცვარათი“ აარის შემკული.

ბურთულა ლილები, გარდა საქართველოსი, მეზობელ მხარეებშიაც ფართოდ ჩანს გავრცელებული. ამას ადასტურებს მათი აღმოჩენა ჩრდილო კავკასიაში¹¹³, უფრო შორს სალტოვოში¹¹⁴ და სხვაგანაც.

გარდა ზემოთ აღწერილი სამკაულებისა, სიონის სამაროვანზე აღმოჩენილია ბრინჯაოსაგან ნაკეთები სხვა საგნებიც: აბზინდები, რგოლები, ჭვრები და სხვა.

¹¹⁰ მსგავსი სამაჯური იხ. ვ. დოპოკის ზემოთ დასახელებულ ნაშრომში, გვ. 130, სურ. 2—11.

¹¹¹ გ. ლ. მ. თ. ა. ძ. ე. რუსთაველი წარმოებული არქეოლოგიური თხზის უმნიშვნელოვანესი შედეგები, მსკა, I, 1955, გვ. 205. (ტაბულების აღწერილობა) და ტაბ. X VIII-1 და XI X-2.

მათი ასეთი დანიშნულების სასარგებლოდ მეტყველებს სიონის № 6 (აღმ. უბ.) სამარხში აღმოჩენილი ნაშთი ქსოვილისა (ინვ. 20), რომელზედაც მსგავსი ბურთულა იყო დაკერებული. ასევე საყურადღებოა სიონის სამარხის დასავლეთი უბნის № 2 სამარხში აღმოჩენილი ერთი ყუნწიანი ბურთულა, რომელსაც ყუნწში ძაფი ჰქონდა შემორჩენილი (ინვ. № 330). თუმცა აქვე უნდა გავიხსენოთ სოფ. მატნის (ახმეტის რ.) გვიანფეოდალური ხანის ერთი განძი, რომელშიც მსგავსი ბურთულა ლილვები, ოღონდ ვერცხლისა, ჩართული იყო გულისხიპრის სამკაულ კომპლექსში და ვერცხლის რგოლებზე ეკიდა.

¹¹² ბურთულას ზედა და ქვედა ნახევრები უდიდეს დიამეტრზე ისე ოსტატურადაა ერთიმეორეზე მორჩილული, რომ სწორად „ნაკერია“ შეუმჩნეველი რჩება. შესაძლებელია ყოველი ბურთულის ნახევარსფეროები საგანგებო ჩარხზე მზადდებოდა. ჩანს, მირჩილვამდე ჯერ ზედა ნახევარს უკეთებდნენ ყუნწს.

¹¹³ О. В. Милорадович, Христианский могильник на городище верхний Джуклат, МИА, 114, стр. 92, рис. 5.

¹¹⁴ III. И. Ляпушкин, Памятники Салтово-Маянской культуры в бассейне р. Лопна, МИА, 62, 1958, рис. 21.

ბრინჯაოს ჯვრებს, სხვა მასალისაგან ნაკეთებ რამდენიმე ჯვართან ერთად. ქვემოთ ცალკე განვიხილავთ. რაც შეეხება აბზინდებსა და რგოლებს, მათ მოკლედ აქვე შევეხებით.

აბზინდები სულ ორი ცალია, სხვადასხვა ტიპისა. ერთი (ინვ. 163) შედგება ბრინჯაოს თითქოს ოთხკუთხედი ჩარჩოსა და ენისაგან; სამაგარ ღერძზე ტყავის ნაშთია. მსგავსი აბზინდები შუაფეოდალური ხანის, ჩვენთვის ცნობილ სხვა სამაროვნებზე ფრიალ იშვიათია. უფრო ადრე კი კერძოდ, გვიანანტიკური ხანიდან მოყოლებული და ადრეფეოდალურ ხანაში, ასეთ საგნებს მრავალ სამაროვანზე ვხვდებით¹¹⁵. სიონის სამაროვანზე მისი აღმოჩენა, ისიც შუაფეოდალური ხანისათვის ტიპიურ სამარხში იმის მანიშნებელია, რომ ენიანი აბზინდები ამ დროსაც იხმარებოდა.

აბზინდის მეორე ტიპი წარმოდგენილია ბრინჯაოს უბრალო რგოლებით, რომელთაგან ერთზე (ინვ. № 42) ტყავის ნაშთიც კია შემონახული. ესაა ძალზე მარტივი უნო აბზინდა, რომელიც ალბათ ფართოდ იხმარებოდა როგორც ტანისამოს-ფეხსაცმელში, ასევე მოსართავეებში. შესაძლებელია, ბრინჯაოს ის შედარებით მსხვილრკალიანი რგოლები, რომლებიც სიონის სამარხებში ჩნდებოდა, გამოყენებული იყო ამავე მიზნით.

6. ვერცხლის სამკაული

ვერცხლის ნაკეთობა სიონის კომპლექსებში უმთავრესად ბეჭდებისა და სამაჯურების სახით არის წარმოდგენილი. გარდა ამისა, გვაქვს ვერცხლის ორობდე ბურთულა ღილი და რამდენიმე უბრალო რგოლი, რომლებიც ალბათ საყურეებად იყო გამოყენებული. აქ განვიხილავთ მხოლოდ ბეჭდებსა და სამაჯურებს.

ბეჭდები მრავალგვარია. გარდა ფორმათა ნაირნაირობისა, ისინი გამოირჩევიან მხატვრული ღირებულებითა და დამზადების კარგი ხარისხით. აშკარაა, რომ აღნიშნული სამკაული საკმაოდ მოწინავე სოციალური ფენის წარმომადგენელთა საკუთრებაა.

სიონის ვერცხლის 13 ბეჭედს შორის, თუ სამაროვნის სტრატეგრაფიას გაითვალისწინებთ, ორი (ინვ. № 5, 449) აშკარად გვიანფეოდალურ ხანას უნდა მიეკუთვნოს და ამდენად იმათ სხვაგან, სათანადო ადგილას შევეხებით¹¹⁶. რაც შეეხება დანარჩენ 11 ბეჭედს, მათ შორის შემდეგი ძირითადი ტიპებია საყურადღებო:

თ ვ ა ლ ბ უ დ ი ა ნ ი ბ ე ტ დ ე ბ ი (№№ 182, 424, 425, სურ. 17). მათთვის დამახასიათებელია ოვალური მრგვალგანივეკვეთიანი რკალი, რომელიც ქვემოთ ოდნავ გაგანიერებულია. რკალის ბოლოებს შორის დარჩილულია ვერცხლის თხელი ფირფიტისაგან ნაკეთები, წაკვეთილი კონუსის მოყვანილობის, საკმაოდ მაღალი თვალბუდეები, რომლებიც გარედან ორნამენტით არის შემკული. ყველა თვალბუდეში ზის თვალი. ამათგან ორი (ინვ. №№ 424, 425) გემიანია, ხოლო ერთში მინის სადა თვალია ჩასმული.

¹¹⁵ მცხეთა, I, ტაბ. C XVI და CXVIII; ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. I და II. რ. რ ა მ ი შ ე ი ლ ი, ერწოს ველის არქ. ექსპ. 1966 წ. მუშაობის შედეგები. XVI საუკუნე-არქეოლოგიური სესიის თეზისები, 1967, გვ. 71; В. Б. Д е о п и к, დასახ. ნაშრ., გვ. 125, 129, სურ. 1; А. Л. Я к о в ц о в, დასახ. ნაშრ., გვ. 267, 276, და სხვ.

¹¹⁶ წიგნის მოცულობის შეზღუდულობის გამო სიონის გვიანფეოდალური ხანის მასალები მონოგრაფიიდან ამოვიღეთ და შეძლებისამებრ ცალკე ჩვენზე გამოქვეყნებული.

საყურადღებოა, რომ თვალზედნიანი ბეჭდებიდან ერთი (ინვ. № 182) აკლ-
დამაშია აღმოჩენილი, ხოლო ორი (ინვ. № 424, 425) სამხრეთი უბნის მე-8 სა-
პარზში.

შემკვლელობის თვალსაზრისით გამოირჩევა სადა-თვალისანი ბეჭედი, რომელ-
საც გარედან თვალზედის უდიდეს დიამეტრზე დარჩილული აქვს ვერცხლისავე
რელიეფური „მანები“. აღნიშნული მოტივი განსაკუთრებით ფართოდ სწორედ
შუაფეოდალურ ხანაში იყო გავრცელებული.

დანარჩენი ორი ბეჭედი, გარდა იმისა, რომ მათი თვალზედები გარედან
სამკუთხად განლაგებული პაწია კოპებით არის შემკული (ერთ შემთხვევაში
ორი წყვილით), განსაკუთრებით დიდ ყურადღებას მინის გემიანი თვლებით იპ-
ყრობს: როგორც ცნობილია, გემები შუაფეოდალურ ხანაში საერთოდ ძალიან
იშვიათია. ერთ ბეჭედში (ინვ. № 424) ჩასმული, ყალიბით ნაკეთები ინტალიო
მუქი ლურჯია; მინა საკმაოდ თხელია. მის ბრტყელ პირზე გამოსახულია გრძელ-
ნისკარტიანი, ჩიჩახვ-გამობერილი ფრინველი, რომელსაც ძალზე დიდრონი ფე-
ხები, ორად გაყოფილი ბოლო და თითქმის გაშლილი ფრთები აქვს. რა თქმა
უნდა, ანტიკური ხანის ინტალიოებთან შედარებით, ეს გამოსახულება მხატვ-
რულად ძალიან მდარეა.

მეორე ასეთივე გემაზე (ინვ. № 425), როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა,
გამოსახულია ცხოველი, მარჯვენა მხრივ, პატარა თავით და აზიდული ჯეხებით
რსეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ ეს გემა დაუდევრად არის ჩამოსხმული.

მსგავსი თვლიანი ბეჭდები ფართოდ იყო ცნობილი მთელ საქართველოში
და მის ფარგლებს გარეთაც, გაცილებით უფრო ადრეული პერიოდიდან, განსა-
კუთრებით კი ადრეფეოდალურ ხანაში, რაზედაც მეტყველებს მათი აღმოჩენის
ფაქტები მცხეთაში¹¹⁷, ერწოში¹¹⁸, კარსნისხევში¹¹⁹, მატანში¹²⁰ და სხვაგან.

შუაფეოდალური ხანით დათარიღებული ასეთი ბეჭდები ჭერჯერობით სულ
რამდენიმე ცალია ცნობილი. მათ შორის ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას
იქცევს გურჯაანში 1944 წ. შემთხვევით აღმოჩენილი ორი ბეჭედი, რომლებიც,
როგორც მოყვანილობითა და დამზადების ტექნიკით, ასევე შემკულობით თით-
ქმის ზედმიწევნის ჰგვანან სიონურ ბეჭდებს¹²¹. გარდა ამისა, თვალზედნიანი
ბეჭდები ცნობილია რუსთავის, შუაფეოდალური ხანის სამაროვნიდანაც¹²².

მ ა ს ი უ რ ი ბ რ ტ ყ ე ლ კ ვ ე თ ი ა ნ ი რ კ ა ლ ი ს მ ქ ო ნ ე ბ ე ძ ე ბ ი
(ინვ. №№ 181, 183, 307, სურ. 17). მათ ახასიათებთ შიგნიდან და გარედან
დაბრტყელებული რკალი და ოდნავ გასქელებული მხრები, რომლებიც უშუა-

¹¹⁷ მცხეთა, I, ტაბ. XVI, XVII; ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., ტაბ. II.

¹¹⁸ ბ. ჯ ო რ ბ ე ნ ა ძ ე, ფეოდალური ხანის ახლად აღმოჩენილი ძეგლები ერწოს ველზე, XVI საუკუნეობ სესიონ მოკლე ანგარიშები. გვ. 74—75.

¹¹⁹ გ. ნ ო ო რ ა ბ ძ ე, კარსნის ხევის სასაფლაო, თბ., 1926, ტაბ. III—17.

¹²⁰ Р. М. Р а м и ш в и л и, Исследование раннефеодального могильника «Иагсары», Труды Кахетской археологической экспедиции, I, Тб., 1969, стр. 126.

¹²¹ გურჯაანის ბეჭდების შესახებ იხ. რ. დ ო ლ ა ბ ე რ ი ძ ე, XI—XIII სს. ბეჭდები, სსშ X XVII-B, გვ. 182—183, ტაბ. III, სურ. 3 და 4 (ტიპი III).

¹²² გ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, დასახ. ნაშრ., გვ. 194. ჩვენ მიერ ზემოთ ჩამოთვლილი შუაფეოდა-
ლური ხანის თვალზედნიანი ბეჭდები ადრეფეოდალური ხანის ასეთივე სამკაულისაგან ძირითადად
იმით განსხვავდება, რომ მათი თვალზედები უპირატესად რკალის ბოლოებს შორისაა ხოლმე
ჩასმული, მაშინ, როდესაც ადრეფეოდალურ ხანაში კარბობდნენ რკალზევე დარჩილული თვალზე-
დების მქონე ბეჭდები.

ლოდ გადადიან ოთხკუთხა მასიურ ფარაქებში. სიონში აღმოჩენილი ამგვარი ბეჭდების მხრებიცა და ფარაქებიც შემკულია ჭედული სახეებით, მათ შორის რ. ფარაქზე ჯერებია გამოსახული (№№ 181, 307), ხოლო ერთზე (183) მრგვალ ნაჭდევათა „პირამიდა“. ბეჭდის მხრების შემკულობიდან ყურადღებას იქცევს ერთ-ერთზე (ინვ. № 307) მონოგრამის მსგავსი გამოსახულება. ამ ბეჭდების ანალოგიები ჩვენთვის უცნობია, მაგრამ დათარიღებაში გვევმარება ავით ის სამარხეული კომპლექსები, რომლებშიც ისინია აღმოჩენილი. კერძოდ, ერთი მათგანი (№ 307) აღმოჩენილია იმავე სამარხში, რომელმაც მოგვცა შუაფეოდალური ხანით დათარიღებული ბრინჯაოს ბეჭდები, ხოლო რაც შეეხება სხვა ორს (№№ 181, 183), ისინი აკლდამის იმავე ფენებშია ნაპოვნი, რომლებიც უპირატესად აგრეთვე შუაფეოდალური ხანისათვის დამახასიათებელ მასალებს იძლეოდა. სხვათა შორის, იქვე იყო ნაპოვნი ბუდიანი და საღატოლანი ბეჭედი. ასე რომ, ამ ბეჭდების გავრცელების ხანად ძირითადად XI—XIII სს. უნდა მივიჩნიოთ.

ვერცხლის დანარჩენი ბეჭდებიდან ერთს (ინვ. № 308, სურ. 17) აქვს „გულისებრი“ მოყვანილობის შუაზე გადარული ფარაქი, მეორეს—შეზინული, მაღალი და მასიური წაკვეთილ კონუსისებრი (ინვ. № 306, სურ. 17). სოლო მესამეს—ოვალური, საკმაოდ ბრტყელი ფარაქი, რომლის ზედაპირი შემკულია ოთხკუთხა ჩარჩოთი და გრძივ ნაპირებზე, იქით-აქეთ ირიბი ჭდეებით (ინვ. 59, სურ. 17.).

საკმაოდ საყურადღებოა აკლდამაში აღმოჩენილი კიდევ ერთი ბეჭედი (ინვ. № 180, სურ. 17), რომელსაც აქვს ოვალური, წერილი რკალი და ზედ დარჩილული ოთხკუთხი ნაპირებშიამოთილილი ფარაქი, რომლის ზედაპირზე გამოსახულია ურთიერთგადამკვეთი მოკლე ხაზებით შედგენილი მონოგრამა. ეს უკანასკნელი საფიქრებელია, გამოხატავს ჯვარს და ქრისტეს სახელის პირველ ასოს. ამგვარი მონოგრამები ფართოდ იყო გავრცელებული აღრეფეოდალურ ხანაში და ჩანს, შუაფეოდალურ ხანაშიც განაგრძობდნენ არსებობას.

სიონის ვერცხლის ბეჭდებმა საგრძნობლად გაამდიდრა ჩვენი წარმოდგენა შუასაუკუნეებში მეტად გავრცელებულ ამ სამკაულზე. ამ აღმოჩენის წყალობით გამოვლინდა ბეჭდების მანამდე სრულიად უცნობი არაერთი ტიპი. ამასთანავე, იმის გამო, რომ მთელი ეს მასალა სათანადო კომპლექსების წყალობით საკმაოდ კარგად თარიღდება, სიონის ბეჭდების კოლექცია მომავალში შეიძლება იქცეს ამ ჯგუფის სამკაულთა კიდევ უფრო საფუძვლიანი შესწავლის წყაროდ.

სამაჯურები. ვერცხლის სამაჯური სიონის სამაროვანზე სულ რამდენიმე ცალია აღმოჩენილი და ყველა ნაკლულია. მათ შორის სამხრეთი უბნის მე-15 სამარხში მოპოვებული 9 ნატეხი (ინვ. 442). ღრუ რკალიანი სამაჯური ისაა და, ჩანს, ეს უკანასკნელი ძლიერ ემსგავსებოდა ბრინჯაოს ასეთსავე სამაჯურებს (იხ. ზემოთ).

რაც შეეხება აკლდამაში აღმოჩენილ ერთ ნატეხს (ინვ. № 185, ტაბ. XXXIV, 5), იგი ჩვენი ვარაუდით, ორნაწილად სამაჯურის მომცრო, საკეტ ნაწილს წარმოადგენს. თუ გავიხსენებთ, რომ მსგავსი სამაჯურები ჩვენში უპირატესად გვიანანტიკურ ხანაში ყოფილა გავრცელებული¹²³, შეგვიძლია ვთვა-

¹²³ მცხეთა, I, გვ. 30. ტაბ. 1. სურ. 3. გარდა ასპარუგ პიტიახშის სამარხისა, მსგავსი ორნაწილად სამაჯური აღმოჩენილია არმაზის ხევის მე-6 და მე-7 სამარხებშიც; გ. ლ. მ. თ. ი. ძე, კლდეთის სამაროვანი, თბ., 1957, ტაბ. XXI სურ. 1.

ქრთ, რომ სიონის აკლდამის სამაჯური მათი გვიანდელი „გამოძახილია“. თუ ჩვენი ვარაუდი არმაზისხევის ორნაწილელი სამაჯურისა და სიონის ვერცხლის სამაჯურის ტიპოლოგიური ნიახლოვის შესახებ სწორია, იქნებ ისიც ვიფიქროთ, რომ უკანასკნელის ნატეხი ეკუთვნის აკლდამის ყველაზე უფრო ძველ ნივთთა ჯგუფს, რომლისგანაც გასაგები მიზეზის გამო მცირე ნაწილად გადაჩენილა.

არანაკლებ საყურადღებოა კომპონირებული სამაჯური (№ 401, ტაბ. XXXIV, 4), რომელიც შედგება ვერცხლის საკეტიანი თავებისა და ვერცხლისავე ორ წვრილ მავთულზე ასხმული გიშრის მოგრძო მძივებისაგან. ეს მძივები ერთიმეორისაგან თანაბარი შანძილითაა დაშორებული და თითოეულ ვერცხლის კიდევ უფრო წვრილი მავთულითაა გამაგრებული ზედ.

მსგავსი სამაჯული, რომელიც თავისთავად უაღრესად იშვიათია, ამჟამად ჩვენთვის ცნობილია მატნის „უამთა საყდრის“ სამაროვნის იმ ფენიდან, რომელიც XI—XIII საუკუნეებით არის დათარიღებული¹²⁴.

7. რკინის ნივთები და სამაჯურები

რკინისაგან დამზადებული საგნები სიონის სამარხებში რაოდენობრივად თითქმის ყველას აღემატება. მაგრამ ლითონის უაღრესად ცუდი დაცულობის გამო მათზე მსჯელობა მეტწილად თითქმის შეუძლებელი ხდება, თუმცა ზოგადად აქაც შეიძლება ითქვას.

რკინის ნივთებს შორის ზოგადად გამოიყოფა ორი ჯგუფი: საბრძოლო-სამეურნეო დანიშნულების საგნები (ხელსაწყო-იარაღი) და სამაჯული.

ა) საბრძოლო და სამეურნეო დანიშნულების საგნები ძალიან ცოტაა. სულ გვაქვს ორი ისრისპირი (ინვ. № 138), რომელთაც: წვეტიანი ყუნწი და დაბრტყელებული პირი აქვთ, რამდენიმე დანის ნატეხი (ინვ. №№ 226, 366, 19, 512) და მოკლე სოკოსებრ-ქუდიანი ლურსმნები (ინვ. №№ 432, 396, 478 და სხვ.).

ბ) რკინის სამაჯული გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვანია და უმთავრესად სამაჯურებისა და ბეჭდებისაგან შედგება.

რკინის სამაჯურები (ინვ. №№ 2, 10, 26, 37, 79, 80, 88, 101, 111, 114, 119, 121, 144, 153, 167, 170, 179, 203 და სხვა მრავალი) სიონის სამაროვანზე, თუ ნატეხების მიხედვით ვიმსჯელებთ ასზე მეტია, მაგრამ მათგან მხოლოდ 1 ცალს აქვს შემორჩენილი მეტ-ნაკლებ დაცული ფორმა, დანარჩენები წვრილად და მსხვრეული. (ტაბ. XXXIV, 1).

ამ სამაჯურებში ძირითად ტიპს წარმოადგენს ოვალურად მორკალული. თავგახსნილი სამაჯურები, რომლებსაც ჰქონიათ შიგნიდან დაბრტყელებული რკალი და ოდნავ დაწვრილებული თავები. მსგავსი სამაჯურებია შუაფეოდალური ხანის სამარხებში ხშირია¹²⁵. გარდა ამისა, რკინის სამაჯურებს შორის გვხვდება: ბრტყელი და თითქმის წრიული რკალის მქონე (ინვ. №№ 80, 319, 257, 407). წვრილი, წრიული რკალის მქონე (№№ 167, 179) და სხვა. სიონურ კოლექციაში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს რკინის ერთი სამაჯურის ნატეხი, რომელსაც რკალი ერთ ადგილას გამსხვილებული აქვს და ზედ სპილენძისა და ვერცხლის ორნამენტირე-

¹²⁴ მატნის სამაროვანი ითხრებოდა 1967—1969 წწ. ჩვენ მიერ.

¹²⁵ გ. ლომთაძე, რუსთაველი წარმოებული ..., გვ. 134; ლ. მუსხელიშვილი, ზოლისი, გვ. 370—71. სურ. 35 და სხვ.

რებული ფირფიტაა დაკრული. შესაძლებელია სამაჯური რამდენიმე ადგილას ყოფილიყო ასე გამსხვილებული.

რკინის სამაჯურების დიდი სიმრავლე (ზოგ სამარხში 7—9 ცალია აღმოჩენილი) იმის მანიშნებელია, რომ ეს სამაჯური იაფი და იოლად წელმისაწვდომი ყოფილა მოსახლეობის ფართო ფენებისათვის.

რკინის ბეჭდები (№№ 3, 68, 78, 166, 171, 210, 351, 402, 408, 452, 336) 15 ერთეულს ითვლის. დაცულია ცუდად, მაგრამ მათ შორის მაინც გამოიყოფა:

ოვალურ ფარაკიანი ბეჭდები, რომლებსაც ჰქონიათ თითქმის წრიული რკალი და მასიური ფარაკები. ერთ-ერთის ფარაკზე (ინვ. № 351) დაკრულია ვერცხლის ფირფიტა, რომელზედაც მხედრული ასო (ს) უნდა იყოს ამოკაწრული.

რგოლისებრი, სადა ბეჭდები (ინვ. 166/2, 336), რომლებიც თითქმის მთლიანად ქანგად არის ქცეული.

რკინის ნივთ-სამკაულთა ასეთი მშრალი და მოკლე მიმოხილვა, რა თქმა უნდა, უცმარისია, მაგრამ მასალის ცუდი დაცულობა უფრო ვრცელი მსჯელობის საშუალებას არ გვაძლევს.

8. ჯვრები

ქრისტიანული სარწმუნოების სიმბოლო, ჯვარი სიონში სულ 5 ცალია აღმოჩენილი. ამათგან ერთი ბრინჯაოსია, ორკაპა მკლავებით (ინვ. № 22, ტაბ. XXXIV, 2), ორი—ვერცხლისა (ინვ. 94, 519, ტაბ. XXXIV 2, 3), ერთი რკინისა (ინვ. № 245) და ერთიც ძვლისა (ინვ. № 251, ტაბ. XXXIV, 2).

ბრინჯაოს ერთ ჯვარზე (ინვ. № 22), რომელიც „ბოლნური ჯვრების“ ტიპისაა, ადრევე ვცსაუბრეთ და იგი სამარხთა იმ ფენის კუთვნილებად მივიჩნიეთ რომლებიც IX—X სს. გვქონდა დათარიღებული. რაც შეეხება მეორე ჯვარს (ინვ. № 94) იგი სადაა, საკმაოდ თხელი ფირფიტისა და თუ სამარხში მისი აღმოჩენის ადგილის მიხედვით ვიმჩსელებთ (ნაპოვნია აღმ. უბნის მე-11 სამარხში), XI—XII სს. უნდა დათარიღდეს.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ვერცხლის ჯვარი, რომელიც ერთ-ერთ დანგრეულ სამარხშია მოპოვებული¹²⁶. იგი დამზადებულია ვერცხლის ლჭორი და თხელი ფირფიტისაგან. გრძივი მკლავები, განივთან შედარებით, ოდნავ წაგრძელებული აქვს. ზედა ნაწილზე მიჩნეილია ვერცხლისავე ყუნწი. ჯვარი შემკულია ჯვარედინი და წინწყლოვანი ნაქდევებით, მაგრამ, რაც მთავარია, მთელი მისი ზედაპირი დაფარულია მხედრული წარწერით: წარწერა ასე იკითხება: „ბედნიერმც არის: ესე: ჯვარ: დ. ესე: სქმე:“ (სურ. 19).

რადგან აღნიშნული ჯვარის თანმხლებ მასალას ჩვენამდე არ მოუღწევია, ძნელია მისი ხნოვანების დადგენა. ამ საქმეში გარკვეულ დახმარებას გვიწევს ავიტ წარწერის პალეოგრაფია. კერძოდ წარწერაში გამოჩეულია ერთი ასო (ც), რომელიც ასომთავრულის ყაიდაზეა დაწერილი, წარწერის საერთო იერი, როგორც თავის დროზე ნ. ბერძენიშვილმა შეგვნიშნა, გვაძლევს უფლებას ეს ჯვარი XIV ს. დავათარიღოთ.

რკინის ჯვარი დაზიანებულია, მაგრამ ნაშთის მიხედვით ჩანს, რომ მას ჰქონია წაგრძელებული მოყვანილობა, დაბრტყელებულ-დაკუთხული მკლავები და დაგრძელებული წვეტიანი ბუნი.

¹²⁶ გადმოგვცა სამშენებლო უბნის უფროსმა ჩამბაქურ სირბილაძემ.

მსგავსი ჯვრები სხვათა შორის, აღმოჩენილია ჩრდილო ოსეთში, ზემო-ჯულათის XI—XII სს. ეკლესიის თხრისას¹²⁷.

საყურადღებოა აგრეთვე ძეღის მრგვალდეროიანი და თითქმის ტოლ-მკლავება ჯვარი, რომელსაც მოყავისფრო ელფერი გადაჰქავს.

სამარხის სტრატეგრაფიისა და ამ ჯვრის თანმხლები ნივთების გათვალისწინებით, იგი გვიანფეოდალურ ხანას (X—XI სს.) მიეკუთვნება.

ისეთ მნიშვნელოვან რელიგიურ ცენტრში, როგორიც სიონი ჩანს, ჯვრების აღმოჩენა ჩვეულებრივ მოვლენად არის მისაჩნვეი, მით უმეტეს, რომ ეკლესიის შიგნით და მის გარეთაც ალბათ სასულიერო პირებსაც კრძალავდნენ.

9. ქსოვილში ნაშთები

სიონის სამარხის ზოგერთმა სამარხმა ქსოვილის ნაშთებიც შემოგვინახა, მაგრამ ისინი იმდენად იყვნენ დაზიანებული, რომ ქიმიური დამუშავების შემდეგ მხოლოდ ორიოდე ნიმუშის აღწერა-ლუ მოხერხდა¹²⁸. ქსოვილის ნაშთები აღმოჩნდა: 1). მე-3 სამარხის სამხრეთ განყოფილებაში (ინვ. № 15), ტყავის ფეხსაცმლის ნაშთთან ერთად. ქიმიურ დამუშავებამდე ჩანდა, რომ ეკუთვნოდა ძალზე წმინდად ნაქსოვ თაღს ნაჭერს და ხელის შეხებისთანავე იფერფლებოდა. გამაგრება არ მოხერხდა; 2). მე-6 სამარხში (აღმ. უბ.), სულ ზედა ფენის მიცვალებულის ნაშთებთან ერთად. ნაპოვნ სხვადასხვაგვარ ქსოვილთა შორის გამოირჩეოდა თეთრი, წმინდა ქსოვილი, რომელიც, შესაძლოა, დაქმუწულსა და სამარხში ისე ჩატანებულ სელის ლეჩაქს წარმოადგენდა (ინვ. 21)¹²⁹. სამწუხაროდ, არც ამ ნიმუშის გამაგრება-გახსნა მოხერხდა.

სამაგიეროდ. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ნაშთი შალის მოყავისფრო ქსოვილისა, რომელზედაც ბრინჯაოს ბურთულა-ლილი იყო მიკერებული, ნაწილობრივ იქნა „გახსნილი“. მისი ნაფლეთები საკმაოდ მოზრდილია (ინვ. 20). იგი ნაქსოვია მეტად წმინდა ძაფისაგან და, რაც მთავარია, სახიანია. ქიმიურ გაწმენდის შემდეგ გამოირკვა, რომ გამოყენებულია წითელი, ყვითელი, ყავისფერი და მომწვანო ძაფები. სახეები დაზგაზღვრეა გამოყვანილი და ურთიერთმონაცვლე ზოლები ფერებით მეტად თავისებურად არის შესამეხული.

ასეთი სახოვანი ქსოვილები, ჩანს. ფართოდ ყოფილა გავრცელებული ზევრ ქვეყანაში და მათ შორის შუასაუკუნეთა საქართველოშიც, რასაც, სხვა-არა იყოს რა, ფრესკებზე გამოხატული ტანსაცმლის ნიმუშებიც-ცხადყოფენ¹³⁰. ნაქსოვი უმაღლესი ხარისხისაა.

ივრის ხეობა და მეტადე მისი მთიანეთი წარმოადგენდა შალის ნედლეულის უშრეტ ბაზას, მაგრამ ზემოაღწერილ ნიმუშში ჩანს არა მარტო ამ ნედლეულის ადგილობრივ გამოყენების ფაქტი, არამედ ის დიდი დაოსტატებაც, რომლისთვისაც ქართველ ფეიქრებს მიუღწევიათ იმ დროისათვის.

¹²⁷ Е. И. К р у п н о в, Христианский храм на городище Верхний Джулат, МИА, 114. рис. 6.

¹²⁸ სიონში მოპოვებული ქსოვილის ნაშთები შესასწავლად გადაეცა ს. ჩანაშის სახელობის სახელმწ. მუზეუმის თანამშრომელს დ. აბენაძეს, რომლის წინასწარი დასკვნითაც ესარგებლობთ. ქსოვილის რამდენიმე ნიმუში 1965 წ. დამუშავებულ იქნა ლენინგრადის გრძიტაჟის ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში. აღდგენილ-გამაგრებული მასალა ინახება სახელმწიფო მუზეუმის ფონდებში (ინვ. № 91—65—1 და 91—65—2).

¹²⁹ ასეთვე ქსოვილის ნაწილი 1950 წ. აღმოჩნდა სვეტიცხოვლის ეზოში № 1 სამარხში. ნ. ოქროპიძის დაკვირვებით (იხ. მისი დოქორი), იგი ლეჩაქის მსგავსი წმინდა ქსოვილისა ყოფილა.

¹³⁰ ნ. ჩოფიკაშვილი, ქართული კოსტუმი (VI—XIV სს.), თბ., 1964.

გარდა ზემოთ აღწერილისა, აღმოსავლეთ უბნის მე-6 სამარხში აღმოჩნდა ქსოვილთა სხვა ნაშთებიც, მათ შორის ერთი ჩანს ტილოსი, დაკრული იყო მე-9-10 სს. დათარიღებულ ჭვარზე (სამარხის ქვედა ფენა).

3) მიწის ქვეშა აკლდამაში. ჰაერის მოქმედების შედეგად ქსოვილთა ნაშთები ძალზე დაზიანებული იყო. კერძოდ, № 1 სარეცელზე დაკრულულს გადაფარებული ჰქონდა სუდარა (ინვ. № 199), რომელიც მთლად დაშლად მტვრად იქცა, მაგრამ ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებდა, რომ აბრეშუმში უნდა ყოფილიყო¹³¹.

ამავე აკლდამაში შედარებით უფრო გვიან (ალბათ გვიანფეოდალურ ხანაში) ჩასვენებულ ერთ ჩონჩხთან (IV სარეცელზე) აღმოჩნდა შალის ძაფით ნაქსოვი წინდის ნაშთი (ინვ. № 197).

4) ეკლესიის შიდა, № 1 სამარხი. როგორც ზემოთ გვქონდა ნათქვამი, ეკლესიის შიგნით გათხრილ № 1 სამარხში აღმოჩნდა ქსოვილთა დიდძალი ნაშთები, მაგრამ გარდა სამარხის დასავლეთ ბოლოში მდებარე ქუდისა, ყველაფერი ისე იყო ჩაფერფლილი, რომ ნიმუშების აღებაც კარ მოხერხდა. რაც შეეხება ქუდს (საე. ინვ. № 520), იგი გამაგრებულია და ნაწილობრივ აღდგენილიც. შეკერილია შავი ქეჩისაგან და მატყლი საკმაოდ კარგადაა მოთილილი. ქუდს აქვს ნახევარსფეროს მოყვანილობა. ზემოდან გადაკრული ჰქონია აბრეშუმის ქსოვილი და ტყავის ზოლები. ერთი დაახლოებით ასეთი ქუდი ნაპოვნია სამთავროშიც აღრეფეოდალური ხანის ქეჩისამარხში¹³².

მსგავსი ქუდები შუა საუკუნეთა საქართველოში ჩანს ფართოდ იყო გავრცელებული, რასაც ადასტურებს ძველ ქართულ რელიეფებზე, კედლის მხატვრობაში და მინიატურებში შემონახული მრავალრიცხოვანი გამოსახულება¹³³. სიონის ქუდს გარკვეული მსგავსება აქვს იერუსალიმის ჭვრის მონასტერში ფრესკაზე გამოსახულ შოთა რუსთაველის თავსაბურავთანაც¹³⁴, თუმცა ეს უკანასკნელი უფრო მაღალი ჩანს.

¹³¹ აბრეშუმში რომ საქართველოში საკმაოდ ძველი დროიდანვე იყო ცნობილი, ამას ა. აფაქიძის ხელმძღვანელობით ბაგინეთის ტერიტორიაზე თხრისას ახ. წ. II საუკუნით დათარიღებულ ფენაში აბრეშუმის ქსოვილის ნაშთის აღმოჩენაც მოწმობს (იხ. ი. გ. ძეგლიშვილი, განთხარი ქსოვილები ნაშთით საქართველოში, (ხელნაწერი), 1956, გვ. 16. მაგრამ სპეციალისტთა ვარაუდით ეს ფაქტი ჭერ კიდევ არ იძლევა საშუალებას ვამტკიცოთ ამ ქსოვილის ადგილობრივი წარმოება II საუკუნეში.

5. აბესაძე, წერილობითი წყაროებისა და საქართველოში დამოწმებული ზეპირი ტრადიციის მოშველებით, იმ დასკვნამდე მიდის, რომ მეაბრეშუმეობის ელტურა V—VI სს. უნდა გავრცელებულიყო. ამასთან დაკავშირებით იხ. ნ. ა. ბ. ე. ძეგლიშვილი, საქართველოში, 1957, გვ. 134—143. აგრეთვე И. Ш. А. р. о. в. Описании Кавказского шелководства, СМОПТК, вып. XI, Тифлис, 1891, გვ. 154; შ. ა. ნ. ა. ბ. ე. ძეგლიშვილი, საქართველოს ისტორია, თბ., 1894, გვ. 41 და სხვა. რაც შეეხება შუაფეოდალურ ხანას, საქართველოში აბრეშუმის წარმოება, როგორც ჩანს მაღალ დონეზე იდგა და ეს ქსოვილი ექსპორტის ერთ-ერთ მთავარ სახეობასაც წარმოადგენდა (იხ. III. М. е. с. х. и. л., Из истории грузинского феодального города. IX—XIII вв., ისტორიის ინსტ. შრომები, II, თბ., 1956, გვ. 139). მეაბრეშუმეობის ფართო გავრცელებას, როგორც 5. აბესაძემ აღნიშნა, განსაკუთრებით ნაოლად მკვლელობის იმამ-ყული-ხანის 1722 წ. გუჯარი, საიდანაც ირკვევა, რომ XII ს. როდესაც „პოსტან-ქალაქი“ ე. ი. რუსთავი თამარ მეფეს „სამყესოდ“ და „სამრეცოდ“ აღთქმის საფარისათვის შეუწყოვს, რუსთავის მცხოვრებთაგან 67 კომლგლეხს ევალებოდა თორმეტი ბათმანი აბრეშუმის გამოღება. (იხ. ს. კ. ა. ბ. ე. ძეგლიშვილი, საბუდები, ტ. I. 1918, გვ. 34).

¹³² ცნობა მოგვაწვდა გ. ლომთაძიძემ.

¹³³ ნ. ჩ. ო. ბ. ე. ძეგლიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 129—138, სურ. 79, გ. 82.

¹³⁴ შ. ა. ბ. ე. ძეგლიშვილი, შოთა რუსთაველის პორტრეტი იერუსალიმის ჭვრის მონასტერში, „საბჭოთა ხელოვნება“, 1961, № 4, გვ. 67.

სიონში მოპოვებული ქსოვილები ძვირფას მასალას წარმოადგენს შუა-საუკუნეთა საქართველოს საფეიქრო ხელოვნების ისტორიისათვის და მომავალში ეს მასალა, სხვა ახალ მონაპოვრებთან ერთად, საგანგებოდ განხილვის ღირსია.

გარდა ზემოგანხილული ნივთებისა, სიონის სამარხთა ინვენტარში შედის: სხვადასხვა მოყვანილობის (მრგვალი, ცილინდრული, მრავალწახნაგა, დაბრტყელებული) ს ა რ დ ი ო ნ ი ს მ ძ ი ე ბ ი (ინვ. № 370, 269, 297, 337, 426, 145 და სხვა); ძ ე ლ ის ღ ი ლ ე ბ ი კვირისტავის მოყვანილობისა, ორნამენტისანი (ინვ. №№ 322, 327, 371); ნ ი ქ ა რ ის ავეაროზები (ინვ. №№ 347, 400, 445, 489) და სხვა.

10. მონეტები

ივრის სიონის განათხარში მეტად საყურადღებო მონაპოვარს წარმოადგენს სამარხებში და სამაროვანის სხვადასხვა კუთხეში, ფენებში მოპოვებული, არც თუ მრავალრიცხოვანი, მაგრამ ფრიალ ანგარიშვასაწყევი მონეტები, რომლებიც მნიშვნელოვან დახმარებას გვიწევენ სიონის სამაროვნის ცალკეულ ღენათა დათარიღების საქმეში¹³⁵.

მოპოვებული 12 მონეტიდან, ცუდი დაცულობის გამო, მხოლოდ ორი ღარჩა განუსაზღვრელი (ინვ. №№ 537 და 538, სამარხი № 9, აღმ. უბანი), რაც შეეხება დანარჩენ ათს, ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით ისინი ასე წარმოგვიდგება:

ყველაზე ძველი XIII ს. 30-იან წლებში მანგუ-ყანის სახელით თბილისში მოჭრილი ორი მონეტა¹³⁶ (ინვ. 544, 545). ისინი ეკლესიის აბსიდის ნანგრევებს შორის იქნა მოპოვებული. ოთხი მონეტა XIV ს. ეკუთვნის. მათ შორის: ო რ ი ჰ უ ლ ა გ ი დ უ რ ი ა (№ 440, სამარხი 17, აღმ. უბ. და № 541—აკლდამის ჩრდილოეთ გვერდზე ჩადგმული დანგრეული სამარხი) XIV ს. 20—30-იანი წლებისა. ე რ თ ი ჰ უ ჩ ი დ უ რ ი, XIV ს. (№ 546, შემთხვევითი მონაპ.) და ე რ თ ი ც ვერცხლისა XIV ს. ბოლოსია (№ 547, შემთხვ. მონაპ.). განსაკუთრებულ ინტერესს სიონის კოლექციაში იწვევს სამი მონეტა, რომლებიც საქართველოს მეფის კონსტანტინე II-ის სახელითაა მოჭრილი¹³⁷ (1478—1505 წწ.). ამთვან ე რ თ ი მოპოვებულია აკლდამაში, სარეცლებს უკან გადაყრილი ძვლების გროვაში (ინვ. № 536), მეორე, რომელიც ყველაზე უფრო. საიმედოდაა განსაზღვრული, მოპოვებულია აღმ. უბნის მე-11 სამარხის ზედა ფენაში (№ 1539), ხოლო მესამე—დასავლეთი უბნის მე-6 სამარხში.

XV ს. მონეტათა ასეთი შედარებითი სიმრავლე იმის მანიშნებელია, რომ იმ დროისათვის სიონში ჭერაც საკმაოდ ინტენსიუბი ცხოვრება ყოფილა და რომ ძველ სამარხთა ნაწილს XV ს. მეორე ნახევარშიც კვლავ იყენებდნენ. კონსტანტინე მეფის ზეობის წლები საქართველოს ისტორიაში წარმოადგენდა

¹³⁵ სიონის სამაროვანზე მოპოვებული მონეტების განსაზღვრა ეყუთენით ნუმიზმატებს: თ. აბრა-მიშვილს, ირ. ჯალაღანიასა და გ. დუნდუას.

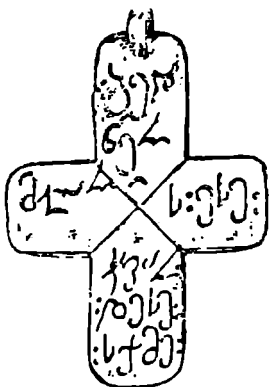
¹³⁶ Ир. Д ж а л а г а н и я, Из истории монетного дела в Грузии XIII в., Тб., 1958, стр. 43.

¹³⁷ გ. დუნდუა, სამონეტო მიმოქცევის საკითხისათვის XV საუკუნის საქართველოში, თბ., 1964, გვ. 60—61.

მეტად რთულსა და კრიზისულ პერიოდს, როდესაც უწინდელი ძლიერი და ერთიანი სახელმწიფო უკვე რამდენიმე სამეფოდ იყო დაქუცმაცებული. მართალია, კონსტანტინე ოფიციალურად სრულიად საქართველოს მეფედ იწოდებოდა, მაგრამ ფაქტიურად მხოლოდ ქართლის მეფეს წარმოადგენდა და მისი „სრულიად საქართველოს მპყრობელობა“ რეალურ შინაარსს მოკლებული იყო. მიუხედავად ასეთი ვითარებისა, ჩანს, ქართული ფული XV ს. მეორე ნახევარში მაინც ერთი პიროვნების, კონსტანტინე II-ის სახელით იჭრებოდა. სწორედ ამიტომაც, რომ სიონში, რომელიც უკვე ცალკე გასული კახეთის სამეფოს შემადგენლობაში შედიოდა და რომელსაც 1476 წლიდან გიორგი მერვის ძე ალექსანდრე განაგებდა, მაინც სრულიად საქართველოს მეფის ტიტულის მატარებლის კონსტანტინეს მონეტებია აღმოჩენილი.

თემურლენგის ლაშქრობათა უმძიმესი შედეგების და მანამდე არნახულ აოხრებათა მიუხედავად კახეთს უფრო მეტი სასიცოცხლო ძალები აღმოაჩნდა, ვიდრე საქართველოს სხვა წამყვან კუთხეებს და შეთხლეებული მოსახლეობის შევსების პრობლემაც, მთასთან სიახლოვის გამო, იქ უფრო იოლად გადასაწყვეტი უნდა ყოფილიყო. სწორედ მთისა და ბარის, შედარებით უფრო ნორმალურმა ურთიერთობამ ბევრად შეუწყო ხელი კახეთის სამეფოს სწრაფ დაწინაურებას XV ს. ბოლოდან.

ამიტომაც, ჩვენი ვარაუდით, შუაფეოდალურიდან გვიანფეოდალურისაკენ გარდამავალი ხანა კახეთისათვის რამდენადმე განსხვავებული და თავისებური უნდა ყოფილიყო. ყველაზე გვიანდელი მონეტა სიონის მონაპოვარში არის თბილისში XVII ს. ბოლოს და XVIII ს. პირველ მეოთხედში მოჭრილი სპილენძის ფული (ინვ. № 543), რაც იმის მანიშნებელია, რომ შაჰ-აბასის მიერ კახეთის სრული აოხრებისა და კერძოდ სიონის საშინელი დარბევის შემდეგ იქ ცხოვრება მთლად არ აღმოგზავრილა.

სურ. 19. ვერცხლის წარწერიანი ჭვარი სიონიდან.

ქრონოლოგიის ზოგიერთი საკითხი და სიონის განათხარი ძეგლების ზოგადი მნიშვნელობა

სამარხებისა და მათი ინვენტარის აღწერიდან და ნივთსამკაულების ცალკეულ სახეობათა მიმოხილვიდან ჩანს, რომ მონაპოვრის ძირითადი ნაწილი ეკუთვნის შუაფეოდალურ ხანას, თუმცა განათხარში საკმაოდ მეტყველადაა წარმოდგენილი ადრეფეოდალურ და გვიანფეოდალურ ხანათა ძეგლებიც.

ამასთანავე ისიც გვაქვს უკვე აღნიშნული, რომ უშუალოდ სიონის ეკლესიის გარშემო ადრეფეოდალური ხანის ტიპური, „რიგითი“ ქვისსამარხები და სამარხეული კომპლექსები არ აღმოჩენილა. გამონაკლისს შეადგენს VI ს. დათარიღებული აკლამა, რომელიც დანიშნულებითა და სიდიდით ძლიერ შორს სცილდება რიგითი სამარხების ღონეს. რაც შეეხება კაშხლის წყალსამგებების ზონაში აღმოჩენილ, ადრეფეოდალური ხანის სამარხებს, რომლებიც VI—VIII სს. დამახასიათებელ ინვენტარს შეიცავდნენ, ისინი ეკლესიიდან საკმაოდ მოშორებული იყვნენ და თავის დროზე მათი იქ გამართვა იმის საბუთად იქნა მიჩნეული, რომ რიგითი სამარხების შემცველი სასაფლაო VI—VIII სს. ჯერ კიდევ ეკლესიიდან საკმაოდ მოშორებით, ცალკე მდებარეობდა.

რაც შეეხება VIII—IX სს. დათარიღებულ ორგანოფილებიან და ჩუქურთმიან სამარხს, იგი როგორც სრულიად უნიკალური და გამონაკლისი, სოციალური კუთვნილებით აკლამის რიგში ექცევა და სამაროვნის ზოგადი ღახასიათებისას ცალკეა გასათვალისწინებელი. ჩვეულებრივი „რიგითი“ სამარხებში სიონის ეკლესიის გარშემო ჩანს, IX—X სს. იწყებენ გაჩენას. თავდაპირველად მათი რიცხვი მოკრძალებული ყოფილა, მაგრამ შემდეგ (ეტყობა საკმაოდ სწრაფად) ამ მოვლენას მასობრივი ხასიათი მიუღია. ახალი არქეოლოგიური მონაპოვარი (ივრის სიონში და განსაკუთრებით მატანში¹) ცხადჰყოფს, რომ ქრისტიანულ ეკლესიათა სიახლოვეს, უფრო სწორად, ეკლესიის წიაღში სამუდამო საფანის მოპოვების უფლებასა საზოგადოების სოციალურად დაწინაურებულ ფენებს თანდათანობით შეეზიარა რიგითი მოსახლეობაც.

¹ კახეთის (ალაზნის) არქეოლოგიური ექსპედიციის ანტიკური და ფეოდალური ხანის ძეგლთა შემსწავლელ მა რაზმმა ახმეტის რაიონის სოფ. მატანში ჟამთა საყდრის გარშემო 1967—68 წწ. გათხარა მრავალფენიანი სამაროვანი. მატნის მონაპოვრის განსაკუთრებული ღირებულება ისაა, რომ აქ უაღრესად ნათლად არის გამოსახული სამაროვნის ტრატეგია. ჯერძოდ სრულიად მკაფიოდ გამოიყოფა უძველეს, შირიმის ფილებით ნაგებ სამარხთა ფენა, რომელიც ყველა ნიშნით, IX—X საუკუნეებს ეკუთვნის და მომდევნო ფენებისაგან ძალზე განსხვავებულია. ამის შესახებ. იხ. XVII საუკუნე-არქეოლოგიური სესიის თეზისები, 1969 წ., გვ. 16.

სიონის ეკლესიის გარშემო რიგითი სამარხების თავმოყრა და საერთო აღმოსავლეთ საქართველოში სასაფლაოთა შერწყმა ქრისტიანულ ცენტრებთან კანონზომიერი შედეგი უნდა იყოს იმ რთული და მეტად მნიშვნელოვანი მოვლენებისა, რომლებიც აქ მიმდინარეობდა მთელი ადრეფეოდალური ხანის განმავლობაში. კერძოდ ჩვენ აქ ვგულისხმობთ არაბების საქართველოში ბატონობის იმ ხანას, როდესაც განსაკუთრებული სიმკაცრისა და გამუდმებული ომიანობის პირობებში ეროვნულ თვითმყოფადობას დიდი საფრთხე შეექმნა.

როგორც ცნობილია, არაბობის დასაწყისისათვის ქრისტიანობას ქართლას სამეფოში უკვე კარგახნის ისტორია ჰქონდა, მაგრამ ისიც აშკარაა, რომ მიუხედავად ქრისტიანული სარწმუნოების ენერგიული დანერგვისა მოსახლეობას ფართო ფენებში წარმართული ტრადიციები ჯერ კიდევ მთლად არ ყოფილა მივიწყებული და ეს, ჩვენი აზრით, ბუნებრივია. მართალია ადრეფეოდალური ხანის პირველ ეტაპზე მიცვალებულთა დაკრძალვის წესში ქრისტიანული ელემენტი უცილობლად გაბატონებულია, მაგრამ ძველი ტრადიციისამებრ კვლავ გრძელდებოდა სამარხებში ნივთებისა და სამკაულების ჩატანება (რა თქმა უნდა იმ სიუხვით აღარ წინაქრისტიანულ ხანას რომ ახასიათებდა). ამასთანავე—და ეს ყველაზე უფრო საყურადღებოა, იმ დროისათვის სასაფლაოები მდებარეობდნენ ეკლესიებისაგან განცალკევებით და მათთვის ადგილის შერჩევისას ალბათ ძველი ტრადიციული შეხედულებებით ზემოქმედებდნენ².

მართლაც, თუ გადავხედავთ სათანადო არქეოლოგიურ ძეგლებს, დავრწმუნდებით, რომ ადრეფეოდალური ხანის სამაროვნების გავრცელების არეალი სრულიად განსხვავებულია და არ ემთხვევა ეკლესიებისას, იმიტომაც უნდა იყოს, რომ არც ერთი არქეოლოგიურად შესწავლილი, ძველი ქრისტიანული ტაძრის სიახლოვეს (მაგ. სვეტიცხოველი³, ბოლნისი⁴, მცხეთის ჭვარი⁵, ერელანთ საყარდრის სოფ. მატანთან⁶ და სხვ.) არ აღმოჩენილა არც ერთი მათივე თანადროული რიგითი სამარხი.

ამ მიმართულებით, ჩანს, პირველი ნაბიჯები სოციალურად დაწინაურებულ ზედა ფენებს გადაუღდამთ (იგულისხმება მათი აკლდამები), ხოლო მოსახლეობის ფართო ფენებში ეკლესიებთან სასაფლაოთა დაახლოების მიდრეკილება, ეტყობა კარგა ხანს არ გაჩენილა.

არაბობის დამძიმებისა და განსაკუთრებით კი მურვან ყრუს დამსჯელი ლაშქრობის შემდეგ საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში დიდი ძვრა მოხდა. მოძალბებულ მტერს, რომელიც განსაკუთრებით უხვშე ეკონომიურ პო-

² ამავე საკითხზე გამახვილებული აქვს ყურადღება გ. ლ. მ. თ. ა. ი. ძ. ს. ა. ც., იხ. მისი ნარკვევები IV—V და VI—XI სს. ქართული ქვეყნების ყოფისა და კულტურის შესახებ. იბეჭდება რეაქტომთან „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“. II ტომში.

³ Д. М. Швейнгердце, Строительное дело в древней Грузии, Тб., 1952, სვეტიცხოვლის საძირკვლების შემოწმებისას ეკლესიის გარშემო მხოლოდ შუაფეოდალური ხანის სამარხები ჩნდებოდა. შდრ. გ. ლ. მ. თ. ა. ი. ძ. ს. ა. ც., ახალი მასალები სვეტიცხოველის შესახებ, „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1950, № 7; ნ. ო. ქ. რ. ო. პ. ი. ძ. მ., მცხეთაში მიწისძვრის ანგარიში, 1950, ხელნაწილი;

⁴ გ. მ. უ. ს. ხ. ე. ლ. ი. შ. ე. ლ. ი., ბოლნისი, ენიშნის მოპოვ., III, თბ., 1938, გვ. 311—382.

⁵ Г. Чубинашвили, Памятники типа Джвари, Тб., 1948, ჯვრის ტაძრის რესტავრაციის დროს აღ. კალანდაძის მიერ იქ ჩატარებულ არქეოლოგიურ ძიებას ადრეფეოდალური ხანის სამარხები არ გამოუვლენია.

⁶ Р. Рамншвили, Исследование раннефеодального могильника «Нагсари», ТКАЭ, I, Тб., 1969, стр. 122.

ლიტიკას ატარებდა, აღარ აკმაყოფილებდა მარტოდენ ნივთიერი სარგებელი და იწყება ისლამის ძალით გავრცელებისა და დანერგვის ხანა. ისლამის შემოღება კი უკვე თავისთავად არაბთა მტკიცე, გაბატონებას მოასწავებდა. ასეთი ორმხრივი მოძალეა იწყებდა ადგილობრივი მოსახლეობის მუდმივ შფოთსა და წინააღმდეგობას. პოლიტიკურ და ეკონომიურ ღონისძიებათა მოხერხებულ გამოყენებით არაბებს ამ მიმართულებით გარკვეული წარმატებისათვის მაინც მიუღწევიათ, მაგრამ რამდენადაც მეტი იყო ძალდატანება, იმდენად საჭარბველოს მოსახლეობა უფრო და უფრო მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა დამპყრობლებს.

ამ განმათავისუფლებელ ბრძოლაში განსაკუთრებული როლი შეასრულა ქრისტიანულმა იდეოლოგიამ, რომელმაც საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში უკვე ეროვნული ხასიათი შეიძინა.

არაბთა უსაშველო მოძალეობამ და არნახულმა შევიწროვებამ, როგორც ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, „გამოაფხიზლა ქართველობა... და ჩაახედა ღრმად ცხოვრებაში და შექმნა ის სულიერი სიმტკიცე, რომელიც ყოველგვარს ფიზიკურ ღონეზე უძლიერესია. სწორედ ამ დროს გაისმა მკერმეტყველობით აღსავსე ქადაგება ქართველ ერში: დროა გონს მოვიდეთ და სარწმუნოებრივ-ეროვნული თვითცნობიერება გავაცხოველოთ. ასეთი ნიჭიერი მქადაგებელი იყო იოანე საბანისძე, აბო ტფილელის მეგობარი და მისი მარტილობის ხელოვანი აღმწერი“⁷. ქართველმა ერმა იმ მძიმე განსაცდელის ქამს არაბთა პოლიტიკურ-ეკონომიურ ძალმომრეობას და „მახვილითა პყრობილ შჯულს“— დაუპირისპირა სამშობლოსადმი უსაზღვრო სიყვარული და ქრისტიანობა, რომლის დაცვაც უკვე ეროვნებისათვის ბრძოლის სიმბოლოდ იქცა. ეს სწორედ ის ხანაა, როდესაც საფუძველი ეყრება ადგილობრივ, ქართულ „წმინდანთა“ ინსტიტუტს, რის მიზანიც იყო „გაემხნევებინა დევნილი ქრისტიანენი და სულის სიმტკიცე მიეცა“⁸ მათთვის. ივ. ჯავახიშვილისავე სიტყვებით „განახლებულ სარწმუნოებრივს გრძნობას ქართველებისათვის უნდა ჩაენერგა ეროვნული თავმოყვარეობა და სიამაყე“⁹.

ასეთ ვითარებაში, ბუნებრივია, ქრისტიანული რელიგიური ცენტრები ჯალხის ფართი მასების თვალში იძენენ უყოყმანო ავტორიტეტს და აშკარად იწყება ქართული მოსახლეობის ქრისტიანობასთან ურთიერთობის ახალი ეტაპი. აღნიშნულ მოვლენათა დასაწყისი VIII ს. მეორე ნახევარზე მოდის.

საყურადღებოა, რომ ეს მეტად მნიშვნელოვანი ეროვნული ძვრა ასახულია არა მარტო ისტორიულ წყაროებსა და ლიტერატურაში, არამედ ისეთ მოვლენაშიც, როგორიცაა დაკრძალვის წესი. ჩვენის აზრით სწორედ აღნიშნულ ვითარებაშია საძებნი იმის მიზეზები, რომ სასაფლაოები „დაძრულა“ ეკლესიებისაკენ და თანდათანობით მომხდარა სასაფლაოთა და ტაძართა ტერიტორიული შერწყმა.

თუ არქეოლოგიურ მასალებს გავითვალისწინებთ, ამ ტენდენციას თავი პირველად IX ს.-ში უნდა ეჩინა, ხოლო მასობრივი ხასიათი ამავე საუკუნის ბოლოს და X ს.-დან უნდა მიეღო¹⁰.

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, თბ., 1948, გვ. 87.

⁸ იქვე, გვ. 88.

⁹ იქვე.

¹⁰ ეს საკითხი შემდგომში ალბათ უფრო სრულყოფილად იქნება განხილული. ამის საშუალებას იძლევა უკვე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალები. ამჟამად კი გესურს მხოლოდ შევნიშნოთ

როგორც ადრეფეოდალური ხანის სამაროვანთა შესწავლამ გაარკვია, ქრისტიანობის შემოსვლის შემდეგ მთელს საქართველოში თუ არა, ქართლში მაინც დაკანონებულია ქვისსამარხებში ქრისტიანულად დაკრძალვის ეროვნული წესი, ხოლო სამარხებს თანდათანობით სრულიდ ჩამოყალიბებული გარეგანული სახე მიუღიათ. ადრეფეოდალური ხანის ქვისსამარხები, მეტადრე ერწო-თიანეთის მხარეში, ხასიათდება საგულდაგულოდ ნაგები კედლებით, ხოლო საშენ მასალად უმეტესად შირიმის კარგად გათლილი ფილებია გამოყენებული, როგორც ივრის სიონის (და ამ ბოლოს კი მატნის) არქეოლოგიურმა გამოკვლევამ გვიჩვენა, ეკლესიებს გარშემო სასაფლაოთა მოწყობის პირველ საფეხურზე, მოსახლეობას ძველი სასაფლაოებიდან თან მოუტანიათ ქვისსამარხთა გამართვის დახვეწილი ხელოვნება. ეკლესიებთან ნაგებ სამარხთა უპირატესობას ამჟღად ეტყობა მშენებელი ოსტატების დიდი მონდომება და ჰირი-სუფალთა გარკვეული სიუხვე, რომელთა მთელი ქონებრივი შესაძლებლობები სამარხებისათვის საჭირო ძვირადღირებულ სამშენებლო მასალის გამოყენებასა და თვით სამარხების ფარგვლულ მოწყობაშია ჩაქსოვილი. გარდა იმისა, რომ შირიმის კარგად დამუშავებული, ფილები ნარიმანდებით არის ერთიმეორესთან დაკავშირებული, ხშირად სამარხებს აქვთ შირიმისვე თლილი ფილებისაგან შედგენილი ორფერდა სახურავები.

სამარხთა მშენებლობის ასეთ წესს, როგორც ჩანს, ჩვენი წინაპრები მიადევდნენ უმთავრესად IX—X სს. შემდეგ კი საოჯახო საძვალეებად ქცეული ეს სამარხები თანდათანობით ჰჰარგავენ გარეგნულ ბრწყინვალეებას, შუაფეოდალურ ხანაში ისინი იქცნენ ჩვეულებრივ ქვისსამარხებად, რომლებიც შენების ხარისხით და თვით საშენი მასალითაც ბევრად უფრო ჩამოუვარდებიან უწინდელთ.

ამიტომაც, ივრის სიონის სამარხებში ცალკე გამოყვავით ის ჯგუფი, რომელიც გარეგნული ნიშნებით უახლოვდება ადრეფეოდალური ხანის სამარხებს და უმთავრესად IX—X სს. თარიღდება. ეს სამარხები სხვებთან შედარებით სტრატეგრაფიულად ყველაზე უფრო ღრმად იყო მოქცეული

როგორც ზემოთაც არაერთხელ ითქვა, IX—X სს. სამარხები ხშირად ხელმეორედ იყო გამოყვანებული, რაც ცხადია იწვევდა მათ დაზიანებას, შეცვლა-გადაკეთებას და თავდაპირველი ინვენტარის ნაწილობრივ მოსპობას, მაგრამ ის მაინც ნათელია, რომ IX—X სს. სამარხები საერთოდ ძალიან ღარიბი ყოფილა ინვენტარით.

როგორც საყოველთაოდაა ცნობილი, ადრეფეოდალური ხანის თითქმის ყველა სამაროვანი შეიცავს ნივთიერ მასალას. აღმოსავლეთ საქართველოში

ერთი მეტად საყურადღებო ფაქტი: ადრეფეოდალური ხანის თითქმის ყველა სამაროვანი ძირითადად V—VIII საუკუნეებისათვის დათარიღებულია. ამ მხრივ ელასიკურ მაგალითს წარმოადგენს სამთავროს სამაროვანი, რომელთაც, როგორც ამ ბოლო დროს ფიქრობენ (გ. ლ. მ. თ. ი. ძე, ნ. უ. გ. რელი ძე) მურვან ყრუს ლაშქრობა უღებს ბოლოს VIII საუკუნის პირველი მეოთხედის დასასრულს.

შესაძლებელია სამთავროს ადრეფეოდალური სახის სასაფლაოს არსებობის შეწყვეტა მურვან ყრუს უშუალო ლაშქრობის შედეგი კი არ იყო, არამედ ზემოხსენებული იმ მოვლენებისა, რამაც ძველი სასაფლაოების მიტოვება და ეკლესიებისაკენ გადაადგილება გამოიწვია.

VIII საუკუნიდან მცხეთა მართლაც რომ სოფლად ქცეულა, როგორც ამას ფიქრობს ნ. უგრელიძე (იხ. მ. ი. ს. ი., ადრეულ შუასაუკუნეთა მიწის წარმოების ისტორიისათვის, გვ. 90), სულერთია სასაფლაო მაინც იყო საჭირო. ამიტომაც VIII ს. შემდგომდროინდელი სამარხები სამცხეთა უკვე ეკლესიათა სიახლოვეს და არა სამთავროს მიწოდარზე.

ნოსახლეობა, ჩანს, მიცვალებულთა დაკრძალვისას თითქმის ყოველთვის ერთ წესს მისდევდა, მაგრამ—IX—X სს. როდესაც სასაფლაოები ეკლესიებს დაუახლოვდნენ ქვისსამარხებში ინვენტარის ოდენობამ მკვეთრად იკლო. ამ სანარხთა მეტისმეტი სიღარიბის ახსნა მხოლოდ არაბობით გამოწვეული ეკონომიური სიდუხჭირით, ვფიქრობთ, უმართებულო იქნება. ოჯახს, რომელსაც შეუძლოდ ესოდენ ძვირადღირებული და შრომატევადი სამარხების აგება. რა თქმა უნდა არ გაუქირდებოდა სამარხში ორიოდ ნივთის ჩატანება. ჩვენის აზრით, ამ მოვლენას უნდა მოეძებნოს სხვაგვარი ახსნა. კერძოდ ცნობილია, რომ ქრისტიანობა ებრძოდა უწინდელ, „წარმართულ“ წესს, რომელიც მოითხოვდა სამარხებში „საიმეფეცნოდ საჭირო“ ნივთების მრავლად ჩატანებას. მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოში ვიდრე სასაფლაოები ძველი ტრადიციისამებრ ეკლესიებისაგან მოშორებით მდებარეობდნენ, ეკლესიის მესვეურნი, ეტყობა, ვერ ახერხებდნენ სათანადო მტკიცე მეთვალყურეობა გაეწიათ მოსახლეობისათვის და ამიტომ მთელი ადრეფეოდალური ხანის მანძილზე, VIII ს. ჩათვლით, საქართველოს მოსახლეობა კვლავ ინარჩუნებდა დაკრძალვის წესის ზოგ ძველ ელემენტს და, კერძოდ, სამარხებში ამა თუ იმ ყოფითი საგნის ჩატანების ჩვეულებასაც.

IX—X სს. კი, როდესაც, ჩვენის ვარაუდით, დაიწყო ეკლესიისა და სასაფლაოთა ტერიტორიული შერწყმა და რიგითი მოსახლეობის სამუდამო განსასვენებელმა ეკლესიათა წიაღში გადაინაცვლა, ბუნებრივია, ერთ ხანს მაინც სრულდებოდა ყველა ის მოთხოვნა, რასაც ეკლესია უყენებდა ქრისტიან პირისუფალთ. ამის გამო უნდა იყოს, რომ ამ უკანასკნელთა მთელი ყურადღება გადატანილი ჩანს თვით სამარხთა კეთილმოწყობაზე, თუმც ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ნივთების ჩატანების სრული აკრძალვა მაინც განუხორციელებელი დარჩენილა და თითო-ოროლა უმნიშვნელო საგანი (გარდა ტანისამოსთან დაკავშირებული ლითონის აუცილებელი ნაწილებისა) მაინც მოხვედრილია იმ დროინდელ სამარხებში. სწორედ ამ მცირერიცხოვანი საგნების მიხედვით ჩანს, რომ ადრეფეოდალურ ხანასთან შედარებით IX—X სს. გარკვეული ძეგრა მომხდარა. და ეს, უპირველეს ყოვლისა, ადრეფეოდალური ხანისათვის ტიპური ნივთების თანდათანობით შეცვლა-გადასხვაფერებაშიც არის გამოხატული. ამიტომაც არის, რომ სამაროვანთა ისტორიის შესწავლისას IX—X სს. უნდა მივიჩნიოთ იმ ერთგვარ გარდამავალ ხანად, რომელიც ერთიმეორესთან აკავშირებს ადრეფეოდალურსა და შუაფეოდალურ ხანებს და რომელშიც, თუ დაკრძალვის წესის მიხედვით ვიმსჯელებთ, შემონახულია როგორც ადრეფეოდალური ხანის ზოგიერთი ტრადიცია (მაგ. სამარხის შენების წესი და მასალა), ასევე ზოგი სიახლეც, რომელიც ახალი ეპოქის გარიჟრაჟზე წარმოქმნილა. სიახლის მხრივ IX—X სს. (ადრეფეოდალურიდან შუაფეოდალურისაკენ გარდამავალი ხანის) სამარხებისათვის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანი ისაა, რომ სასაფლაოების ეკლესიებთან თანდათანობით „გაშინაურების“ ვითარებაში საფუძველი ეყრება იმ სამარხეულ კომპლექსებს, რომლებიც შემდეგ (შუაფეოდალურ ხანაში) ზოგიერთი სამაროვნისათვის ესოდენ დამახასიათებელი ჩანს.

სიონის შუაფეოდალური ხანის სამარხთა მიმოხილვისას უკვე გავეცანით ტიპური სამარხეული კომპლექსის შედგენილობასაც და მოცულობასაც, მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს შუაფეოდალური ხანის

ყველა სამაროვანს როდი ახასიათებს ასეთი მრავალნივთიანობა. ამჟამად ჩვენ ხელთ არსებული მასალების მიხედვით სრულიად აშკარაა რომ შუაფეოდალურ ხანაში სამარხეული ინვენტარი დამახასიათებელია საქართველოს მხოლოდ ზოგიერთი კუთხისათვის — კერძოდ ისეთებისათვის, რომლებსაც შედარებით მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდათ აღმოსავლეთ საქართველოს მთასთან და რომლებიც სისტემატიურად განიცდიდნენ მთის შედარებით კონსერვაციული მოსახლეობის „ჩამოწოლას“¹¹, სწორედ იმ მოსახლეობისა, რომელსაც დაკრძალვის ძველი წესი უფრო ხელხელუსლებლად ჰქონდა შემონახული. ალბათ ამით უნდა აიხსნას ნივთებისა და სამკაულის სიმრავლე შუაფეოდალური ხანის ისეთ სამაროვნებზე, როგორიცაა ივრის სიონი, მატანი და ეგებ კუხეთისა რუსთავიც კი.

* * *

ივრის სიონის არქეოლოგიური მონაპოვრის შესწავლისას, გარდა ადრე-ფეოდალურიდან შუაფეოდალურისკენ გარდამავალი ხანისა, ჩვენი ყურადღება მიიქცია შუაფეოდალური ხანის დასასრულის ნივთიერმა მასალამ და ბუნებრივია დაისვა საკითხი იმის შესახებ, თუ რა იყო დამახასიათებელი შუაფეოდალური ხანის დასასრულის სამარხეული კომპლექსისათვის.

როგორც სიონის სამარხთა აღწერილობიდან ჩანდა, ზოგი მათგანი გარდა საკუთრივ შუაფეოდალური ხანისა, გამოყენებული ყოფილა მომდევნო საუკუნეებშიაც. ამას ადასტურებს არა მარტო სტრატეგრაფიული დაკვირვება არამედ რამდენსამე სამარხში XV ს. მონეტების აღმოჩენაც. ასეთი კოლექტიური სამარხების სულ ზედა ფენებშიც გვხვდებოდა ნივთები, კერძოდ, გარდა უკვე აღნიშნული მონეტებისა, აღმოჩენილია: ბრინჯაოს ბურთულა, ყუნწიანი დილები, ბრინჯაოს სამაჯურები და რგოლები, ბრინჯაოს ბეჭდები, რკინის სამაჯურები, მოქიქული და მინის ჭურჭლის თითო-ორთა ნატეხი და სხვა. ყოველივე აქ ჩამოთვლილი ტიპიურია საკუთრივ შუასაუკუნეთა კომპლექსებისათვის, მაგრამ ჩანს, ისინი კვლავ განაგრძობენ არსებობას XIV—XV საუკუნეებშიც. მაგრამ სიონის სამარხებში დადასტურებულ ამ გვიანდელ ფენებს საგრძნობლად ეტყობათ ინვენტარის გაღარიბება. კერძოდ, ქრება მინის სამაჯურები, ძალზე კლებულობს მინის ჭურჭელი, აღარ გვხვდება თიხის მოჩაღისფრო სასუფრე ჭურჭელი და სხვ.

რა თქმა უნდა ეს მოსალოდნელიც იყო, რადგან იმ ხანებში საქართველო, როგორც ვიცით, უაღრესად მძიმე პოლიტიკურ ვითარებაში იმყოფებოდა. კერძოდ, მონღოლთა დაპყრობითმა ომებმა და საქართველოში გაბატონებამ უღიდესი ზიანი მიაყენეს ქვეყნის პოლიტიკურ-ეკონომიურ მდგომარეობას და მანამდე აყვავებული მეურნეობა დაქვეითების გზაზე დადგა. ეკონომიური დაქვეითების გამო მრავალი ქალაქი გაქრა, მრავალი კი დაკნინდა¹²; შესაბამისად დაქვეითდა ხელოსნობაც და შესუსტდა ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეთა დამაკავშირებელი სამეურნეო ურთიერთობა და ალებ-მიცემობა. მთავრები და

¹¹ ამ საკითხზე იხ. ქვემოთ, მთისა და ბარის ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხის განხილვისას.

¹² ნ. ბერძენიშვილი, ვ. დონდუა, მ. დუმბაძე, გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი, საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 248 (ქვემოთ „საქართველოს ისტორია“).

დიდებული აზნაურები საშვილიშვილოდ დაეუფლნენ მეფეთა მიერ მათთვის ნაწყალობევი სახელოებს, ყმა-მამულს. სამეფო ზელისუფლების შესუსტების ვითარებაში თანდათანობით ჩაეყარა ჭაფუძველი სათავადოთა წყობას, რომელმაც XV ს. საბოლოოდ გაიმარჯვა კიდეც.

მიუხედავად ასეთი მძიმე ვითარებისა, რომელიც საქართველოში შეიქმნა მონგოლების შედეგად, არ იქნება მართებული ვიფიქროთ, რომ ყველაფერი ერთბაშად მოიშალა და განადგურდა. XIV ს. საქართველოს ისევ აღმოაჩნდა გარკვეული სასიცოცხლო ძალა და ნახანძრალმა ქვეყანამ კვლავ მოახერხა ფეხზე წამოდგომა (გიორგი ბრწყინვალის ხანა). რა თქმა უნდა ეკონომიკას უწინდებულის ძალით აღორძინება აღარ შეეძლო, მაგრამ ქვეყანა ერთგვარი გამოცოცხლების გზაზე მაინც შედგა. ასეთ გამოცოცხლებას გარდა პოლიტიკური ვითარების გაუმჯობესებისა, ხელს უწყობდა ის ძველი ინერციული ძალებიც, რომლებიც ასე იოლად ვერ მოსპო მონგოლთა მომძლავრებამ. ამის მეტყველი მაგალითია თუნდაც ის, რომ კვლავ მოქმედებს განაგრძობდა ზოგიერთი ძველი საწარმოო კერა (მაგ. ნატბეურის მინის სახელოსნო მცხეთის ქვეყანაში¹³), ხოლო სამარხეულ კომპლექსებში კი კვლავ გვხვდება ისეთი ნივთები და სამკაულები, რომლებიც შუაფეოდალური ხანისთვის იყო დამახასიათებელი.

XIV ს. ბოლოს და XV ს. დამდეგს საქართველოს თავს დაატყდა თემურლენგის რვაჯისი შემოსევა (1386—1403 წწ.), რამაც მანამდე არნახული უბედურება მოუტანა ისედაც მრავალჭირნახულ ქვეყანას. „მძვინვარე დამპყრობელის მიერ საქართველოსთვის მიყენებული ზიანი აუნაზღაურებელი იყო: ქვეყანა სისხლისაგან დაიცალა, მტერმა, სადაც კი მისწვდა, ველური ენერგიით განადგურა ქართული კულტურის ყოველივე შენამოქმედი: სამხედრო; სამოქალაქო, საკულტო, სასოფლო-სამეურნეო“¹⁴.

ასეთ ვითარებაში აშკარად იჩინა თავი ცენტრიდანულმა ძალებმა და საქართველოს დამლა ცალკეულ სამეფო-სამთავროებად გარდაუქმნა აღმოჩნდა. სხვათა შორის ერთერთი პირველთაგანი, სამცხესთან ერთად, საქართველოს გამოეთიშა კახეთი, სადაც უკვე 1476 წლიდან ტახტზე დაჯდა გიორგი VIII-ის ძე ალექსანდრე.

თემურლენგისა და სხვა ურდოების თარეშის საზარელი შედეგების მიუხედავად, კახეთს, საქართველოს სხვა მხარეებთან შედარებით, მეტი სასიცოცხლო ძალა აღმოაჩნდა რაც იმით უნდა აიხსნას, რომ იგი უშუალოდ ეკვროდა კავკასიონის ქართულ მთიანეთს, რომელიც ძნელბედობაში ერთგვარ თავშესაფარს წარმოადგენდა, ხოლო შედარებით მშვიდობიან ვითარებაში კი ცოცხალი ძალისა და ეკონომიური რესურსების უმრეტ წყაროს, რომლითაც ნაწილობრივ მაინც ივსებოდა ბარის დანაკლისი.

მთისა და ბარის ურთიერთობას ყოველ ხანაში ახასიათებდა გარკვეული კანონზომიერება, მაგრამ კახეთისათვის ამ ურთიერთობას განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიენიჭა შუაფეოდალური ხანის გასულს, როდესაც გაპარტახებულ ქვეყანას ახალი რეზერვები ჰაერივით ესაპირობოდა. სწორედ ამით უნდა იყოს გამოწვეული ისიც, რომ XV ს. შუა ხანებისათვის ივრის სიონში კვლავ იგრძნობოდა საკმაოდ მხნე მაჭისცემა (გავიხსენოთ თუნდაც კონსტანტინე

¹³ ნ. უ გ რ ე ლ ი ძ ე, ნატბეურის მინის საწარმო, მსკა, III, თბ., 1963.

¹⁴ საქართველოს ისტორია, გვ. 255.

II-ის მონეტების აღმოჩენა აკლამასა და ზოგიერთ სხვა სამარხში), ისე რომ „ქალეთის ქვეყანა“ კვლავ ფეხზე წამოდგარი ჩანს. ამას გარდა ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ მიუხედავად პოლიტიკური და ეკონომიური „დაჩხულობისა“. ერთიანი საქართველოდან განკერძოებულ კახეთში შემაჯალ ივრის ხეობაში კვლავ საერთო-ქართული ფული ტრიალებს.

XIV—XV სს. სამარხეულ ინვენტარს თუ შევადარებთ უფრო გვიანდელ. სულ ზედა ფენის კუთვნილ, უსახურ სამარხებში აღმოჩენილ მცირერიცხოვან ნივთებს, შევამჩნევთ, რომ მათ შორის დიდი განსხვავებაა. კერძოდ, გვიანფო-დალურ ხანაში თითქმის მთლიანად გამქრალია შუაფეოდალურისათვის დამა-ხასიათებელი თიხის ჭურჭელი. ის თითო-ორთა ნიმუშიც კი, რომლებიც სი-ონის სამაროვნის ყველაზე გვიანდელ ჯგუფს მიეკუთვნება მოყვანილობით და თიხით ძლიერ გამოირჩევა შუაფეოდალური ხანის კერამიკისაგან. მინის ნა-წარმი კი (გარდა უსახური მძივებისა) სულ აღარ გვხვდება. აგრეთვე გამქრა-ლია ბრინჯაოს სამაჯურები და ბეჭდები, რომელთა ნაწილმა, როგორც ვიცით XIV—XV სს. ჯერ კიდევ შემოინახა თავი, შეცვლილია მძივების მოყვანილობა და დამზადების ხელოვნება. ამრიგად, ნივთიერი კულტურის არაერთ დარგში XIV—XV სს. შემდეგ ძირეული ცვლილება მომხდარა.

თუ გაავითვალისწინებთ სიონის სამაროვანზე მოპოვებული ნივთიერი მა-სალების თავისებურებას და შეუფუარდებთ მათ სხვა განათხარს (მაგ. გრე)-ში¹⁵), იმ დასკვნამდე მივდივართ, რომ შუაფეოდალურიდან გვიანფეოდალურ ხანაზე გადასვლას დასტოვებია საკმაოდ დიდი დრო (მთელი XIV და ნაწილო-ბრივ XV საუკუნეც), რომელიც ხასიათდება, უპირველეს ყოვლისა, შუაფეო-დალურ ხანასთან ორგანული კავშირით. ჩანს, შუაფეოდალურიდან გვიანფეო-დალურზე გარდამავალი ხანის ნივთიერი კულტურა ქვეყნის საერთო დაქვეი-თების ფონზე ინერციით კვლავ განაგრძობდა არსებობას, ვიდრე საქართვე-ლოს საბოლოო დაშლა-დაუძღვრებამ და სათავადოთა სისტემის შემოღებამ მთლიანად არ მოშალა ის ეკონომიური საფუძველი, რომელსაც ემყარებოდა შუაფეოდალურ ხანაში წარმოქმნილი ნივთიერი კულტურა.

ამგვარად, სიონის სამარხეული კომპლექსების ანალიზის შედეგად ფეოდა-ლური ხანის ამ ერთ-ერთ ტიპურ და საკმაოდ შინაარსიან სამაროვანზე შეგ-ვიძლია გამოვეყთ ხუთი ქრონოლოგიური საფეხური:

- 1) ადრეფეოდალური ხანა (V—VIII სს. და ნაწილობრივ IX საუკუნეც).
- 2) ადრეფეოდალურიდან შუაფეოდალურისაკენ გარდამავალი ხანა (IX—X სს.),
- 3) შუაფეოდალური ხანა (XI—XIII სს.),
- 4) შუაფეოდალურიდან გვიანფეოდალურისაკენ გარდამავალი ხანა¹⁶ XIV—XV სს.),
- 5) გვიანფეოდალური ხანა (XVI—XVIII სს.).

ასეთი, გარკვეული სიახლის შემცველი დანაწევრება შესაძლებელია ვა-მოგვადგეს არა მარტო ივრის სიონის არქეოლოგიური კომპლექსისათვის, არა-მედ უფრო ფართო მასშტაბითაც — მით უმეტეს, რომ ჩვენი თვალსაზრისის მხარდამჭერი არაერთი საბუთი მოიძებნება სხვა ძეგლებზე მოპოვებულ მასა-ლებშიც (მაგ. კუხეთის რუსთავი და განსაკუთრებით—მატანი).

¹⁵ ლ. ქილაშვილი, გრემის არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, ხელნაწერი, 1967.

¹⁶ შესაძლებელია XV ს. ბოლო, უკვე გვიანფეოდალურ ხანაში იქნეს გაერთიანებული.

ზემოთ გაკვრით ზოგი ღამ ეთქვით მთისა და ბარის ურთიერთობის შესახებ და აღვნიშნეთ, თუ რა როლის შესრულება შეეძლო მთას კახეთის ბარის მიმართ.

სიონის განათხარმა ამ თვალსაზრისით უაღრესად საყურადღებო მასალები შეგვძინა და თან საშუალება მოგვცა გარკვეული წარმოდგენა შეგვექმნა არა მარტო ჩვენსავე მთიანეთთან, არამედ აგრეთვე ჩრდილო კავკასიასთან ურთიერთობის შესახებ.

საქართველოს მთისა და ბარის ურთიერთობა ყოველ ხანაში შესაფერისი თავისებურებით ხასიათდებოდა¹⁷ და ამ ურთიერთობის მოწესრიგებასა და სიყარეს უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა ქვეყნის საერთო განვითარებისათვის. წინარქებისტიანულთან შედარებით, აღრეფეოდალურ ხანაში ბარის ეკონომიური და აქედან გამომდინარე პოლიტიკური ზეგავლენა მთაზე საგრძნობლად მატულობს. ქართლის სამეფო კარი ქრისტიანობის მიღებისთანავე, მთის მიმართ ანხორციელებს საკმაოდ მკაცრსა და ენერგიულ ზომებს რათა „პირუტყვ სახეთა მათ კაცთა ქართალელთა, ფხოელთა წილკანელთა და გუდამაყრელთა“¹⁸ და აგრეთვე „ერწო-თიანელთა“, მიეღოთ ახალი სარწმუნოება, რომ ამით განემტკიცებინათ ბატონობა ამ დიდი პოლიტიკური და ეკონომიური მნიშვნელობის მქონე კუთხეებზე. მაგრამ ეს მოხერხდა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც, მირიან მეფის ბრძანებით, „ერისთავმან ქართლისამან მცირედ წარმართა მახვილი მათ ზედა“¹⁹. იმის გამო, რომ „არა ნათელ დღეს მთიულთა კავკასიანთა, არცა მოვიდეს მოფენასა მას ნათლისასა, არამედ დაადგრეს ბნელსა შინა ჟამსა ოდენმე“²⁰. საბოლოოდ, როგორც ცნობილია, „ერმრავალმა“ და უკეთ ორგანიზებულმა ბარმა დასძლია მთის წინააღმდეგობა და „ძლე-ვით შემუსრნა კერპნი მათნი“²¹.

საყურადღებოა, რომ მთისა და ბარის ამ ჰიდილში ერწო-თიანელებმა მირიან მეფის დროსვე ირწმუნეს ახალი რჯული, მაშინ როდესაც თვით ერწო-თიანეთის ქვეყნის ანუ ისტორიული კახეთის მომიჯნავე მთიელებმა და კერძოდ ფხოველებმა „დაუტევეს ქვეყანა მათი და გარდავიდეს თუშეთს და სსუანიცა მთეულნი უმრავლესნი არა მოიქცეს, არამედ დაუმძიმა მათ მეფემან ხარკი, ოდეს არა ინებეს ნათლისღება“²².

ქართლის სამეფო კარის (შესაბამისად ბარის) ეს მიძალება მთის მიმართ არც შემდგომ შენელებულა და იმავე წყაროს ჩვენებით, აღნიშნული პროცესი არა თუ VI ს-ში (როდესაც მთიულთაგან „რომელნიმე უკანასკნელ მოაქ-

¹⁷ 6. ბერძენიშვილის სიტყვით „მეურნეობის განვითარების გარკვეულ პირობებში მთა ბატონობს ბარზე, ხოლო იცელება ეს პირობები და პირუტყუ მოკლენას აქვს ადგილი. ამჟამი მთის შვილები მორჩილებით ქედს უხრიან განვითარებული მეურნეობის ნიადაგზე ორგანიზებულ ბარს (ნ. ბ. ე. ნ. ი. შ. ვ. ი. ლ. ი., ექსპედიცია ივრის ხეობაში, 1935 წ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, წიგნი I, გვ. 1964, გვ. 182—183).

¹⁸ ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბ., 1942, გვ. 80. შტრ. ქ. ც-ა, გვ. 125.

¹⁹ ი. ქ. ვ. ე.

²⁰ ი. ქ. ვ. ე., გვ. 73.

²¹ ი. ქ. ვ. ე., გვ. 80.

²² ი. ქ. ვ. ე.

ციენა აზიის ნეკრესელმან²³), არამედ XI საუკუნეშიც კი ჯერ არ ყოფილა დასრულებული²⁴.

მაგრამ მთისა და ბარის პოლიტიკურ-სოციალური ურთიერთობის ქვაკუთხედს მაინც ეკონომიური ფაქტორი წარმოადგენდა. საქმე ისაა, რომ კახეთის ბარი და მისი მიმდებარე კავკასიონის მთიანეთი, როგორც დასაწყისშივე აღვნიშნეთ, წარმოადგენდა ერთ მთლიან ეკონომიურ წარმონაქმნს, რომელიც ინტენსიურად მხოლოდ იმ შემთხვევაში ვითარდებოდა თუ მთისა და ბარის ურთიერთობა ეპოქის შესაბამისად იყო მოწესრიგებული. როგორც ცნობილია, ფეოდალურ ხანაში მესაქონლეობით დაწინაურებულ მთასთან ბარს უაღრესად მჭიდრო ეკონომიური ურთიერთობა ჰქონდა. ამასთანავე მთა წარმოადგენდა საზაფხულო საძოვართა მთავარ კერას, ურომლისოდაც თითქმის ვერ გაიშლება ბარის მესაქონლეობა და მეტადრე კი მეცხვარეობა. მთისათვის თავის მხრივ ბარის ქალაქები და საფლავები წარმოადგენდნენ მესაქონლეობის და შინამრეწველობის ქარბი ნაწარმის მთავარ გამსაღებელს. გარდა ამისა ისინი ბარშივე იყვებდნენ სარჩოს იმ დანაკლისს, რომელსაც იქაური მეურნეობის კალმხრივობის გამო ყოველთვის განიცდიდა მთა²⁵. ასევე ძლიერ იყო დაინტერესებული მთა ბარის საზამთრო საძოვრებით.

ამგვარად მთისა და ბარის ურთიერთობის საკითხებიდან ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მთიელთა ბარისაკენ მოძრაობის საკითხი. ეს მოვლენა, ე. ი. მთიდან ბარში ქარბი მოსახლეობის დროდადრო ჩამოსვლა არა მარტო წერილობით წყაროებში ტოპონიმურ ფაქტებსა და ეთნოგრაფიულ უოფაშიც არის ასახული²⁶, არამედ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არქეოლოგიურადაც კარგად საბუთდება.

კერძოდ ამ თვალსაზრისით საკმაოდ საყურადღებო გამოდგა სიონის სამარხებიდან მომდინარე თავის ქალები და მათი კრანოლოგიური შესწავლის შედეგად მიღებული დასკვნები²⁷.

სიონის კრანოლოგიურ მასალებში, ცალკეულ კრანოლოგიურ ფენათა შესაბამისად გამოყოფილია თავის ქალათა სამი სერია:²⁸

²³ ქართლის ცხოვრება, ი ქ ვ ე.

²⁴ „რომელიმე მთავანი დარჩეს წარმართობასვე შინა დღეს აქამომდეო“ გვამცნობს ლ ე ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ი.

²⁵ ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნით, ეახუშტის კარგად ესმოდა მთის მოსახლეობაზე და კერძოდ ფშაზე თიანეთის მფლობელთა პოლიტიკური ბატონობის საფუძველი (იხ. ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ე ლ ი, ექსპედიცია ივრის ხეობაში, გვ. 182).

ეახუშტის სიტყვით, ფშანი „სიმწარისათვის მოწებენ ვისცა უპყარავს თიანეთი, რამეთუ იზრდებან მუნიდამ“. (ე ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 92).

²⁶ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ე ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 182—183; დ. მ უ ლ ხ ე ლ ი შ ვ ე ლ ი, ციხე-ქალაქი უჯარმა, თავი I; გ. ჩ ი ტ ა ი ა, თიანეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში, ენიშნის მოამბე, XI; გ. ბ ა რ დ ა ვ ე ლ ი ძ ე, ივრის ფშაველები, იქვე, და სხვა.

²⁷ М. Г. Абдушелишвили. Краниология древнего и современного населения Кавказа, Тб., 1966; Э. Джавახишвили, Спонская краниологическая серия, там же.

²⁸ თავის ქალათა ცალკეულ ჯგუფების კრანოლოგიური ჩარჩოების განსაზღვრისას ე. ჯავახიშვილის ნაშრომში შეიმჩნევა ზოგიერთი უზუსტობა, კერძოდ. თავის ქალათა პირველი კრანოლოგიური ჯგუფის მის ნაშრომში VI—X საუკუნეებითა დათარიღებული. აღნიშნული საუკუნეები ჩვენთან პირველი ჯგუფის თავის ქალათა თარიღს კი არ წარმოადგენს, არამედ ზოგადად აღრეფეოდალური ხანის ძეგლებისას. ამ ჯგუფში კი ყველაზე ადრეული თავის ქალები განეკუთვნება IX—X საუკუნეებს, რაც შეეხება მცირე შეუსაბამობას დანარჩენ ჯგუფთა დათარიღებაში (ჩვენთან შედარებით), ამას კრა-

1) ადრეფეოდალური ხანის დასასრულისა ან უფრო სწორად, ადრეფეოდალურიდან შუაფეოდალურზე გარდამავალი ხანისა (IX—X სს.),

2) შუაფეოდალური ხანისა (XI—XIV სს.),

3) გვიანფეოდალური ხანისა (XVI—XVIII სს.).

ამ ჯგუფთა ზოგადი, მორფოლოგიური დახასიათებებიდანაც კი კარგად ჩანს მათი ადგილი კავკასიის პალეოანთროპოლოგიურ ტიპებს შორის, მაგრამ ე. ჯა-ვახიშვილი მასალის უფრო სრულყოფილი ანალიზისათვის იყენებს ე. წ. „სა-შუალო პროცენტულ განსხვავებათა მეთოდს“ და კავკასიონის მთიანეთიდან მომდინარე, სხვადასხვა ასაკისა და ეთნიკური წარმოშობის მასალების 20 შესა-ღარებელი (ძველი და ახალი) სერიის მოშველიებით, ახერხებს სიონის ყოველ ცალკეულ სერიას გამოუძებნოს მასთან ყველაზე უფრო ახლო მდგომი შესა-ტყვისი²⁹. ეს ჯავახიშვილის დასკვნით სიონის პირველი სერიისათვის (IX—X სს.) ყველაზე უფრო მახლობელია შატალის (პროცენტული სხვაობა—11,2), ღუშეთის (13,5), სიონის მეორე (14,2), სიონის მესამე (15,8) და ინგუშეთის (17,1) სერიები³⁰.

IX—X სს. დათარიღებული თავის ქალების განსაკუთრებული სიახლოვე ხეცურეთისა და მისი მიმდგომი მთიანი მხარეების სერიებთან³¹ უაღრესად საყურადღებოა. საქმე ის არის, რომ არაბთა შემოსევებისა და განსაკუთრე-ბით მურვან ყრუს მძევნეარე ლაშქრობის შემდეგ სრულიად ბუნებრივი იქნე-ზოდა ქართლ-კახეთის ბარის და ამ შემთხვევაში კი ისტორიული კახეთის (ერწო-თიანეთის) შეთხველვები მოსახლეობის შევსება IX—X სს. სწორედ მთის ხარჯზე მომხდარიყო³².

ამ შემთხვევაში კრანიოლოგიური მასალები კარგად შეესატყვისებთან ის-ტორიულ სინამდვილეს და ერთხელ კიდევ ნათლად გვიჩვენებენ ფშავ-ხეცურ-რეთიდან და მისი მახლობელი მხარეებიდან ივრის ხეობაში მთიელთა ჩამოსაბ-ლების ფაქტს.

ამ მოძრაობაში (ივრის ხეობის ბარისაკენ) შუამავალი რგოლი უნდა ყო-ფილიყო თიანეთს ზემოთ მდებარე არტნის ხევი, რაც ეთნოგრაფიული და ტო-პონიმიკური მასალებითაც დასტურდება³³.

ნომეტრული ანალიზისათვის არსებითი მნიშვნელობა არ უნდა ჰქონდეს. ჩვენი ინფორმაცია (რომ-ლითაც ე. ჯავახიშვილი სარგებლობდა) ცალკეული კრანიოლოგიური ჯგუფების შესახებ, ეტყობა მთლად ნათლად არ იყო ჩამოყალიბებული, თორემ ზემოთ აღნიშნული შეცდომა თავიდან იქნე-ბოდა აცილებული.

²⁹ Э. Д ж а в а х и ш в и л и, დასახ. ნაშრ., გვ. 94.

³⁰ იქვე.

³¹ ამ მხრივ საყურადღებოა სიონის თავის ქალათა I სერიის ძალზე მჭიდრო კავშირი ღუშეთის სერიასთან, რაც ეგებ წანარების არაგვის ხეობიდან ისტორიული კახეთისაკენ გადაადგილების ერთ-ერთ საბუთად იქნეს მიჩნეული, არაბობის ბოლო საუკუნეებში.

³² საყურადღებოა, რომ არა მარტო არაბები, არამედ ხაზარებიც ღიდ ზიანს აყენებდნენ სა-ქართველოს. სომეხი ისტორიკოსის ღევონდის ცნობით, მეორე აბასიანი ხალიფა მანსურის დროს (754—775) ხაზარებმა დალაშქრეს ავღანეთი და ქართლი. ქართლის სამთავროში მათ თბილისთან ერ-თად 764 წ. მოუოხრებიათ შვიდი მხარე: შ უ ქ ჩ ი, ქ ე ვ შ კ ა ფ ო რ ი, ჩ ე ლ ე თ ი, წ უ ქ ე თ ი, ე ლ ს ი ს ი ხ ე, თ ი ა ნ ე თ ი, და ზერკი. (ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა, არაბობა საქართველოში, შრომები, II, გვ. 377). მოტიანი ცნობაში ჩვენს განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ჩელთის (ახლათ „აღლე-თის“) და თიანეთის, როგორც ხაზართა მძიმე ლაშქრობის ობიექტის მოხსენიება. ასეთი რამ, ბუნე-ბრივად კიდევ უფრო შუამცირებდა არაბთაგან ისედაც მუსრგავლებულ მოსახლეობას.

³³ გ. ჩ ი ტ ა ი ა, ვ. ბ ა რ დ ა ე ე ლ ი ძ ე, დასახ. ნაშრომები,

სიონის დანარჩენი ორი კრანოლოგიური სერიაც საშუალო პროცენტული სხვაობით ისევე ძლიერ უახლოვდება კავკასიონის მთიანეთიდან მომდინარე ძველ და ახალ სერიებს, როგორც პირველი, ამასთანავე სრულიად აშკარაა, რომ სიონის ცალკეულ სერიებს შორისაც არსებობს უმჭიდროესი კავშირი³⁴.

საერთოდ კი კრანოლოგიური ანალიზის წყალობით სრულიად ეჭვმიუტანელი ჩანს, რომ სიონის თავის ქალათა სამივე სერია მიეკუთვნება ხმელთაშუა რასის კავკასიონურ ტიპს³⁵.

მეტად საყურადღებო ფაქტია: ისტორიული კახეთის (ერწო-თიანეთის) ძველი მოსახლეობა ანთროპოლოგიურად ეკუთვნა ე. წ. კავკასიონის ტიპში. ეს გარემოება გარდა იმისა, რომ უკვე ადრეფეოდალური ხანის გასულისათვის სპეციალისტებს ავულისხმებინებს აღნიშნული ანთროპოლოგიური ტიპის არსებობას³⁶, ქმნის საფუძველს იმის დასაშვებად, რომ ან ისტორიული კახები ეთნიკურად იმთავითვე მთის მოსახლეობასთან (ფშავ-ხევსურებთან, წანარებთან) მდგარან ახლოს, ან არა და ასეთი მსგავსება წარმოქმნილა მთის მოსახლეობის ინტენსიური „ჩამოწოლის“ და ძველ კახებთან თანდათანობით შერწყმის შედეგად.

* *

რა თქმა უნდა, მთასთან უძველესი დროიდანვე ასეთი მჭიდრო ეთნიკური კავშირი გულისხმობდა ინტენსიურ ეკონომიურ და კულტურულ ურთიერთობას და შესაბამისად, სათანადო გზების არსებობასაც. კახეთის ქართული მთიანეთი, როგორც პირაქეთი, ისე პირიქითი, — თავის მხრივ წარმოადგენდა იმ შუალედ რგოლს, რომლითაც ხორციელდებოდა საქართველოსა, ამ შემთხვევაში ისტორიული კახეთის, პოლიტიკური, ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა ჩრდილო კავკასიის სხვა ხალხებთანაც. ბართან უმჭიდროესად დაკავშირებული თუშ-ფშავ-ხევსურეთისა და აგრეთვე თიანეთზე გამავალი ჟინვალის გზები, ჩანს, მთელი ფეოდალური ხანის მანძილზე ეკუთვნოდნენ იმ მუდმივ მოქმედ არტერიებს, რომელთა მეშვეობითაც საქართველოს დაწინაურებული კულტურა გზას იკაფავდა ჩრდილო კავკასიისაკენ. რა თქმა უნდა, ყოველგვარი ურთიერთობა, პოლიტიკურ-ეკონომიური იქნება თუ კულტურული, მუდამ ორმხრივია, მაგრამ ამ შემთხვევაში საქართველო, როგორც პოლიტიკური ჰეგემონი (განსაკუთრებით შუასაუკუნეებში) და ფეოდალური იდეოლოგიის ქმედითი პროპაგანდისტი, მეტ აქტივობას იჩენდა ჩრდილო კავკასიის მიმართ რაც თავისთავად უნდა ასახულიყო იქითკენ ერთგვარ ეკონომიურ მიძალეზებაშიც. გარდა ამისა, ისტორიული კახეთის „წილი“ მთიანეთისა და საერთოდ მთელი ჩრდილო კავკასიის მეშვეობით საქართველო უკავშირდებოდა უფრო შორეულ ქვეყნებსაც (რუსეთი და ჩრდ. კავკასიის ველები).

ჩვენი დაწინაურებული სახელოსნო ცენტრებისათვის კი ჩრდილოეთით მდებარე მახლობელი თუ შორეული ქვეყნები წარმოადგენდნენ მზა ნაწარმის მეტად ზელსაყრელ გამსაღებლებს.

³⁴ Э. Д ж а в а х и ш в и л и, დასახ. ნაშრ., 95—97.

³⁵ ი ქ ე მ, 33. 99.

³⁶ ი ქ ე მ, 33. 107.

ამ მხრივ საკმარისია გავიხსენოთ თუნდაც ფეოდალური საქართველოს მიწის სახელისწილებიდან მომდინარე მზა ნაწარმის ჩრდილოეთ კავკასიასა და რუსეთის ქალაქებში გავრცელების უტყუარი ფაქტები.

აღნიშნული გარემოების ნივთიერ დასაბუთებაში გარკვეული წვლილი შეაქვს სიონის მონაპოვარსაც, ზემოთ გზა და გზა სამარხეული მასალების ცალკეულ სახეობათა განხილვისას ასეთი კავშირ-ურთიერთობების ვარაუდი გამოთქმული გვქონდა. ფიქრობთ იქ სამაოდ დამაჯერებლად ჩანდა, რომ, შუასაუკუნეებისათვის მაინც საქართველოს, ჩრდილო კავკასიასთან მჭიდრო ეკონომიურ-კულტურული კავშირი ჰქონდა დამყარებული. ამ ურთიერთობაში გარკვეული წვლილი ივრის ხეობას და საერთოდ ისტორიულ კახეთსაც უნდა ჰქონდეს შეტანილი³⁷.

კახეთი, პანკისის ხეობითა და თუშეთისა და პირიქითი ალაზნებით (ანდის-ყოსისუხე შენაკადებით), ილტო-ივრისა და არღუნის სათავეებით, ასისა და ფშავის არაგვის ხეობებით ხომ ძალზე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ჩრდილო კავკასიასთან.

საკუთრივ ერწო-თიანეთის „ქვეყნის“ ჩრდილო კავკასიასთან ურთიერთობისათვის კი დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა არტანის ხევზე შებმულ გზას და აგრეთვე იმ უძველეს მაგისტრალს, რომელიც დიდად უწყობდა ხელს თიანეთ-ჟინვალის ხაზით ჩრდილო კავკასიასთან ურთიერთობას (ფშავ-ხევსურეთზე და თერგზე გავლით).

* *

ივრის სიონის განათხარი მასალების შესწავლა კიდევ არაერთი დაკვირვებისა და დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა, მაგრამ ამჯერად შეუძლებელია ყველა მათგანზე საგანგებო ყურადღების გამახვილება, წიგნის შეზღუდული მოცულობის გამო (ასეთი საკითხებია მაგ. ხელოსნობის ზოგიერთი დარგი, შიდა გზები, აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა კუთხეებთან ურთიერთობა და სხვ.).

IV თავის დასასრულს გვინდა შევეხოთ მხოლოდ შუაფეოდალურ ხანაში სიონის, როგორც ქალაქისა თუ ქალაქური სამოსახლოს საკითხს, მით უმეტეს, რომ არქეოლოგიური მასალები საამისოდ გარკვეულ საფუძველს გვიქმნის, რომ ქალეთის „ქვეყანაში“ უძველესი დროიდანვე არსებული ქალაქი, ეს ქართულ ისტორიულ წყაროთა ცნობებზე დაყრდნობით, ჩვენს თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში სამაოდ დამაჯერებლად დასაბუთებული³⁸. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა „ქართლის ცხოვრების“ სათანადო ადგილები-სა³⁹ და სხვა ისტორიულ წყაროთა მოშველიებით შემადგენელი დებულება,

³⁷ საყურადღებოა მაგალითად სოფ. შენაკოში (მთა-თუშეთი) აღმოჩენილი მიწის სამაჯურების ზემოხსენებული კოლექცია. შეიძლება ვთქვათ, რომ ეს სამაჯურები მთა-თუშეთში კახეთის რომელიღაც საწარმოო — ცენტრიდან არის ატანილი, ალბათ პანკისის გზით.

³⁸ 5. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ე ი ლ ი, ექსპედიცია ივრის ხეობაში 1935 წ. საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1, თბ., 1964. გვ. 180—181. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი, ციხე-ქალაქი, უჯარმა, თბ., 1966, გვ. 24—26. ლ. ჭ ი ლ ა შ ე ი ლ ი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, საღოქტორო დისერტაცია, ხელნაწერი, თბ., 1966, გვ. 80—82.

³⁹ ლონტი მროველთან, ამასთან დაკავშირებით ევითხულობთ: „...ხოლო კახოსის მისცა კავკასიასა და კახეთისა მთას შორის არაგვიდგან ვიდრე ტყე-ტბამდმე, რომელ არს საზღვარი ჰერეთისა...“

რომ კახეთის უძველეს პოლიტიკურ ცენტრს წარმოადგენდა ბერ-ი ანუ უფრო გვიანდელი ჩელუთი⁴⁰, რომელიც ვახუშტი⁴¹ მიერ ქალეთთანაა გაიგივებული⁴². ანტიკური ხანის ბერ-ჩელუთი ანუ მერმინდელი ქალეთი, ყველა ნიშნის, მიხედვით, ციხე-ქალაქი უნდა ყოფილიყო⁴² და (კახეთის) დედა-ციხის ანუ ბოკორ-

და მან კახოს (ი) აღაშენა ჩელუთი... რომელსა ბერ ერქუა პირველ შენებულსა (ანასეული ქართლის ცხოვრება, თბ., 1942, გვ. 5).

⁴⁰ დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ე ი ლ ი, დას. ნაშრ., გვ. 24—26.

⁴¹ ე. ბ. ვ. შ. ტ. ი, საქართველოს გეოგრაფია, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 91.

⁴² ამასთან დაკავშირებით იხ. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრ. და თანდართული რუკა.

საყურადღებოა, რომ ქართულ ისტორიულ წყაროთა ჩვენებით, ჩელუთი ანუ მერმინდელი ქალეთი შეიძლება ცალკე პუნქტადაც ვიგულისხმოთ და მთელ მხარედაც. ასე მაგ., „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, წობენის მოქცევის შემდეგ წმ. ნინო „გარდამოვიდეს მუნით და დადგეს ქალთს, და უქადაგეს ერწოთიანელთა“ (ანასეული ჭკ-ბა, გვ. 80). „მოქცევა ქართლისა-ში“ კი იგივე მოვლენის შესახებ ვკითხულობთ: წმინდა ნინო „გარდავიდა ერწულ და დადგა ქალეთს, დაბასა ედემს“ (სამი ისტორიული ქრონიკა, ე. თაყაიშვილის გამოც., თბ., 1890, გვ. 19).

ამ ცნობით ქალეთი ერთი პუნქტი კი არა, მთელი მხარეა (დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 27). ვახუშტის გაგებითაც, ქალეთი ცალკე სამოსახლოც არის (იხ. მ. ი. ს. ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 91) და მთელი „ქვეყანაც“ (იქვე, გვ. 87). მაგრამ უნდა ვივარაუდოთ, რომ თავდაპირველად „ჩელუთ-ქალეთი“ ცალკე სამოსახლოს სახელი უნდა ყოფილიყო, ხოლო შემდეგ მისი მიმდებარე ქვეყნის კუთვნილებაც უნდა გამხდარიყო. ამ მოსაზრების დასაბუთებლად, გარდა ზოგიერთი ქართული წყაროსა (მაგ. ქართლის ცხოვრების ცნობა) შეგვიძლია უსხოვოდ ავტორთა ცნობებიც მოვიშველიოთ. კერძოდ, გველისხმობთ კლავდიოს პტოლემეაიოსის „გეოგრაფიის სახელმძღვანელოს“ (იხ. ნ. ლ. მ. ო. უ. რ., კლავდიოს პტოლემეაიოსის, გეოგრაფიული სახელმძღვანელო, ცნობები საქართველოს შესახებ, მსკი, გვ. 32, თბ., 1955, გვ. 46). პტოლემეაიოსის ამ ნაშრომში იბერების ქალაქთა და სოფელთა ჩამოთვლისას მოხსენებული ქალისა ჩვენ გაოგებებული გვაქვს ქართული წყაროების ჩელუთ-ქალეთთან (წინააღმდეგ იმათი აზრისა, ვისაც იგი მოსაზრებანი მდებარე სოფ. ძალისი ჰგონია) და აღდენად, მისი სახით გვევლინება ერთ-ერთი უძველესი მოწმობა ჩელუთ-ქალეთის როგორც ცალკე სამოსახლოს მოხსენიებისა. თუ პტოლემეაიოსის ძალისას გაიგებდა ჩელუთ-ქალეთთან სწორია (ამ საკითხზე სხვაგან უფრო ვრცლად გვექნება საუბარი), მაშინ აღნიშნული ცნობა უაღრესად ძვირფასია, რადგან „გეოგრაფიული სახელმძღვანელოს“ ავტორი არა მარტო ახ. წ. ა. II საუკუნის ცნობებით სარგებლობს, არამედ გაცილებით უფრო ძველი წყაროებითაც და აღდგენა „ძალისას“ (იგივე ჩელუთ-ქალეთის) როგორც ცალკე სამოსახლოს არცნობაზეც ცხადყოფს.

საყურადღებოა, რომ ს. ერეკლიანი, რომელიც ეხება პეტრინგერის ტაბულის მიხედვით ე. წ. „შემოვლენი გზის“ მარშრუტის დადგენის საკითხს, აგრეთვე ცდილობს განსაზღვროს ძალისას ადგილოდებარეობაც. ამ შემთხვევაში ჩვენ ის კი არ გვაინტერესებს, რამდენად სწორია ძალისას გერმანიისეული ლოკალიზაცია (იგი „ძალისას“ აიგივებს თბილისთან, რაც მართებულად არის უარყოფილი ნ. ლომოურის მიერ, ზემოხსენებულ ნაშრომში), არამედ ის, რომ პეტრინგერის ტაბულაზე „თელუდას“ (იგივე თელავ) შემდეგ მოხსენებული „ლეუბტა“ მას აღდგენია აქვს, როგორც, „ზელუტა“ და პტოლემეაიოსისეულ ძალისასთან აიგივებს (С. П. Еремеев, Топограф. путн Закавказья в эпоху сасанидов, В-ДИ, 1939, № 1, стр. 87). ჩვენ კი ერეკლიანის მიერ აღდგენილი „ზელუტა“ ძლიერ გვაგონებს ქართულ ჩელუთს.

პეტრინგერის ტაბულის ე. წ. შემოვლენი გზის ანალიზმა და არქეოლოგიურ მასალებთან მისმა შეჯერებამ უკვე საკმაოდ მყარი საფუძველი შექმნა იმისათვის, რომ ეს უძველესი საეპიკური მაგისტრალი საკმაოდ ზუსტად იქნეს აღდგენილი, თითქმის მთელ სიგრძეზე. კერძოდ ამ მხრივ განსაკუთრებული როლი ითამაშა ნუმისმატიკური მასალის ანალიზმად. დ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ე ი ლ ი, ციხე-ქალაქი უჯრამა, გვ. 51—54) და უახლესმა არქეოლოგიურმა აღმოჩენებმა ერწოს ელზე (რ. რ. ა. მ. ი. შ. ი. ლ. ი, ივრის ხეობის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ახალ არქეოლოგიურ აღმოჩენათა შექმნაზე, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტისა და თიანეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა შინაარსი, თბ., 1968, ამათ მიხედვით ნათლად ჩანს, რომ შემოვლენი გზის ძირითადი ტრასა ისტორიული პერიოდის გავლით გადიოდა მთელს ალაზნის ველზე და თელავ-გეგერტა-ქალეთ-ერწოს ხაზით პირდაპირ ახატან-საგურამო-მცხეთაში ჩადიოდა.

ნის შემდეგ ერთი ყველაზე უფრო ძლიერი და მნიშვნელოვანი სამოსახლო პოელს ივრის ხეობაში.

ბერ-ჩელეთს ანუ ქალეთს პოლიტიკური მესვეურის როლი, როგორც ითქვა კიდეც, უნდა შეენარჩუნებინა ახ. წ. ა. III — IV სს. მიჯნაზე, ვიდრე ასფაგურ ფარნავაზიანმა არ ააშენა ქ. უჯარმა⁴³, ხოლო მირიან მეფემ კი IV ს. დამდეგს არ აქცია საუფლისწულო კახეთ-კუხეთის პოლიტიკურ ცენტრად⁴⁴, მაგრამ, როგორც შევეცადეთ გვეჩვენებინა, ჩელეთ-ქელეთს ანუ ანტიკურ ძალისას არც უჯარმის დაწინაურების შემდგომ დაუქარგავს მთლად მნიშვნელობა და აღრფეოდალური ხანისათვის საკუთრივ ერწო-თიანეთის ანუ ისტორიული კახეთის პოლიტიკური და რელიგიური მესვეურის როლი მაინც შეენარჩუნებია. ჩვენთვის ამჟამად ძნელია დაბეჯითებით თქმა აღრფეოდალური ხანის პირველ ნახევარში „ქელეთის ქვეყანაში“ მდებარე ეს პოლიტიკური ცენტრი იწოდებოდა თუ არა ქალაქად, მაგრამ ამ მხარეში მოქმედი სავაჭრო-სატრავიციო გზის მიხედვით (ივრის ხეობის საერთო ეკონომიური აღმავლობის ფონზე) ის კი საფიქრებელია, რომ გვიანსასაუკუნო ხანაში ქალეთის მხარე გარკვეულ აღმავლობას განიცდიდა. თითქოს აშკარაა, რომ იმ დროს ქალეთის ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრი მდებარეობდა თანამედროვე სიონის ადგილას, რაც არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ, ვფიქრობთ, სავსებით დამაჯერებლად გააჩვენა. თავის მხრივ აღრფეოდალური ხანის ეს სამოსახლო აღმოცენებული უნდა ყოფილიყო იმ ძველი, თითქოს ქალაქის ნაფუძვარზე, რომელსაც ისტორიული წყაროების მიხედვით ბერ-ჩელეთი ანუ ქალეთი ეწოდებოდა. არქეოლოგიური კვლევისას საშუალება არ მოგვეცა მიგვეცვლია აღრფეოდალურზე უფრო ძველი ძეგლებისათვის (1962 წლისათვის დაბა „სიონშენში“ ამის მიღწევა უკვე შეუძლებელიც ყო), მაგრამ ვფიქრობთ, რომ მათი ძებნა თავის დროზე საჭირო იყო სიონის მიდამოებში.

არაბთა ბატონობის ხანაში, ქალეთის მხარესაც, ისევე როგორც მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს საგრძნობი დაქვეითება განუცდიდა. არაბთა გაუთავებელმა დამსჯელმა ექსპედიციებმა და წაანარების ანუ კახელების მედგარმა წინააღმდეგობამ, რაც ამ ქვეყნის ზმირ აოხრებას იწვევდა, ჩანს, თავისი უარყოფითი კვალი დააჩნია კახეთს. ამასთანავე სავაჭრო-სატრავიციო გზების მოშლამ და ალბ-მიცემობის შეფერხებამ დიდად დაზარალა კახეთი, მოიშალა

პტოლემეიოსის „ძალისა“ სწორედ ამ შემოვლითი გზის ერთ-ერთი (მცხეთასთან ყველაზე უფრო ახლო მყოფი) პუნქტია და ვფიქრობთ ყველაზე უფრო შეესატყვისება ჩელეთ-ქალეთს — მით უმეტეს, რომ ტოპონიმები „ქალეთი“ და ბერძნული „ძალისა“, სავაჭრო ხელშესახებ ფონეტიკურ სიახლოვეს ამჟღავნებენ.

ამასთანავე ჩვენთვის უღრესად საყურადღებოა, რომ პტოლემეიოსის იმავე კონტექსტში, ზაღლისას გვერდით მოხსენებული პუნქტი არტანისასა ლ. კილაშვილის სამხრეთ საქართველოში მდებარე არტანუჯთან ან არტანთან კი არ აქვს გაიგივებული, როგორც აქამდე იყო მიღებული ლიტერატურაში, არამედ ივრის ზემო ნაწილში არტანის ხეზე მდებარე არტანთან, სადაც არქეოლოგიური დაზვერვით სავაჭრო მოზრდილი ნამოსახლარის არქაული ფენები იქნა მიკვლეული (ლ. კილაშვილი, ჟ. 100 — 82). ლ. კილაშვილი არტან-არტანისას ადგილას, სავსებით მართებულად გულისხმობს ივრის ხეობის ერთ-ერთ უძველეს ქალაქს, რომელიც ისტორიული კახეთის ჩრდილო კარი უნდა ყოფილიყო და რომელიც, ჩვენი აზრით, ზემოთ ხსენებული საქარავნო გზის მეორე, ჩრდილოეთისაკენ მიმავალ შტოზე უნდა აღმოცენებულიყო.

⁴³ ანასეული ქართლის ცხოვრება, გვ. 36.

⁴⁴ ლ. კილაშვილი, ჟ. 100 — 82, ი. დას. ნაშრ., გვ. 58—59. „ქართლის ცხოვრებაში“ ეკითხულობთ: „და მისცა ძესა მისსა რეეს საუფლისწულოდ კახეთი და კუხეთი, და დასუა იგი უჯარმას“ (ანასეული, გვ. 44).

და დაქვეითების გზაზე დადგა უჭარბად. ბუნებრივია, ასეთ ვითარებაში არც ქალეთს დაეყრებოდა ხეირი.

ერთგვარი გამოცოცხლება (უკვე ხუროთმოძღვრული და არქეოლოგიური ძეგლების მიხედვით) ქალეთის ქვეყანაში იგრძნობოდა ადრეფეოდალური ხანის ბოლოს, ხოლო თუ სიონის სამაროვანზე მოპოვებული მასალების მიხედვით ვიმსჯელებთ, შუაფეოდალური ხანის დასაწყისიდანვე თანამედროვე სიონის ადგილას საკმაოდ დიდი სამოსახლო საგულებელი. ასეთი აღმავლობისათვის საკმაოდ ხელსაყრელი ვითარება უნდა შექმნილიყო ჯერ კიდევ განკერძოებული კახეთის სამეფოს წიაღში, ხოლო მას შემდეგ, რაც საქართველო ერთიან ფეოდალურ მონარქიად იქცა, საქართველოს სამეურნეო დაწინაურებისა და მასში საქალაქო ცხოვრების განვითარებისათვის განსაკუთრებით ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა. ასეთ ვითარებაში რომ შიდა ქართლიდან კახეთისაკენ მავალ გზაზე მდებარე ქალეთის ქვეყანაშიც, ძველი ტრადიციისამებრ კვლავ აღორძინებულიყო ქალაქური სამოსახლო, ეს სრულიადაც არაა გამორიცხული. მართალია, საამისო პირდაპირი ცნობა ისტორიულ წყაროებში არსადა ჩანს, მაგრამ, სამაგიეროდ, როგორც ზემოთაც იყო ნაჩვენები, არქეოლოგიური განთხაობი ასეთი მტკიცებისათვის საკმაოდ მყარ ნიადაგს გვიქმნის. არქეოლოგიური ძეგლებიდან ივრის სიონში ქალაქური სამოსახლოსა თუ ქალაქის არსებობას უპირველეს ყოვლისა უნდა ასაბუთებდეს სამაროვნის მოცულობა, სამარხთა მრავალსართულიანობა და მეტისმეტი სიმჭიდროვე და, რაც მთავარია, სამარხეული ინვენტარის შედგენილობა და ზოგიერთი თავისებურება. ეგულისხმობთ კერძოდ სამარხეულ კომპლექსებში ქალაქური ყოფისათვის დამახასიათებელი ისეთი (იქნებ სულაც ადგილობრივი) ნივთების აღმოჩენას, როგორიცაა საკმაოდ მრავალფეროვანი და მაღალხარისხოვანი მინის ჭურჭელი და ნატიფი თიხის ჭურჭლის ერთი ჯგუფი, რომელსაც ფერმკრთალი, ზედმიწევნით კარგად დამუშავებული კეცი და მხატვრული დამუშავება ახასიათებთ. სიონის სამარხები ინვენტარით თამამად შეგვიძლია მხარში ამოვეყენოთ ისეთი დიდი ქალაქების სამაროვნებს, როგორიც მაგ. კუხეთის რუსთავია. ამასთანავე საყურადღებოა, რომ სიონის სამაროვნის ცალკეულ უბნებზე სამარხეული ინვენტარის შედგენილობაში, საკმაოდ ნათლად ჩანს ის სოციალური სიჭრელე, რომელიც უფრო ნათლად, იმხანად, ქალაქური სამოსახლოს კუთვნილ სასაფლაოზე შეიძლება დასახულებოდა⁴⁵.

უადრესად საყურადღებოა ისიც, რომ შუაფეოდალურ ხანაში აღორძინებული ქალეთი მეტად სიცოცხლისუნარიანი და გამძლე სამოსახლო გამოდგარა და იქ ინტენსიური ცხოვრების კვალი არა თუ მონღოლობის პირველ ხანებში, არამედ თემურლენგის შემზარავ ლაშქრობათა შედეგადაც არ მოშლილა. ეს სამარხებისა და სამარხეული მასალებიდან სრულიად აშკარად ჩანს. ქალეთის ასეთი სიცოცხლისუნარიანობა დავეუკავშირეთ მის სიახლოვეს მთასთან, საიდანაც ხდებოდა შეთხელებული მოსახლეობის შეესება და იმ დიდი ეკონომიური შესაძლებლობებით, რაც ივრის ხეობას ახასიათებდა უძველესი დროიდან.

⁴⁵ შესაძლებელია, შუაფეოდალურ ხანაში ქალეთის ქვეყანაში არსებული ქალაქისა თუ ქალაქური სამოსახლოს ანარეკლი იყოს ისიც, რომ დღეისათვის ერწოს ველის გამოსავალში, სიონიდან 2—3 კმ მანძილზე, არსებობს სოფ. „ნაქალაქარი“.

XIV—XV სს. მონეტების შედარებითი სიხშირე კი იმის საბუთადაა მისაჩნევი. რომ ჟალეთი კვლავ ჩაბმული ყოფილა საერთო ქართულ ეკონომიურ ურთიერთობაში.

რა თქმა უნდა, გვიანფეოდალურისაკენ გაზრდილმა ხანაში და მეტადრე გვიანფეოდალური ხანის დასაწყისში ჟალეთი იმის ნათალიც აღარ იქნებოდა. რაც შუაფეოდალურ ხანაში, მაგრამ თუ იმდროინდელი სამარხების სიხშირისა და დაკრძალულთა რაოდენობის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ივრის სიონში კვლავ საკმაო რაოდენობით უნდა მსხდარიყო მოსახლეობა.

მართალია საკუთრივ გვიანფეოდალური ხანის არქეოლოგიური მასალების მიმოხილვა ველარ მოგვიხერხდა ამ წიგნში, მაგრამ მონოგრაფიის დასასრულს მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ განადგურების ყველაზე დიდი კვალი შეინიშნება სამაროვნის ზედა ფენაში. ნგრევა-განადგურების ეს კვალი და უზარმაზარი „ძმათა სასაფლაოს“ აღმოჩენის ფაქტი, სამარხეული მასალებისა (განსაკუთრებით მონეტის) და სტრატиграფიული მონაცემების მიხედვით, დავუკავშირეთ შპ აბასის მიერ კახეთის აოხრებას. ჩანს ამ საზარელი განადგურების შემდეგ ჟალეთი ისე დაზარალებულა, რომ იქ კარგა ხანს აღარა ჩანს ინტენსიური ცხოვრების კვალი.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ИОРСКОГО УЩЕЛЬЯ

СИОНИ

Резюме

Бассейн р. Иори, и особенно ущелье по верхнему течению, всегда привлекало внимание исследователей обилием исторических памятников. Среди этих памятников, особенное внимание привлекли развалины раннефеодальной базилики около сел. Сиони, где еще в 1951 г. проводились археологические разведки и работы Уджармской экспедиции (руководители: Н. А. Бердзенишвили, Г. А. Ломтатидзе, архитектор И. Н. Цицишвили).

В 1962 г. на территории сионской базилики строители водохранилища обнаружили и частично разрушили довольно обширный средневековый могильник, где впоследствии экспедицией Института истории им. Джавахишвили было вскрыто свыше ста коллективных погребений в каменных ящиках и склеп внушительных размеров.

Археологические исследования показали, что Сионский некрополь является сложным, многоярусным памятником, в погребениях которого сохранился весьма разнообразный инвентарь, характеризующий материальную культуру и быт обитателей средневекового поселения городского типа в середине Иорского ущелья, в пределах целого тысячелетия.

По выявленным памятникам, и особенно по погребальным комплексам, обряду захоронения и стратиграфическим данным среди сионских памятников можно выделить следующие хронологические группы:

1. Памятники раннефеодального периода (V—VIII вв. и частично IX в.).

2. Памятники переходного периода к зрелому средневековью (IX—X вв.).

3. Памятники зрелого средневековья (XI—XIII вв.).

4. Памятники переходного периода к позднему средневековью (XIV—XV вв.).

5. Памятники позднего средневековья (XVI—XVIII вв.).

Сионский склеп построен из хорошо тесаных каменных блоков «ширимн» (травертин, известковый туф). Камера (3,7×3,45 м, высота 2,96 м) перекрыта арочным сводом и снабжена специальным входом-дромосом с лестницей. Дромос ориентирован на восток. Это уникальное сооружение, постройка которого относится к первому этапу раннего средневековья (VI в.) и в котором налицо черты, характеризующие склепы античной Эпохи. Он использовался неоднократно на протяжении многих веков.

На каменном полу склепа, вдоль южного и северного стен, из блоков травертина были построены два ложа, на каждом из которых лежало по одному или по два покойника.

Как редчайший памятник раннесредневековой погребальной архитектуры, склеп был разобран и перевезен в Тбилиси, где он вновь введен на территории Музея быта и народной культуры.

Сионский храм и некрополь могут быть отнесены к крупному поселению городского типа на территории исторической «Жалетской земли», которое можно идентифицировать с Жалети грузинских летописей.

შეფოქლებათა განმარტება

ენიშკის შოამბე — ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის ორგანო.

მსკა — მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის.

მცხეთა I — ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, ე. ლომთაძიძე, მცხეთა. არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, ტომი I. არმაზისხევი არქეოლოგიური ძეგლები 1907—1964 წწ. განათხარის მიხედვით. თბილისი, 1955 წ.

საქართველოს ისტორია. — ბერძენიშვილი, ე. დონდუა, მ. დუმბაძე გ. მელიქიშვილი, შ. მესხია, პ. რატიანი. საქართველოს ისტორია, ტომი I, თბ., 1958.

სსმშ — აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შოამბე. B — სერია.

ცა — ქართლის ცხოვრება. ტექსტი აღდგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით 1907—1964 წწ. განათხარის მიხედვით. თბილისი, 1955 წ.

ВДИ — Вестник Древней Истории.

ЭКОРГО — Записки Кавказского Отделения Имп. Русского Географического Общества.

ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей.

ИАИ — Известия Императорской Археологической Комиссии.

ИГАИМК — Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры.

ИИЯИМК — Известия Института Языка, Истории и Материальной Культуры им. акад. Н. Я. Марра.

ИКИАН — Известия Кавказского Историко-Археологического Института в Тифлисе.

КСИИМК — Краткие сообщения в закладах и полевых исследованиях Института Истории Материальной Культуры АН СССР.

КСИА — Краткие сообщения Института Археологии АН СССР.

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР Института Археологии АН СССР.

ОАК — Отчеты Имп. Археологической Комиссии.

СА — Советская Археология. Орган Института Археологии АН СССР.

СМОМПК — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.

ТКАЭ — Труды Кахетской Археологической Экспедиции.

ХВ — Христианский Восток.

ტაბულების აღწერილობა

- I. სიონის განათხარის საერთო გეგმა.
- II. 1. სამაროვნის საერთო ხედი გათხრამდე. ჩანს ბაზილიკის აღმოსავლეთი ფასადი და აკლდამის ზემოდან მდებარე გვიანდელი ნაგებობის ნაშთი.
2. სიონის ბაზილიკა, ხედი დასავლეთიდან.
3. სამარხები მშენებელთა მიერ ნათხარი მიწის კრილში.
- III. 1. აკლდამის შესასვლელი, ამოჭოლილი შირიმის ქვით.
2. სამაროვნის ხედი აღმოსავლეთიდან. მარჯვნივ, სანახევროდ გაშიშვლებული აკლდამა.
- IV. 1. აკლდამის ტალანის თალი.
2. აკლდამაში ჩასასვლელი საფეხურები.
- V. 1. აკლდამა მარჯვენა (ჩრდილოეთი). ტახტი პრეპარაციამდე.
2. აკლდამა მარცხენა (სამხრეთი). ტახტი პრეპარაციამდე.
- VI. 1. აკლდამის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე. ჩანს ამოყვებული საძევე.
2. თიხის ჭამი აკლდამის იატაკზე.
- VII. 1. 2. აკლდამის შიდა ხედი გამოსუფთავების შემდეგ.
- VIII. 1. აკლდამა, საენის თალის დასავლეთი ნაწილი. ჩანს „განძის მაძიებელთა“ პიერ ამოტერეული ზვრელები.
2. აკლდამა, თალის აღმოსავლეთი ნაწილი.
- IX. 1. აკლდამის სამხრეთ-აღმ. კუთხე ამოსუფთავების შემდეგ.
2. მთლიანად გაშიშვლებული აკლდამა, რომელსაც ტალანი უკვე მოცილებული აქვს. მიმდინარეობს თალის დაშლა.
3. ორმო ეკლესიის შუა ნაწილი.
- X. ყოლოთის აკლდამები: 1. აკლდამა № 1.
2. აკლდამა № 3.
3. აკლდამა № 6.
- XI ყოლოთის აკლდამები: 1. აკლდამა № 7.
2. აკლდამა № 5.
3. აკლდამა № 9.
4. აკლდამა № 10.
- XII. ჩუქურთმიანი სამარხი № 3.
1. ხედი სამხრეთიდან, 2. ხედი აღმოსავლეთიდან.
- XIII. ჩუქურთმიანი სამარხი: 1. გეგმა და კრილები.
2. ჩუქურთმის ნიმუშები.
- XIV. სიონის სამაროვანი. აღმოსავლეთი უბანი 1. სამარხი № 5 გახსნამდე.
2. პრეპარაციის შემდეგ.
3. სამარხი № 6, სახურავხილი.
- XV. აღმოსავლეთი უბანი: 1. სამარხი № 14.
2. „ „ „ № 8.
3. „ „ „ № 12.
- XVI. დასავლეთი უბანი. 1. სამარხი № 8.
2. სამარხი № 14 გახსნამდე.
3. სამარხი № 14 გასუფთავების შემდეგ.

XVII. ეკლესიის შიდა ფართობი: 1) სამარხი № 1, (წინა ნაწილში).

2) სამარხი № 2 (გახსნის შემდეგ).

XVIII. აღმოსავლეთი უბანი 1. სამარხი № 9 გახსნამდე.

2. იგივე, სახურავის ახლის შემდეგ.

XIX. აღმოსავლეთი უბანი: 1. სამარხი № 11, პირველი ფენა.

2. იგივე სამარხის მესამე ფენა.

3. ღეცალი. მინის სამაჯური მკლავზე.

XX. აღმოსავლეთი უბანი: 1. სამარხი № 11 სრული პრეპარაციის შემდეგ.

2. ბრინჯაოს ღილები და მძივები № 11 სამარხიდან.

3. მინის სამაჯურები № 11 სამარხიდან.

XXI. სამარხი № 11. 1. რკინის სამაჯურები, ბეჭდები ლურსმანი.

2. ბრინჯაოს ფუჟელეროიანი სამაჯურის ნატეხები.

3. ბრინჯაოს ბეჭდები.

4. მინის კურკლის ნატეხები.

5. თიხის სასმისი.

6. თიხის კურკლის ნატეხი.

7. 8, 9. საყურეები.

XXII. აღმოსავლეთი უბანი. 1. სამარხი № 16 გასუფთავების შემდეგ.

2. სამარხი № 17.

3. სამარხები № 24 და 25 გამოწმენდის შემდეგ.

XXIII. დასავლეთი უბანი. 1. სამაროვნის ერთ-ერთი კუთხე წინ, მარჯვნივ, სამარხი № 5, გახსნამდე.

2. სამარხი № 10 ამოწმენდის შემდეგ.

3. სამარხი № 12 გახსნამდე.

XXIV. დასავლეთი უბანი, სამარხი № 12, 1. თიხის სასმისი.

2. მინის სამაჯურები.

3. ბრინჯაოს სამაჯური.

4. ბრინჯაოს ღილები.

5. მძივები.

6. ბრინჯაოს ბეჭდები.

7. სამხრეთი უბანი, ნივთები № 15 სამარხიდან.

XXV. დასავლეთი უბანი. 1. სამარხი № 29-ის ქვეშ მდებარე № 29-ა სამარხი.

2. სამარხი № 30.

XXVI. სამხრეთი უბანი 1. სამარხი № 3.

2. სამარხი № 5.

XXVII. სამხრეთი უბანი. № 5 სამარხის ინვენტარი.

1. მძივები.

2. თიხის გატეხილი სამაჯური.

3. ბრინჯაოს სამი სამაჯური, რკინის სამაჯურების ნატეხები, რკინის ბეჭდები.

4. მინის ორი მთელი სამაჯური.

XXVIII. ეკლესიის შიდა ფართობი. სამარხი № 6.

1. თიხის კურკელი №№ 475, 456, 473.

2. ანგობით მოხატული ჯამის ნატეხი.

3. გრებილი სამაჯურები, მინის.

4. რკინის სამი სამაჯური, ერთიმეორეზე შეფანტული.

5. ბრინჯაოს სამაჯური.

6. სამაჯური მინის გლუვი.

7. რკინის სამაჯურის ნატეხები, რკინის ბეჭედი და ლურსმანი.

8. მოკიჭული ჯამის ნატეხები.

9. მძივები, ბრინჯაოს ღილები.

XXIX. თიხის სასმისი № 475. ეკლესიის შიდა ფართობი. სამარხი № 6.

2. თიხის სასმისი № 419 სამხ. უბანი, სამარხი № 6.

№ 127 აღმ. უბანი, სამარხი № 16.

4. № 495 სამხ. უბანი, კულტურული ფენიდან.

- XXIX. თიხის კერპელი სამარხებიდან.
 № 419. სამხრ. უბ., სამარხი № 6.
 № 149. აღმ. უბ., სამარხი № 19.
 № 115. აღმ. უბ. სამარხი № 15.
 № 188. აღმ. უბ. აკლდამა. სარეცელი № 2.
 № 189. აღმ. უბ. აკლდამა. " "
 № 8. აღმ. უბ. სამარხი № 3. სამხრეთი განყოფილება.
 № 303. დასავლეთ. უბ. სამარხი № 12.
 № 161. აღმ. უბ. სამარხი № 21-ა.
 № 405. სამხრ. უბ. სამარხი № 5.
 № 475. ეკლესიის შიდა ფართობი, სამარხი № 6.
- XXX. თიხის კერპელი სამარხებიდან.
 № 105. აღმ. უბ. სამარხი № 11.
 № 127. აღმ. უბ. სამარხი № 16.
 № 456. ეკლესიის შიდა ფართობი, სამარხი № 6.
 № 473. " " "
 № 414 სამხრეთ უბ. სამარხი № 5.
- XXXI. თიხის ჯამები
 № 192. ანგობით მოხატული და მოჭიქული ჯამებით შემკული ჯამი, აკლდამა.
 № 191. აკლდამა. ისეთივე ჯამი.
 № 128. აღმ. უბ. სამარხი № 17.
 № 420. ეკლესიის შიდა ფართობი, სამარხი № 6-ის ზემოდან ქვებს შორის.
 № 190. აკლდამა, გვიანდელი ხანის ჯამი, სვასტიკით.
- XXXII. მინის კერპელი სამარხებიდან.
 № 416 !, 3, 4 სამხრ. უბ. სამარხი № 5.
 № 126. აღმ. უბ. სამარხი № 16.
 № 52. აღმ. უბ., სამარხი № 9.
 № 9. აღმ. უბ., სამარხი № 3 სამხრეთი განყოფილება.
 № 490. სამხრ. უბანი, ფენიდან.
 № 46. აღმ. უბ., სამარხი № 9.
 № 47. " " "
 № 61. აღმ. უბ., სამარხი № 10. ქვედა ფენა.
 № 69. აღმ. უბ., სამარხი № 11, შეზინული ფენა.
 № 86. " " " III ფენა.
 № 126. აღმ. უბ., სამარხი № 16, ქვედა ფენა.
- XXXIII. მინის სამაჯურები.
 № 91. აღმ. სამარხი № 11. III ფენა.
 № 64. " " სამარხი № 10.
 № 411. სამხრ. უბ., სამარხი № 5.
 № 29. აღმ. უბ., სამარხი № 7.
 № 273. დასავლ. უბ., სამარხი № 12.
 № 324. დას. უბ., სამარხი № 21.
 № 453. ეკლესიის შიდა ფართობი, სამარხი № 6.
 № 446. სამხრ. უბ., № 15 ზედა ფენა.
 № 93. აღმ. უბ., სამარხი № 11, III ფენა.
 № 212. დასავლეთის გარეგანი კონკრეტის სამარხის აღმოსავლეთით, ს.მ.რხი № 4.
 № 412/5. სამხრ. უბ., სამარხი № 5.
 № 397. სამხრ. უბ., სამარხი № 3, ქვედა ფენა.
 № 92. აღმ. უბ., სამარხი № 11, III ფენა.
 № 393. სამხრ. უბ., სამარხი № 5.
 № 412. სამხრ. უბ., სამარხი № 5.
 № 157. აღმ. უბ., სამარხი № 19, ქვედა ფენა.
- XXXIV. 1. რკინის ტრიბუნი სამაჯურები სხვადასხვა სამარხებიდან.
 2. ჯვრები: № 22, ბრინჯაოსი, აღმ. უბ., სამარხი № 6.

№ 94. ვერცხლის, აღმ. უბ., სამარხი № 11.

№ 251. ძვლის, დას. უბ. სამარხი № 1.

გვარი ვერცხლის, წარწერით, ინვ. № 519. შემთხვევითი ზონაპოვარი, სამაჯური ვერცხლის, № 401 სამხრ. უბ., სამარხი № 4.

სამაჯურის ნაწილი ვერცხლის, № 185, აკლდამა, № 2 ტახტის უკან.

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

I. Снопи. Общий вид раскола.

II. I. Общий вид могильника до раскопок.

Видны восточный фасад базилики и остатки позднего помещения (дромосом) склепа.

2. Снопская базилика, вид с запада.

3. Погребения в обрыве раскола, до начала археологических работ.

III. I. Вход подземного склепа. Дверной проем запислен блоком травертина.

2. Вид могильника с востока, направо виден полуобнаженный склеп.

IV. I. Склеп. Свод дромоса.

2. Ступеньки дромоса.

VI. I. Склеп. Правое ложе до препарации.

2. Склеп. Левое ложе до препарации.

VI. I. Северо-Западный угол склепа, заполненный человеческими костями.

2. Глиняная миска на полу склепа.

VII. I, 2. Внутренние виды склепа после препарации.

VIII. I. Склеп. Западная часть свода. Видны пробонны «кладонисателями».

2. Склеп. Восточная часть свода.

IX. I. Юго-западная часть склепа после препарации.

2. Склеп полностью обнаженный, дромос разобран, идет разборка свода.

3. Яма в центральной части базилики.

X. Склепы из Когото: 1. склеп № 1

2. «—» № 3.

3. «—» № 6.

XI. Склепы из Когото: 1. склеп № 7.

2. склеп № 5.

3. склеп № 9.

4. склеп № 10.

XII. Погребение № 3 с орнаментом.

1. Вид с Юга 2. Вид с Востока.

XIII. Погребение № 3 с орнаментом.

1. План и разрезы. 2. Образцы орнамента.

XIV. Снопский могильник, Восточный участок.

1. Погребение № 5 до раскрытия.

2. — » — после препарации.

3. Погребение № 6, без покрытия.

XV. Восточный участок 1. Погребение № 14.

2. — » — № 8.

3. — » — № 12.

XVI. Снопский могильник, Западный участок.

1. Погребение № 8.

2. — » — № 14 до препарации.

3. — » — № 4 после препарации.

XVII. Погребение № 1 внутри базилики.

Погребение № 2 внутри базилики, после раскрытия.

XVIII. Восточный участок. 1. Погребение № 9 до раскрытия.

2. То же самое, после снятия крыши.

- XIX. Восточный участок 1. Погребение № 11 — первый слой.
2. То же самое, третий слой.
3. То же самое — деталь.
- XX. Восточный участок. 1. Погребение № 11 после препарации.
2. Бронзовые пуговицы и бусы из 11 погребения.
3. Браслеты стеклянные из 11-го погребения.
- XXI. Восточный участок, погребение № 11.
1. Железные браслеты, перстни, гвозди. 5
2. Обломки полых бронзовых браслетов.
3. Обломки стеклянной посуды.
4. Бронзовые перстни.
5. Глиняный сосуд.
6. Обломки глиняной посуды.
7, 8, 9, — Серьги.
- XXII. Восточный участок 1. Погребение № 16, после препарации.
2. Погребение № 17.
3. Погребение № 24 и № 25 после препарации.
- XXIII. Западный участок 1. Общий вид южной части участка, вправо на переднем плане погребение № 5 до раскрытия.
2. Погребение № 10, после препарации.
3. — » — № 12, до препарации.
- XXIV. Западный участок, погребение № 12.
1. Глиняный сосуд.
2. Стеклянные браслеты.
3. Бронзовый браслет.
4. Бронзовые пуговицы.
5. Бусы.
6. Бронзовые перстни.
7. Погребальный инвентарь из 15-го погребения Южного участка.
- XXV. Западный участок. 1. Погребение № 29-а под погребением № 29.
2. Погребение № 30.
- XXVI. Южный участок. 1. Погребение № 3.
2. Погребение № 5.
- XXVII. Южный участок, инвентарь погребения № 5.
1. Бусы. 2. Браслеты. 3. бронзовые 3 шт., обломки железных браслетов, железные перстни. 4. Стеклянные браслеты.
- XXVIII. Погребение № 6 внутри базилики.
1. Глиняные сосуды №№ 1, 475, 456, 473.
2. Обломок миски с орнаментом из ангоба.
3. Браслеты стеклянные, витые.
4. Браслет железный — 3 шт.
5. Бронзовый браслет.
6. Браслет стеклянный с гладкой поверхностью.
7. Обломки железного браслета, железный перстень и гвоздь.
8. Обломки глазурованной керамики.
9. Бусы, бронзовые пуговицы.
- XXVIIIa. 1. Глиняный сосуд № 475, погребение № 6 внутри базилики.
2. Глиняный сосуд № 419. Южный участок, погреб № 6.
3. — » — № 127 Восточн. уч., погреб. № 16.
4. — » — № 495 Южн. уч. Культурный слой.
- XXIX. Глиняные сосуды из разных погребений, № 419, Южн. уч. погребение № 6. № 419, Восточный участок погребения № 19. № 115. Восточн. уч. погреб. № 15.

- № 188. Восточн. уч. Склеп, ложе № 2.
- № 189 — » — — » — Склеп.
- № 8. Восточн. уч. погреб. № 3, Южная камера.
- № 303. Западн. уч. погреб. № 12.
- № 161. Восточн. уч. погреб. № 21а.
- № 405. Южн. уч. погреб. № 5.
- № 475. Погребение № 6, внутри базилики.

XXX. Глиняные сосуды из разных погребений: № 105 Восточн. уч. погреб. № 11,
 № 127. — » — № 16.

- № 456. погребение № 6, внутри базилики.
- № 473. — » — — » —
- № 414. Южный участок, погребение № 5.

XXXI. Глиняные миски.

- № 192. Склеп.
- № 191. Склеп.
- № 128. Восточный участок, погребение № 17.
- № 420. погребение № 6 внутри базилики, верхний слой.
- № 190. склеп. Миска поздне-феодалыного периода со свастикой.

XXXII. Стеклянная посуда из разных погребений:

- № 416. I, 3, 4, Южный участок, погребение № 5.
- № 126. Восточный участок, погребение № 16.
- № 52. — » — — » — № 9.
- № 9. Восточн. уч. погребение № 3, Южная камера.
- № 490. Южн. уч. культурный слой.
- № 46. Восточн. уч. погребение № 9.
- № 47. — » — — » —
- № 61. — » — — » — погреб. № 10 нижний слой.
- № 69. — » — » — погребен. № 11, верхний слой.
- № 86. — » — — » — —> III-ий слой.
- № 126. — » — — » — № 16, нижний слой.

XXXIII. Стеклянные браслеты.

- № 91. Восточн. уч. погребение № 11, III слой.
- № 64. — » — — » — № 10.
- № 411. Южн. уч. погребение № 5.
- № 29. Восточн. уч. погребение № 7.
- № 273. Западн. уч. погребение № 12.
- № 324. — » — — » — № 21.
- № 453. погребение № 6 внутри базилики.
- № 446. Южн. уч. погребение № 15, верхний слой.
- № 93. Восточн. уч. погребение № 11, III слой.
- № 212. Отдельный участок в восточной части могилыника, погребение № 4.
- № 412/5. Южн. уч. погребение № 5.
- № 397. — » — погребение № 3, нижний слой.
- 92. Восточн. уч. погребение № 11, III-ий слой.
- № 393. Южн. уч. погребение № 2.
- № 412. — » — погребение № 5.
- № 157. Восточн. уч. № 19 нижний слой.

XXXIV. 1. Типичные железные браслеты из разных погребений.

- 2. Кресты: № 22, бронзовый. Восточн. уч., погребение № 6.
- № 94. Серебряный, Восточн. уч., погребение № 11.
- № 251. Костяной, Западн. уч., погребение № 1.

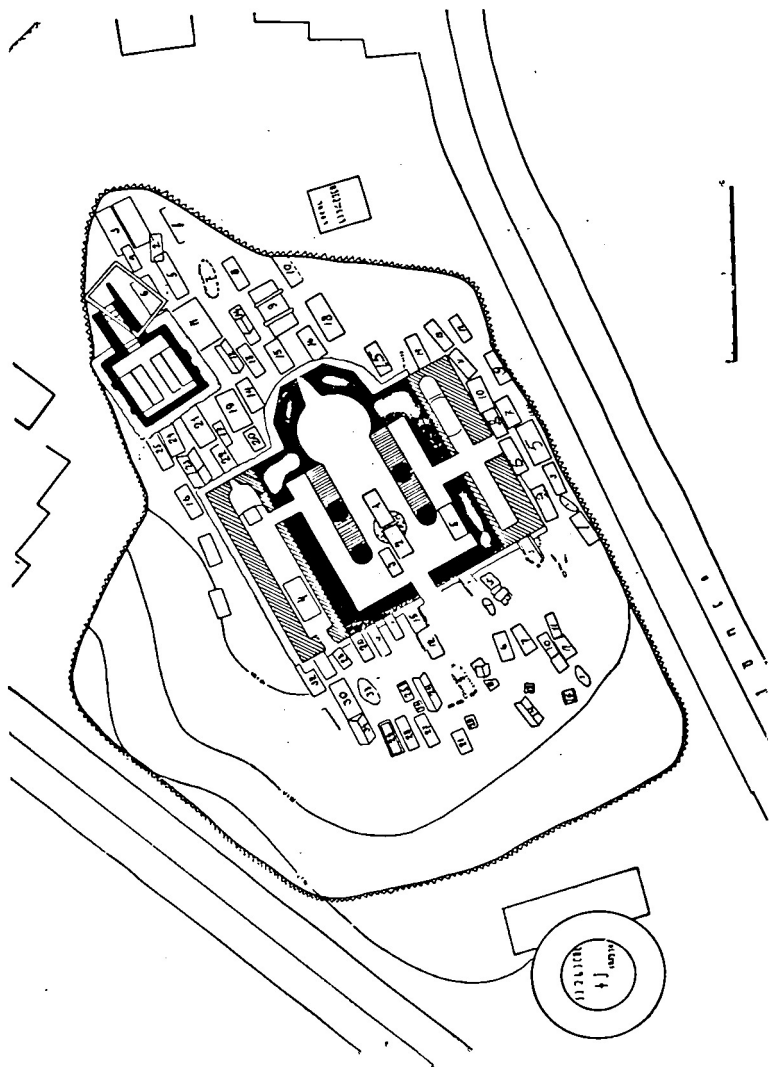
3. Крест серебряный с надписью, инв. № 519. Вост. уч. случайный находок.
4. Браслет серебряный № 401. Южный участок погр. № 4.
5. Фрагмент серебряного браслета № 185, Склеп, за ложей № 2.

РИСУНКИ В ТЕКСТЕ

- Рис. 1. Склеп, аксонометрический разрез.
 Рис. 2. Склеп, продольный разрез.
 Рис. 3. План склопа и облицовка пола.
 Рис. 4. Склеп, западная стена, внутренняя облицовка и внешний вид.
 Рис. 5. Склеп, восточный фасад без дромоса.
 Рис. 6. Орнамент Снонской базилики.
 Рис. 7. Снонская базилика. Орнамент с изображением виноградной лозы. Обрамление дверного проема с запада.
 Рис. 8. Снонская базилика капитель № 2, изображение виноградной лозы.
 Рис. 9. Изображение дерева на обломке ствола колонны.
 Рис. 10. Орнамент геометрического стиля на карнизе в алтарной части.
 Рис. 11—12. Орнаментальные розетки на капителях.
 Рис. 13. Крипта, в алтарной части северной пристройки.
 Рис. 13а. Образец каменного погреб. из плит «ширмип», Восточный участок погребения № 12.
 Рис. 14 Бусы Снонского некрополя.
 Рис. 15 Бронзовые перстни: № 275 Запад. уч. погреб. № 12.
 № 96. Восточн. уч. погреб. № 11.
 № 99. — » — № » — № 11, нижний слой.
 № 283. Западн. уч. погреб. № 12.
 № 50. Восточный участок погребения № 9.
 № 277. Западный участок погребения № 12.
 № 38. Восточный участок погребения № 9.
 № 75. — » — — » — № 11.
 № 318. Западный участок погребения № 21.
 № 267. — » — — » — № 10.
 № 143. Восточный участок погребения № 19.
 № 66. — » — — » — № 11.
 Рис. 16. Бронзовые перстни и браслеты.
 перстни: № 352 Западный участок погребения № 32.
 № 318. — » — — » — № 21.
 № 205. Восточный участок погребения № 2(а).
 № 206. — » — — » — № 3 (а).
 № 262. Западный участок погребения № 5.
 браслеты:
 № 329. Западный участок погребения № 28.
 № 459. Погреб. № 6 внутри базилики.
 № 231. Восточный участок погребения № 28.
 № 250. Западный участок погребения № 1.
 Рис. 17. Серебряные перстни Снонского некрополя.
 № 182. Склеп.
 № 425. Южный участок погребения № 8.
 № 424. — » —
 № 181, 183. Склеп.
 № 307. Западный участок погребения № 14.
 № 306, 308 — » —

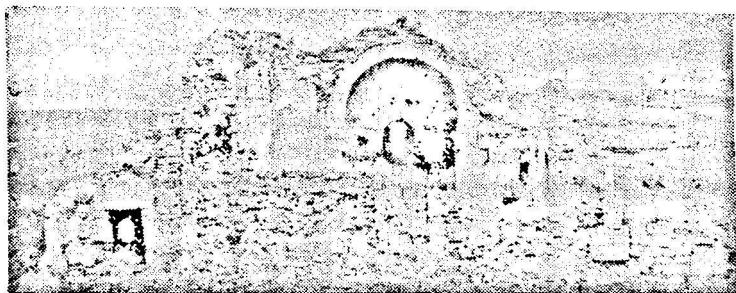
- № 180. Восточный участок погребения № 27.
 № 59. — » — — » — погребения № 19
- Рис. 18. Бронзовые серьги Сионского некрополя.
 № 41. Восточный участок погребения № 9.
 № 67. — » — — » — погребение № 11.
 № 513. Погребения № 4 внутри базилики.
 № 122. Восточный участок погребения № 16.
 № 292. Западный участок погребения № 12.
 № 311. — » — — » — № 15.
 № 386. Южный участок погребения № 1.
 № 142. Восточный участок погребения № 19.
 № 159. — » — — » — № 21.
 № 44. — » — » — № 9.
 № 289. Западный участок — » — № 12.
 № 404. Южный участок — » — № 5.
- № 73. Восточный участок погребения № 11.
 № 299. Западный участок погреб. № 12.
 № 155. Восточный участок погреб. № 19.
 № 323. Западный участок погреб. № 21.
 № 84. Восточный участок погреб. № 11.
 № 341. Западный участок погреб. № 29а.
 № 386. Южный участок погреб. № 1.
 № 159. Восточный участок погреб. № 21.
 № 142. — » — — » — № 19.
- № 98. — » — — » — № 11.
 № 290. Западный — участок погребения № 12.
 № 417. — » — — » —
- Рис. 19. Крест серебряный с надписью илв, № 619.

ტ ა ბ უ ჯ ე ბ ი

1

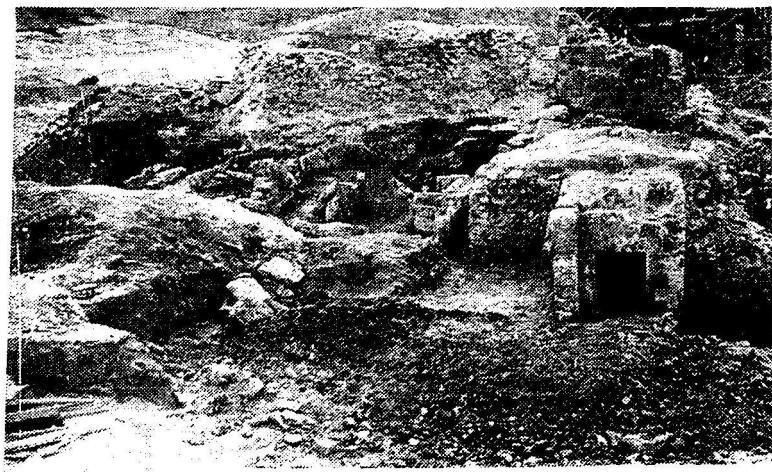
2

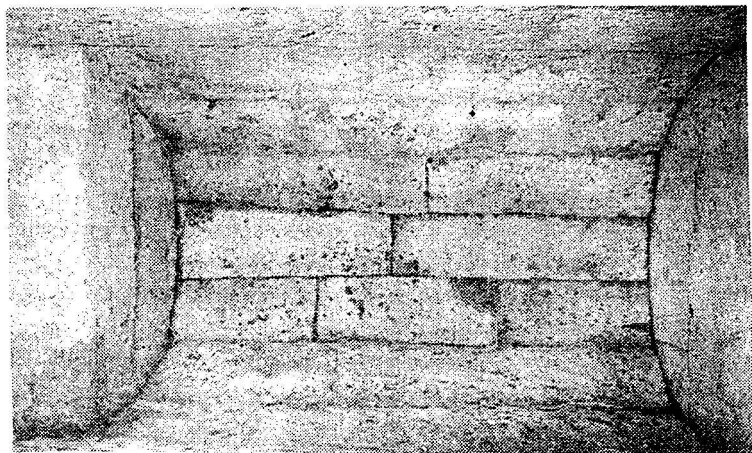
3

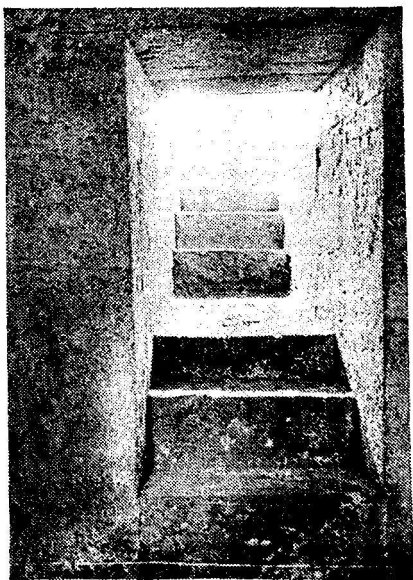
1

2

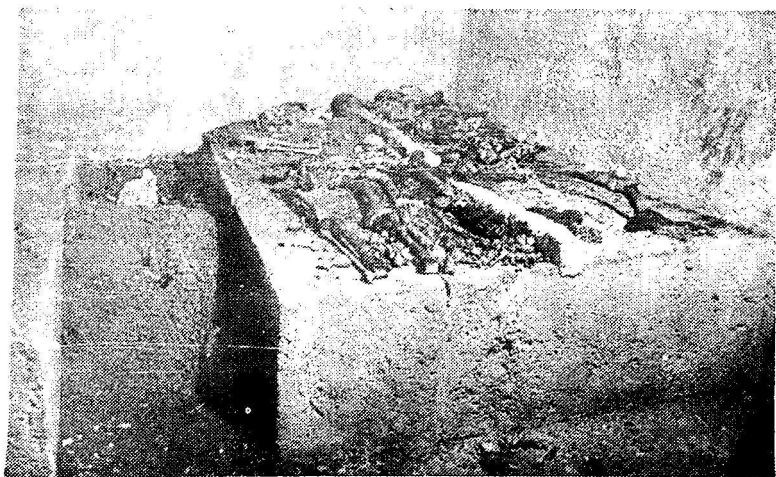
1

2

1

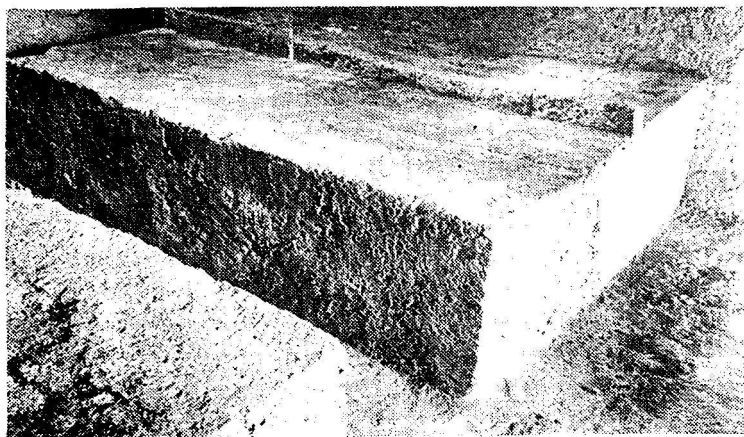
2

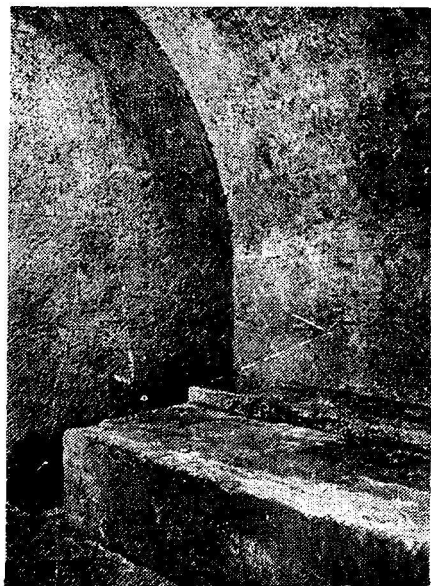
1

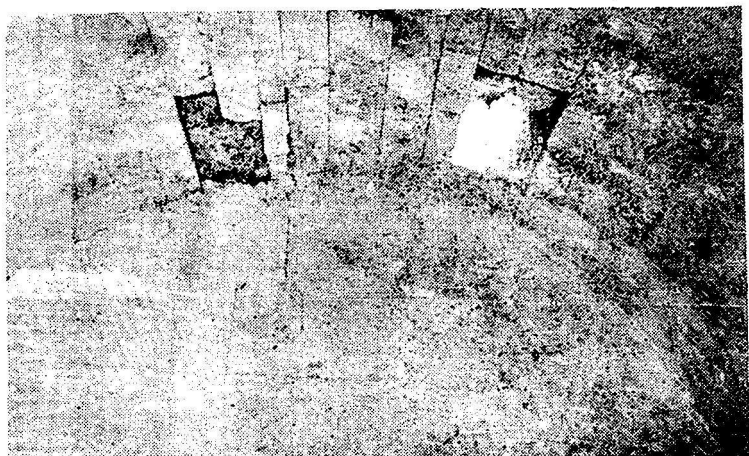
2

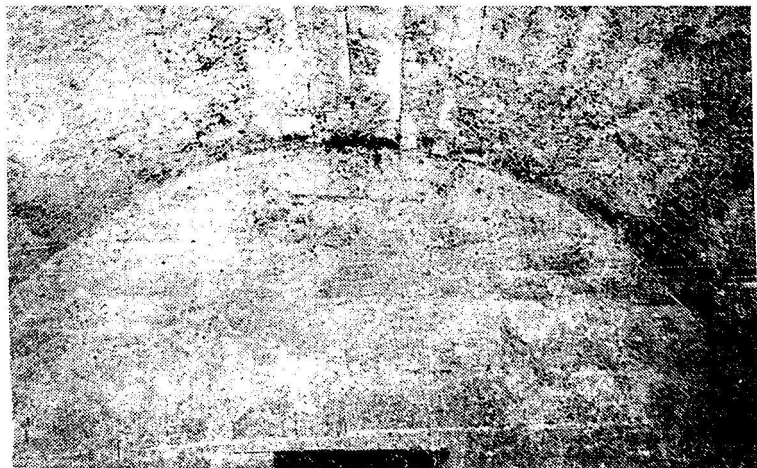
1

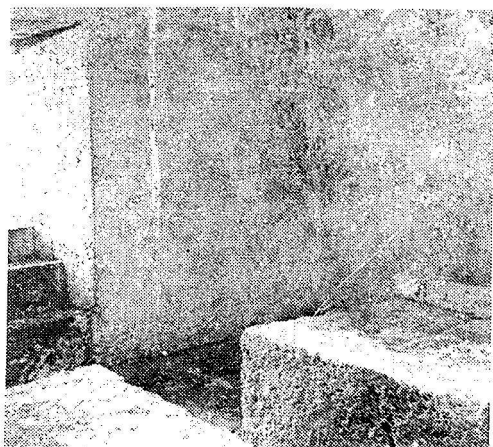
2

1

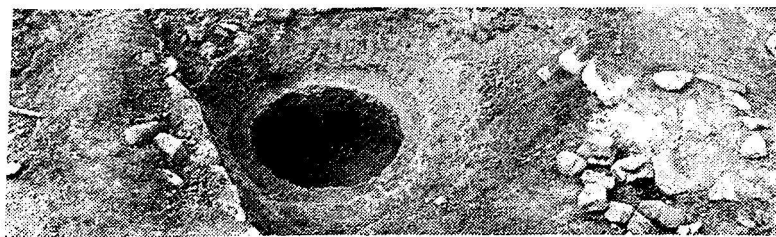
2

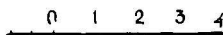
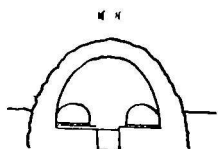
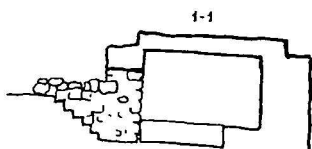
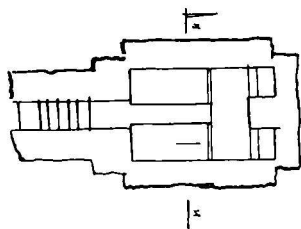
1

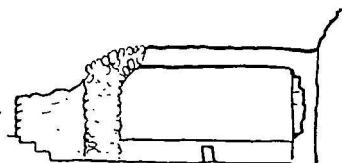
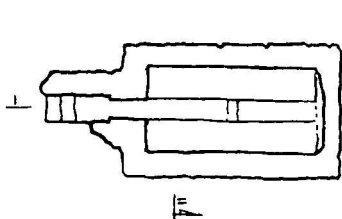
2

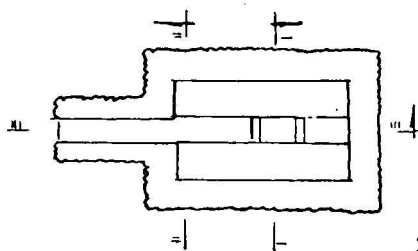
3

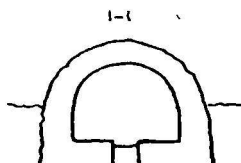
1

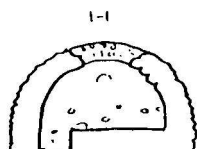
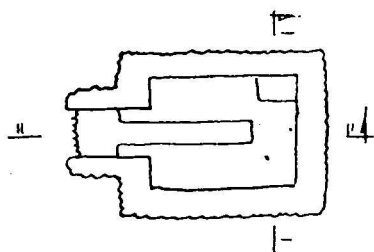
2

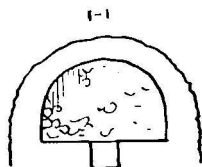
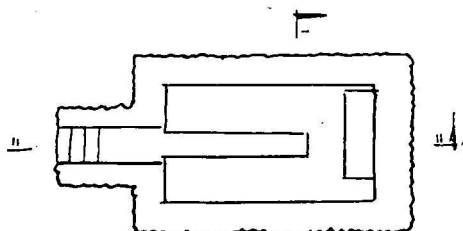
3

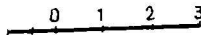
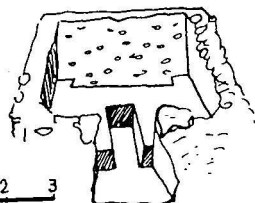
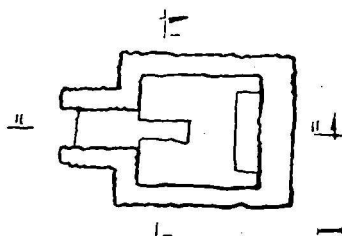
მე-მე

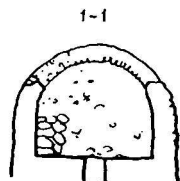
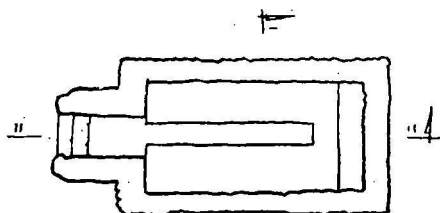
1

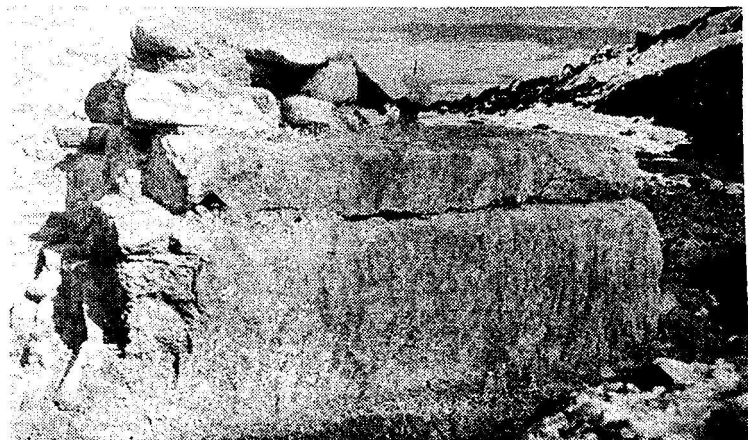
2

3

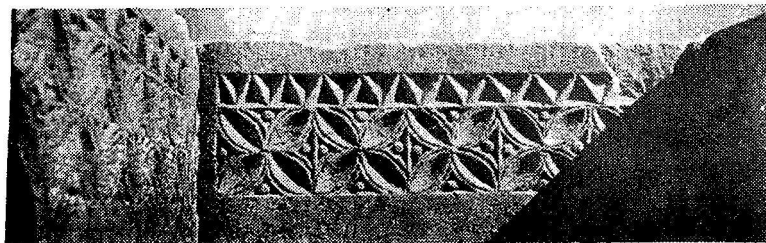
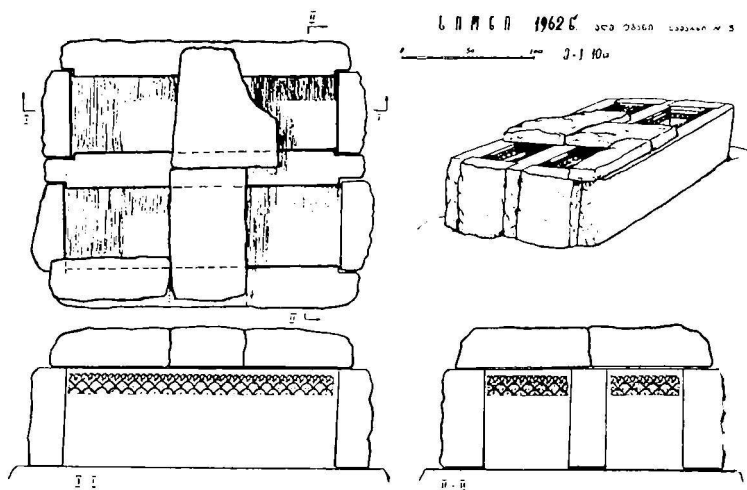
4

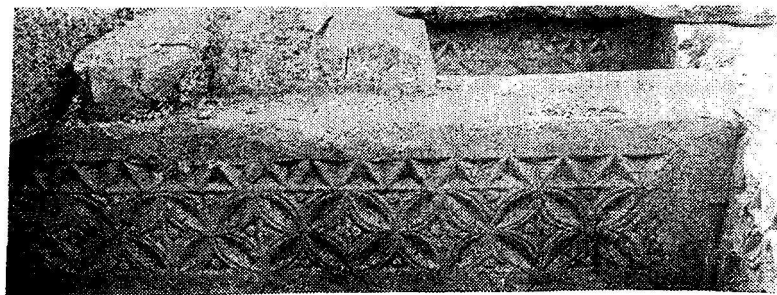
1

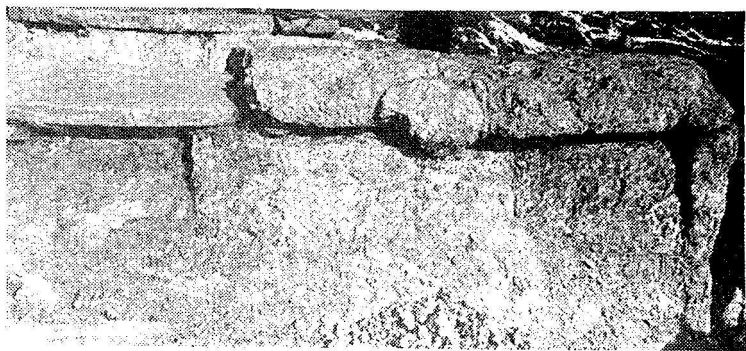
2

2

3

1

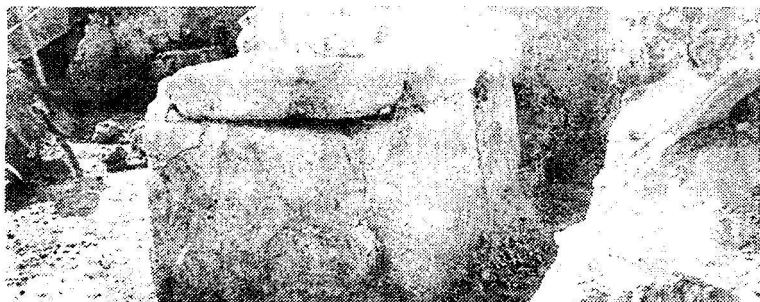
2

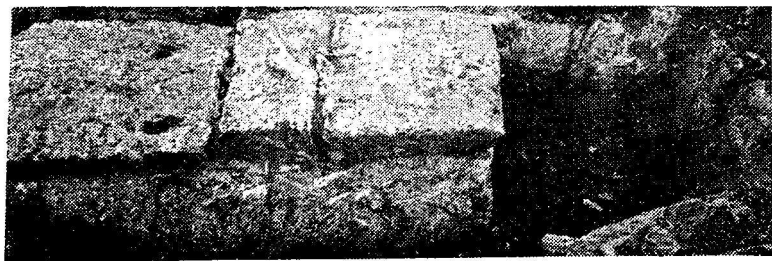
3

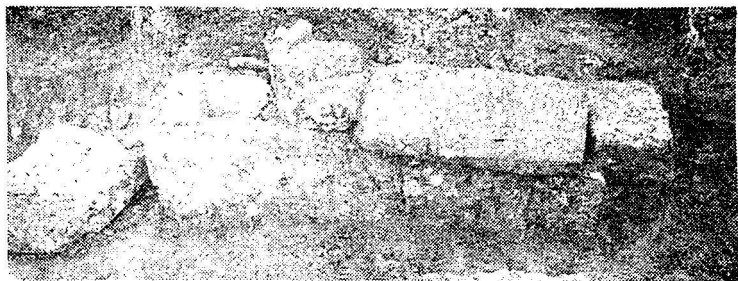
1

2

3

1

2

3

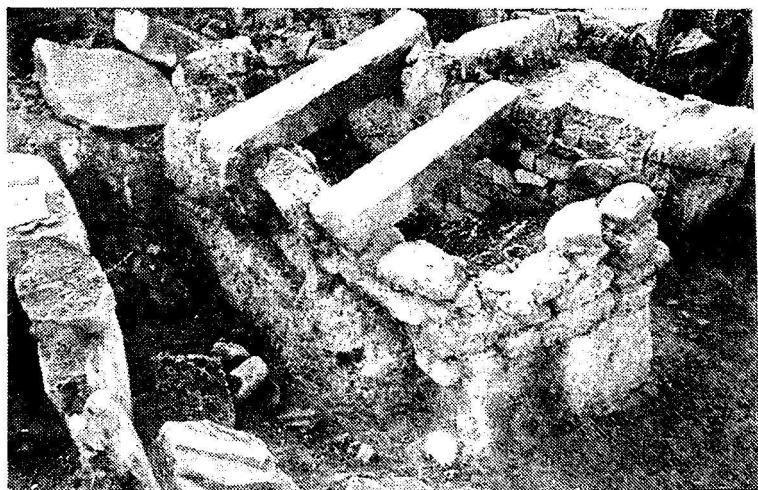
1

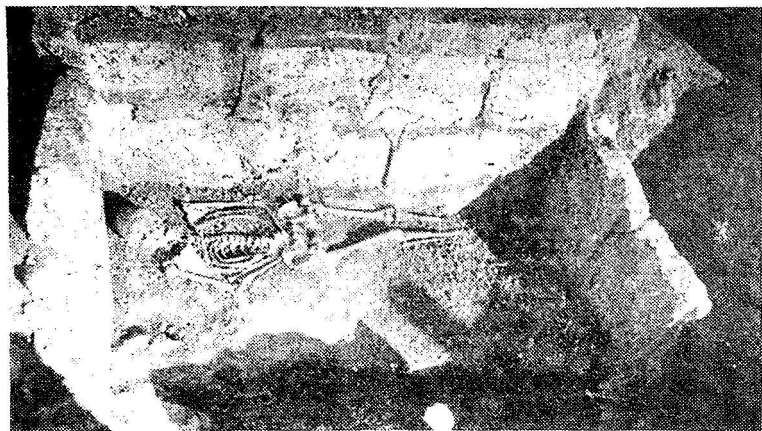
2

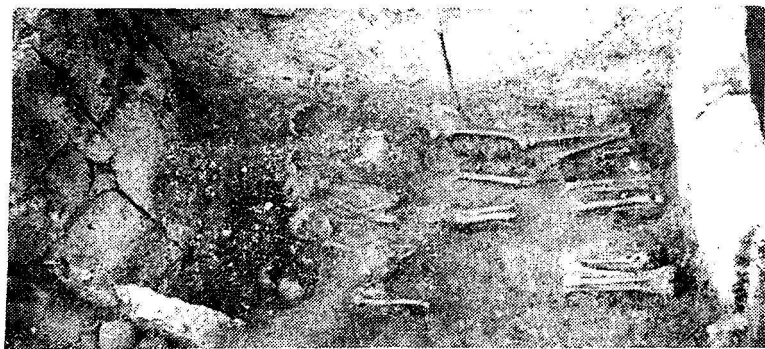
1

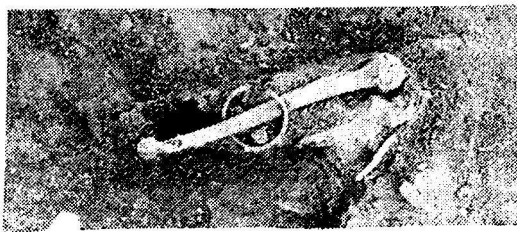
2

1

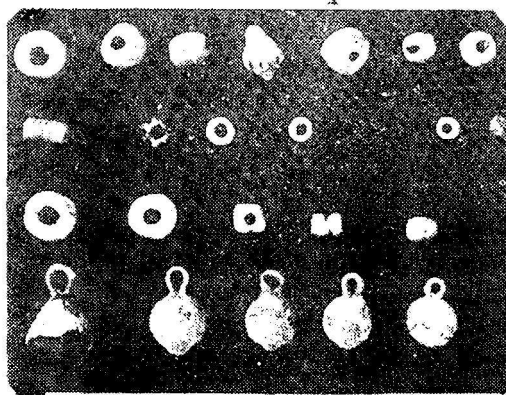
2

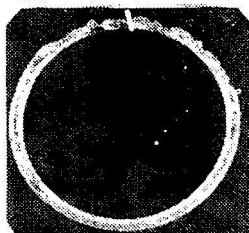
3

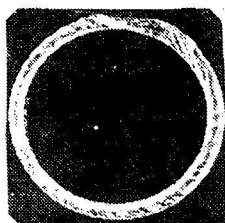
4

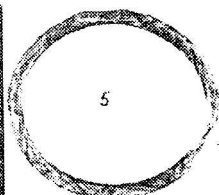
2

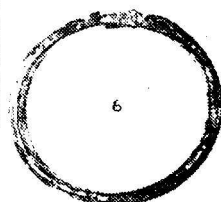
3

4

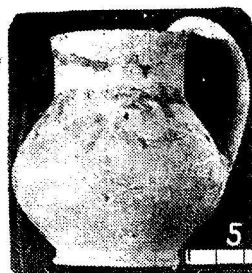
5

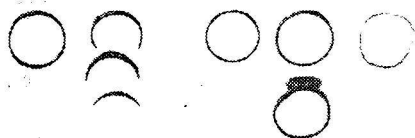
6

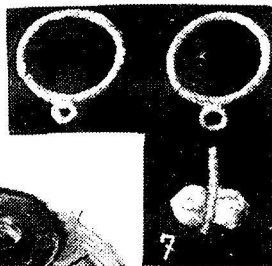
7

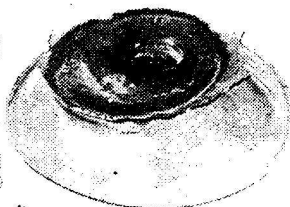
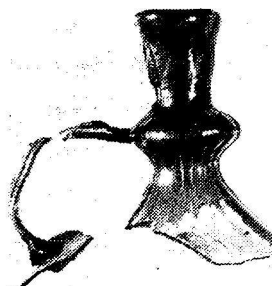
2

3

7

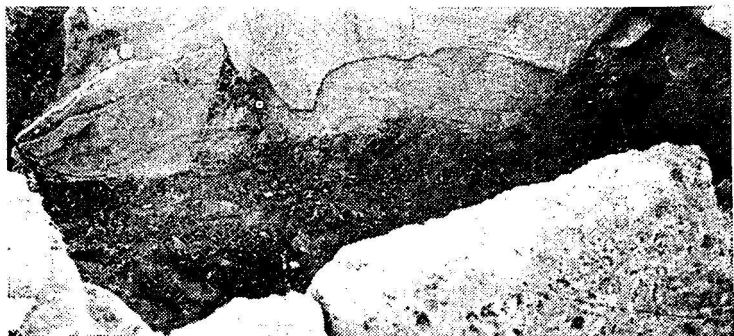
4

9

8

1

2

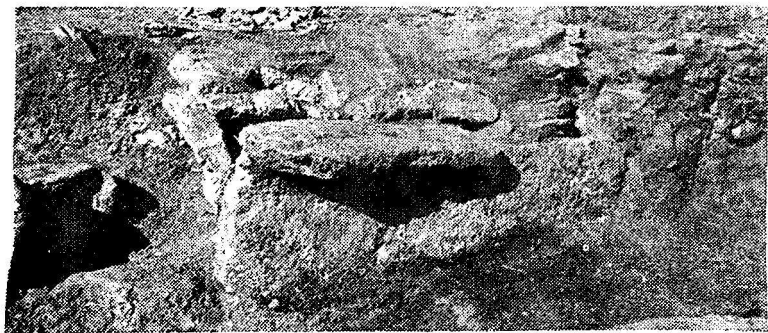
3

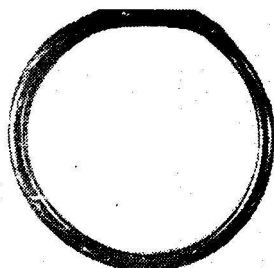
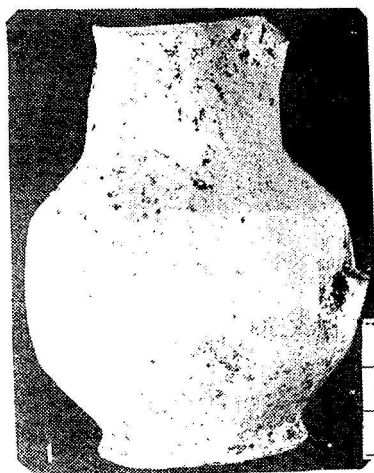
1

2

3

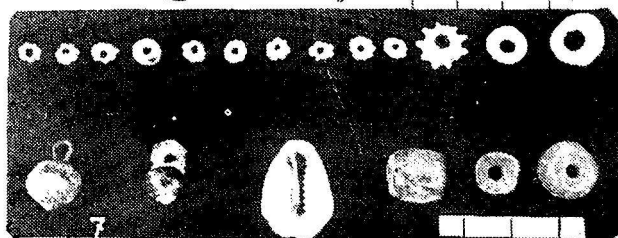
2 | | | |

5

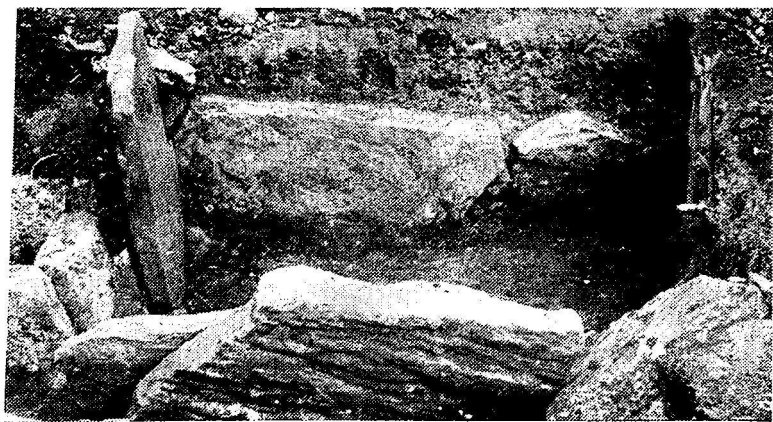
6

7

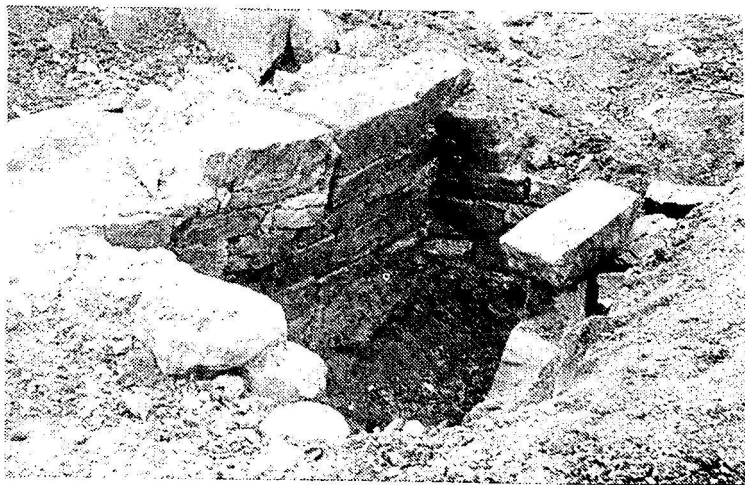
1

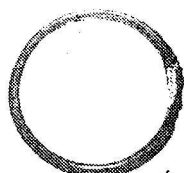
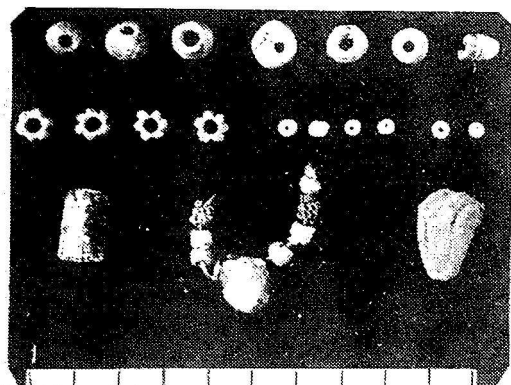
2

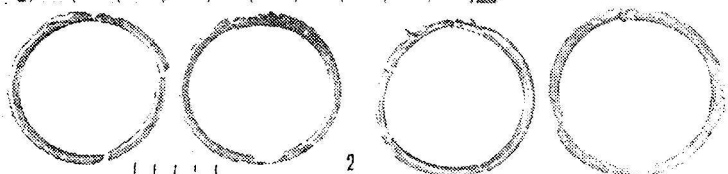
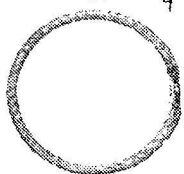
1

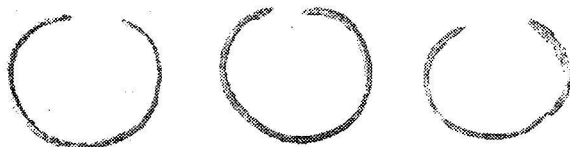
2

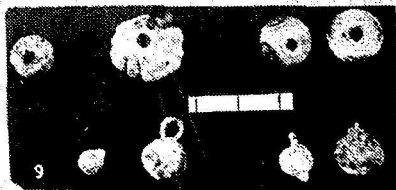
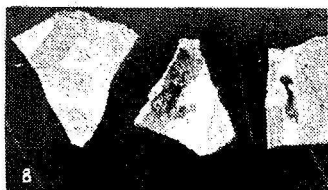
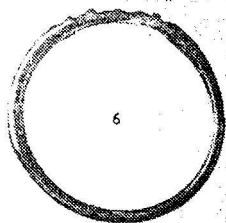
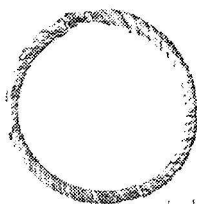
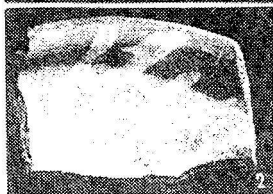
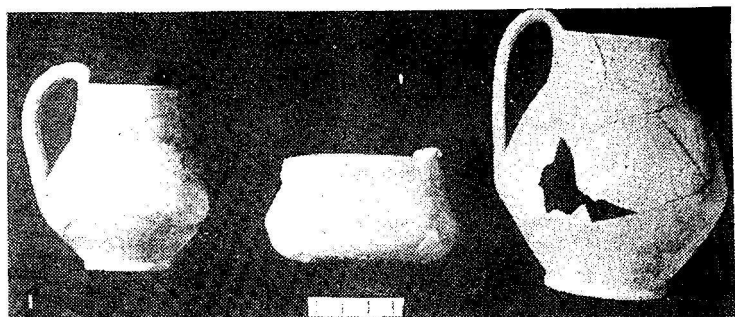
4

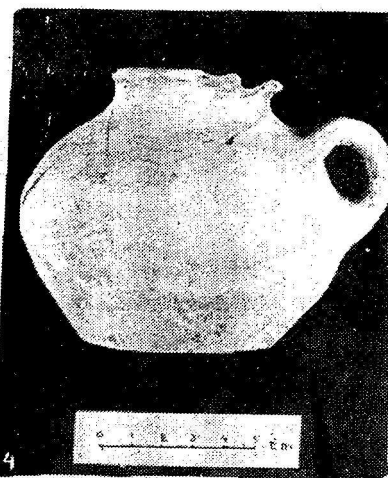
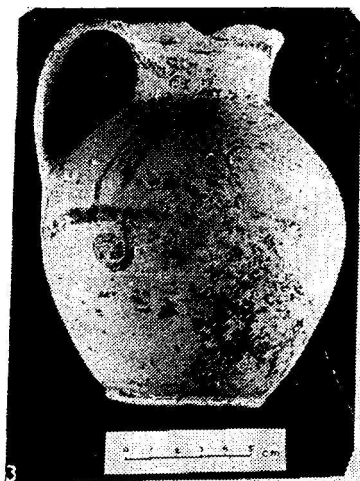
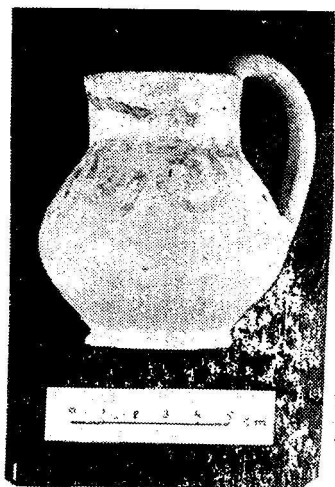

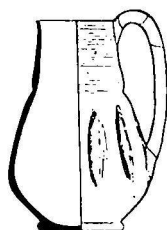
2

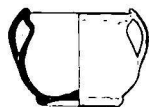
3

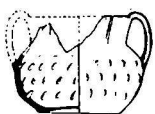

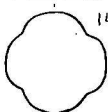
419

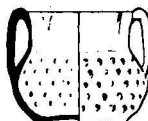
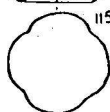
188

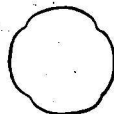
149

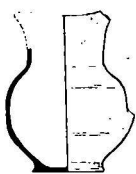
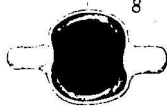
115

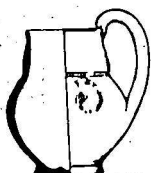
189

8

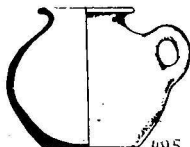
303

475

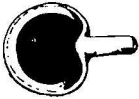

161

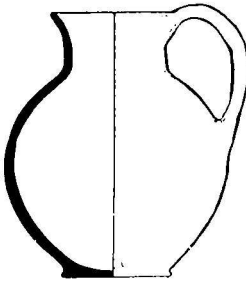
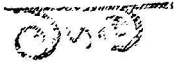

495

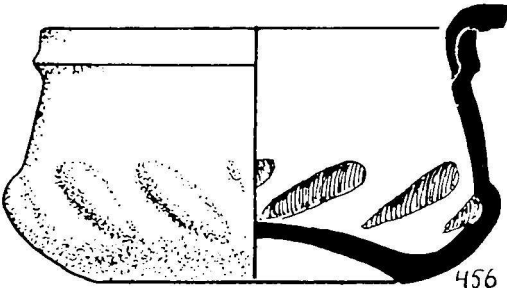
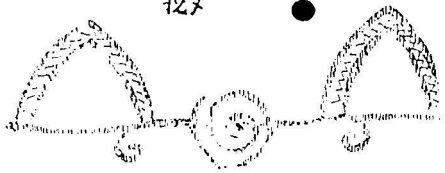
ვ ვ ვ

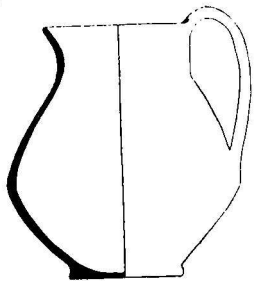
105

127

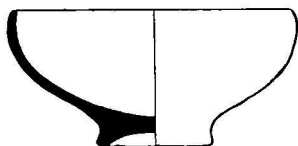
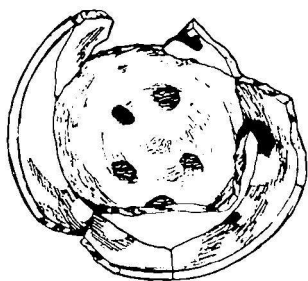
456

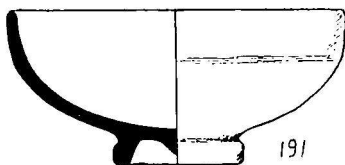
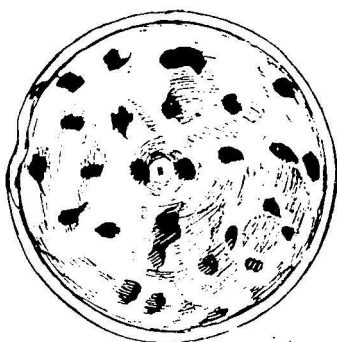
1473

414

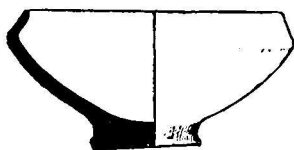
192

191

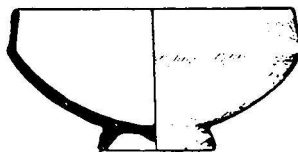
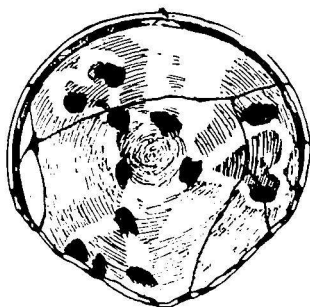
190

420

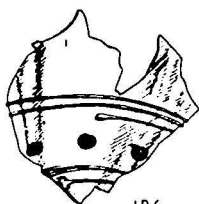
414

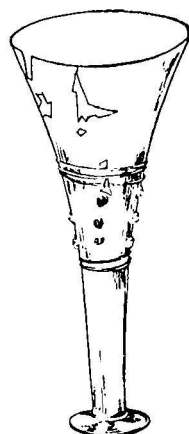
128

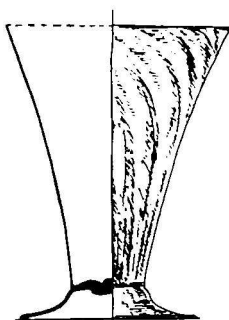
416-4

126

416-1

52

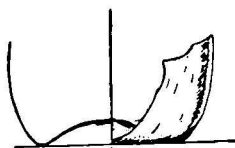
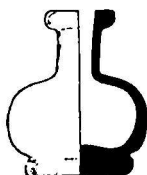
416-2

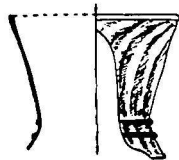
416-3

490

46

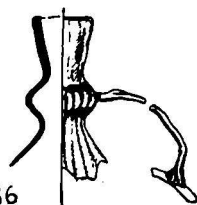
47

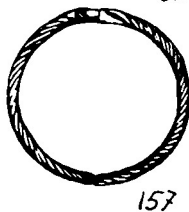
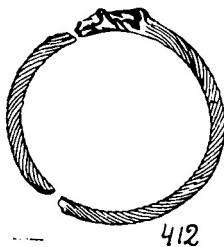
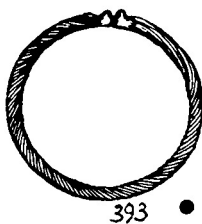
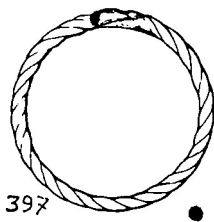
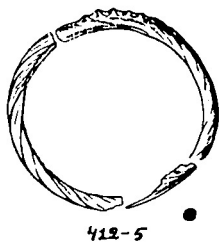
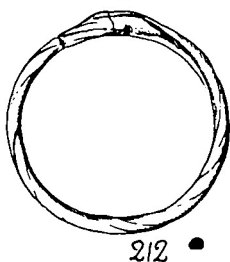
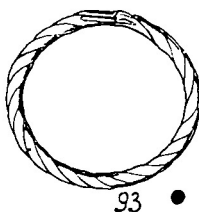
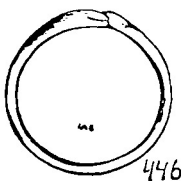
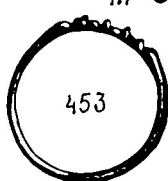
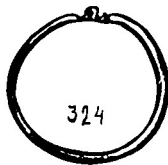
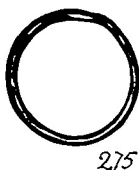
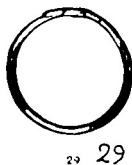
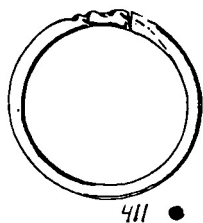
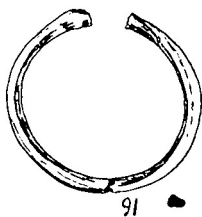
69

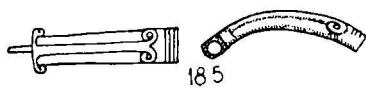
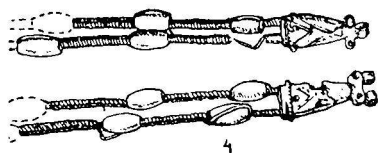
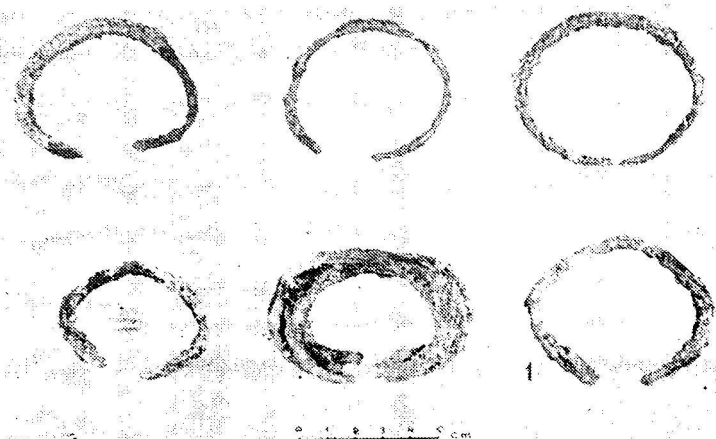

86

126

შინაარსი

წინასიტყვაობა	3
შესავალი	6
თ ა ე ი პ ი რ ე ე ლ ი. ადრეფეოდალური ხანის ძეგლები	14
აკლდამა (ძეგლის აღწერილობა—15. ძეგლის ანალიზი—28)	15
თ ა ე ი მ ე ო რ ე. შუაფეოდალური ხანის ძეგლები (გარდამავალი ხანის სამარხები —61. აღმოსავლეთი უბანი — 67. დასავლეთი უბანი — 47. სამხრეთი უბანი — 77. სამარხები ეკლესიაში — 82)	59
თ ა ე ი მ ე ს ა მ ე. შუაფეოდალური ხანის სამარხებისა და სამარხეული ინვენტარის დახასიათება.	86
1. სამარხთა აგებულება და დაკრძალვის წესი	86
2. ტიპიური სამარხეული კომპლექსი	91
3. თიხის კურკელი	92
4. შინა	99
5. ბრინჯაოს სამკაული	108
6. ვერცხლის სამკაული	121
7. რკინის ნივთები და სამკაულები	124
8. ჭერები	125
9. ქსოვილის ნაშთები	126
10. მონეტები	129
თ ა ე ი მ ე ო თ ხ ე. ქრონოლოგიის ზოგიერთი საკითხი და სიონის განათხარი ძეგლების მნიშვნელობა	130
Резюме Археологические памятники Иорского ущелья	146
შემოკლებათა განმარტება	148
ტაბულების აღწერილობა	149
Описание таблиц	152

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რედაქტორი გ. ლ. მ. თ. ა. თ. ი. ძ. ე.
გამომცემლობის რედაქტორი ც. ა. ა. ე. ძ. ე.
მხატვარი გ. ნ. ა. დ. ი. რ. ა. ძ. ე.
ტექნორედაქტორი ნ. ბ. ო. კ. ე. რ. ი. ა.
კორექტორი მ. მ. ა. ხ. ა. რ. ა. ძ. ე.

გადაეცა წარმოებას 13.6.1970; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 20.11.70;
ქალაქის ზომა $70 \times 108 \frac{1}{16}$; ნაბეჭდი თაბახი 16.96; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 12.3; უე 0176; ტირაჟი 2000; შეკვეთა № 1478;
ფასი 1 მან. 16 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 60, კუტუზოვის ქ., 15
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი 60, კუტუზოვის 15
Типография Академии наук ГССР, Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

Рамин Максимович Рамишвили

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ИОРСКОГО УЩЕЛЬЯ
СИОНИ**

გამომცემლობა „მეცნიერება“ 1970 წ. გამოსცა შემდეგი წიგნები:

1. მამისა ბერძნული. საქართველო XI—XII სს.-ში (სოციალურ-ეკონომიური კრებული) — ფასი 70 კაპ.
2. მაყვალა ნათელაძე. საბჭოთა საქართველოს მუშათა კლასის ისტორია. — ფასი 1 მან. 77 კაპ.
3. თენგიზ პაპუაშვილი. ჰერეთის ისტორიის საკითხები. — ფასი 2 მან. 02 კაპ.